कर्णाक्षिदन्तच्छदबाहुपाणि
पदादिभिः स्वाखिलतुल्यजेतुः।
उद्वेगभागद्वयताभिमाना-
दिहैव वेधा व्यधित द्वितीयम्॥ १०२॥
तुषारनिःशोषितमब्जसर्गं
विधातुकामस्य पुनर्विधातुः।

इत्यहं जाने अन्योऽप्येवंविधो राजा गुरुभक्तत्वात् येन राज्ञा स्वसेवां न कारयतीति ध्वनिः॥१०१॥

कर्णेति॥ स्वस्य आत्मनोऽखिलं समस्तं यत्तुल्यं सदृशं तस्य जेतुः जेतृत्वस्य कर्णस्य अक्षि चक्षुः दन्तच्छद ओष्ठस्य बाहुस्य पाणिस्य पदस्य एतेषां समाहारस्तत्तथा तदादिर्यस्य आदिना स्तनाद्यङ्गस्य परिग्रहः तस्य भैम्या अवयवस्य अद्वयताभिमानात् मत्सदृशं सुन्दरान्तरं नास्ति अहमेवैकं सुन्दरमित्यद्वैतगर्व्वात् उद्वेगभाक् क्रुद्धो वेधा ब्रह्मा इहैव अस्यामेव भैम्यां मत्वन्यत द्वितीयं द्वयोः पूरणं कर्णादि व्यधित कृतवान् विधाता प्रथममेकमेकं कर्णाद्यङ्गं भैम्यां निर्म्मितवान् अनन्तरं तेषामनन्यसदृशत्वगर्व्वं दृष्ट्वा क्रोधात्तन्निवारणार्थं द्वितीयकर्णादि कृतवानित्यर्थः अतिक्रुद्धो हि दर्पनिवारणार्थं तत्रैव तत्प्रतिद्वन्द्विनं रचयति। अत्र भैमीकर्णौ भैमीकर्णाविवेत्याद्यनन्वयालङ्कारोव्यङ्ग्यः॥१०२॥

तुषारेति॥ इहास्यां भैम्यां वर्त्तमानेषु आस्याङ्घ्रिकरेषु वदनचरणद्वय पाणिद्वयेषु पद्मस्तु विधातुर्ब्रह्मणोऽधुना इदानीं वसन्तप्रारम्भे माधुकरी भिक्षाविशेषस्तत्सदृशा तत्तुल्या अभिख्याभिक्षा शोभा याच्ञा भवतीति शेषः। किम्भूतस्य तुषारेण हिमेन निःशोषितं विनाशितम् अब्जसर्गं सरोजसृष्टिं पुनर्विधातुं पुनर्निर्मातुं कामोऽभिलाषो यस्य तादृशस्य। माधुकरीभिक्षापि स्वकृपस्वकएव भवति अन्यो-

पञ्चस्विषाशाङ्गुलिकरैश्चमिच्छा
भिक्षाधुना माधुकरीयहथा ॥ १०२ ॥
एष्यन्ति यावद्गणनाहिगन्ता-
न्नृपाः स्मरार्ताः शरणे प्रवेष्टुम् ।
इमे पदाब्जे विधिना निसृष्टा
स्तावत्य एवाङ्गुलयोऽत्र रेखाः ॥ १०४ ॥
प्रियानखीभूतवतोमुदेदं
व्यधाद्विधिः साधुदशत्वमिन्दोः ।

ऽपि विनष्टस्य स्वनिर्म्मितोत्तमवस्तुनः पुनर्निर्म्माणार्थं त्वद्यपञ्चकात् किञ्चित् किञ्चित् तदुपादानसामग्रीं याचते। भैम्यावदनादङ्गानि पद्मेभ्यो-ऽप्युत्कृष्टानीति भावः ॥१०२॥

एकश्लोकेन पादाङ्गुलीर्वर्णयति ॥ एष्यन्तीति ॥ स्मरार्त्ताः कामपीडिता नृपा राजान इमे दृश्यमाने भैम्याः पदाब्जे चरणकमलद्वयरूपे शरणे रक्षके प्रवेष्टुम् आश्रयितुं यावद्गणनाद्यावत्संख्यकात् दिगन्तात् एष्यन्ति समागमिष्यन्ति विधिना ब्रह्मणा अत्र पदाब्जयोस्तावत्यस्ता-वत्संख्यका एव अङ्गुलयोऽङ्गुलिरूपा रेखा निसृष्टा निर्म्मिताः। नृपाः कामपीडिताः सन्तोऽस्याश्चरणद्वयं शरणीकर्त्तुं दशभ्योऽपि दिग्भ्यः समागमिष्यन्तीति सूचनार्थं ब्रह्मणा दशाङ्गुलिरूपेण दश-रेखा एवात्र निर्म्मिताः इत्यर्थः ॥१०३॥

एकश्लोकेन चरणनखान् वर्णयति ॥ प्रियेति ॥ विधिर्ब्रह्मा मुदा स्वेच्छया प्रियाया भैम्या नखीभूतवतश्चरणनखत्वं प्राप्तवत इन्दोश्चन्द्रस्य इदं प्रत्यक्षसिद्धं साधुदशत्वं सुन्दरावस्थत्वम् अथ च साधु सम्य-ग्यथा तथा दशत्वं दशसंख्यायोगित्वं व्यधात् कृतवान् भैम्याश्चरण-निर्म्माणसमये स्वयमागत्य तन्नखत्वमङ्गीकृतवन्तं चन्द्रं दृष्ट्वा विधाता परितोषात् तं शोभनावस्थितान्वितं कृतवानित्यर्थः । कथमेवमित्यत

एतत्पदच्छद्मसरागपद्म-
सौभाग्यभाग्यं कथमन्यथा स्यात् ॥ १०५ ॥

यस्याः पदाङ्गुष्ठनखौ मुखस्य
बिभर्त्ति पूर्णेन्दुचतुष्टयं या ।
कलाचतुःषष्टिरुपैतु वासं
तस्यां कथं सुभ्रुवि नाम नास्याम् ॥ १०६ ॥

आह । अन्यथा यद्यस्य साधुदयत्वं न विदध्यात्तदा स इन्दुः एतस्या भैम्याः पदच्छद्मना चरणव्याजेन सरागं लोहितं यत्पद्मं तस्य यत् सौभाग्यं सुभगत्वं भाग्यं भाजनं कथं स्यात् कथं भवेत् अपि तु न भवेदेव पूर्व्वं चन्द्रस्य पद्मसौभाग्यलाभोदुर्घट एवासीत् अधुना तु यद्भूतन्तत्र भैमीचरणनखत्वाङ्गीकारपरितोषितेन विधात्रा विधीयमानं साधुदयत्वमेव कारणमित्यर्थः। अन्योऽपि साधुदयत्वेन दुर्लभमपि वस्तु प्राप्नोति तथापि भैमीचरणनखाश्चन्द्रतुल्या इति भावः ॥ १०५ ॥

पुनरप्येकश्लोकेनाङ्गुष्ठनखौ पृथक्कृत्वा वर्णयति ॥ यस्य इति ॥ या इयं भैमी यस्याः सौन्दर्य्यादिकीर्त्तिः पादाङ्गुष्ठनखौ मुखस्य एतच्चतुष्टय लक्षणं पूर्णेन्दुचतुष्टयं षोडशकलाचन्द्रचतुष्टयं बिभर्त्ति धारयति तस्यां अस्यां सुभ्रुवि दमयन्त्यां कलानां चन्द्रांशानाम् अथ च शिल्पादि-विद्यानां चतुःषष्टिः कथं नाम वासमवस्थानं न उपैतु न उपगच्छतु अपि तु उपैत्येव । पूर्णचन्द्रो हि षोडशकलश्चन्द्रस्य चतुष्टयस्य प्रत्येकं षोडशकलास्तु गुणितास्तु चतुःषष्टिर्भवन्तीति चन्द्रचतुष्टयाधिकरणे चतुः-षष्टिकलावस्थानं युक्तत एवेत्यर्थः। कला स्यान्मूलरैवृद्धौ शिल्पा-दावंशमात्रके षोडशांशे च चन्द्रस्य कलनाकालमानयोरिति मे-दिनी ॥ १०६ ॥

सृष्टातिविश्वा विधिनैव ताव-
त्तस्यापि नीतोपरि यौवनेन ।
वैदग्ध्यमध्याप्य मनोभुवेयं
मवापिता वाक्पथपारमेव ॥ १०७ ॥

इति स चिकुरादारभ्यैतां नखावधि वर्णयन्
चरितार्थमणीनेत्रां चित्राम्बुधौ तरदन्तरः ।

इत्थं नलकृतवर्णनजनितचापल्यमपहरन् सम्प्रति लावण्यातिशयेन वर्णयितुमशक्येयमिति सूचयति ॥ सृष्टेति ॥ इयं भैमी विधिनैव ब्रह्मणैव तावदादौ अतिविश्वा लोकातीता सृष्टा निर्म्मिता त्रिलोकी वस्तुभ्योऽप्यतिसुन्दरी निर्म्मितेत्यर्थः। अनन्तरं यौवनेन तस्यापि विधि सर्ज्जनस्यापि उपरि ऊर्द्ध्वं नीता प्रापिता यौवनजनितसौन्दर्य्यातिशयस्य विधेरपि स्रष्टुमशक्यत्वात् विधिनिर्म्मितशैशवसौन्दर्य्यापेक्षयाऽधिकं सौन्दर्य्यं प्रापितेत्यर्थः। ततोऽप्यनन्तरञ्च मनोभुवा कामेन वैदग्ध्यं लीलाचातुरीम् अध्याप्य उपदिश्य वाक्पथस्य वचनवर्त्मनः पारमेव अवापिता प्रापिता अनिर्व्वचनीयैव कृतेत्यर्थः। अथ च वाक्पथस्य पारं विद्यापारं प्रापिता। अन्योऽपि बुद्धिमान् केन चिदध्यापितवाङ्मयपारं प्राप्नोति सर्व्वथा वर्णयितुमशक्येयमिति भावः ॥१०७॥

एवं नलकर्तृकभैमीवर्णनं समाप्य छन्दोऽन्तरेण सर्गसमाप्तिं सूचयति ॥ इतीति ॥ स नराधिपो नल इति पूर्व्वोक्तप्रकारेण चिकुरात् केशादारभ्य नखावधि पादनखपर्य्यन्तं चरितार्थमणीनेत्रां सफलीलोचनाम् एतां भैमीं वर्णयन् सन् सखीभिर्वृताया वेष्टिताया भीमजाया नयनविषयीभावे नयनगोचरत्वे भावम् अभिप्रायं दधार। संप्रत्यहं सखीगणसहिताया भैम्याश्चक्षो र्भवेयमित्यभिलाषं कृतवान् ।
किम्भूतः चिन्ताम्बुधौ भैम्या अद्भुतसौन्दर्यदर्शनादेवाश्चर्यरसचमुद्र

हृदयभरणोद्वेलानन्दः सखीहृतभीमजा
नयनविषयीभावे भावं दधार धराधिपः ॥१०८॥
श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
गौडोर्व्वीशकुलप्रशस्तिभणितिभ्रातर्य्ययं तन्महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गोऽगमत्सप्तमः॥१०९॥

तरत् प्लवमानमन्तरमन्तःकरणं यस्य सः । तथा चिरमनोरथगोचरी-भूतायाः भैम्या दर्शनादेव हृदयस्य मनसोभरणेन परिपूरणेन उद्वेल उल्लङ्घितसीम आनन्दो यस्य तादृशः उल्लङ्घितवेलत्वादानन्दस्य समुद्र-तुल्यत्वेनाधिक्यं सूचितं समुद्रोऽपि कदाचिद्वेलामतिक्रम्य वहिर्निर्ग-च्छति । हरिणीवृत्तमिदम् । रसयुगहयैर्न्सौ म्रौ स्लो गोयदा हरिणी तदेति लक्षणात् ॥१०८॥

श्रीहर्षमिति ॥ गौडोर्व्वीशकुलस्य गौड़भूमीन्द्रवंशस्य प्रशस्तिः स्तुति स्तस्याभणितेरचनाया भ्रातरि एकजनकत्वात् सहोदरे सामनेन कृतेति भावः अन्यत् सर्व्वं पूर्व्ववत् । प्रशस्तिभगिनीभातर्य्ययमिति क्वचित्पाठः प्रशस्तेः स्त्रीलिङ्गत्वाद्भगिनीत्वम् ॥१०९॥

इति श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशविरचितायामन्वयबोधिकासमाख्यायां नैषधटीकायां सप्तमः सर्गः समाप्तः ॥

अथाष्टमः सर्गः ।

अथाद्भुतेनात्तनिमेषनिद्र
मुन्निद्ररोमाणममुं युवानम् ।
दृशा पपुस्ताः सुदृशः समस्ताः
सुता च भीमस्य महीमघोनः ॥ १ ॥

अथ नलस्येन्द्रादिदौत्यकर्त्तव्यतां वर्णयितुमष्टमं सर्गमारभमाणः प्रथमं सखीयुत भीमजानयनविषयीभावे भावं दधार धराधिप इत्यनेनैकवाक्यतार्थमिन्द्रादिवरदानेन दृश्यत्वादृश्यत्वयोर्द्वयोरपि स्वायत्तत्वाद्दृश्यतामुपगतं नलं सखीसहिता दमयन्ती ददर्शेत्याह ॥ अथेति ॥ अथ नलस्य दमयन्तीदर्शनविषयीभावाभिलाषानन्तरं समस्ताः सकलाः सुदृशो दीर्घनयनाः नलदर्शनेन सार्थकनयना वा ताः सख्यस्तथा महीमघोनोभूमीन्द्रस्य भीमस्य सुता दमयन्ती च उन्निद्ररोमाणं चिरसविध्नस्य भैमीविलोकनजनिताह्लादाधिक्यादुद्गतरोमाञ्चम् अमुं युवानं नलम् अद्भुतेन कथमेतादृशः सुन्दरः पुरुष इत्याश्चर्येण अस्ता त्यक्ता निमेषनिद्रा नेत्रसङ्कोचधारा यत्र क्रियायां तद्यथा स्यात्तथा दृशा चक्षुषा पपुः सादरं ददृशुः । अद्भुतेन भैमीसौन्दर्य्य दर्शनजनिताश्चर्येण अस्तनिमेषनिद्रम् अतएव सत्वोदयात् उन्निद्ररोमाणम् अमुं युवानं नलमिति वा । दृशेति जात्याश्रयत्वादेकवचनम् । अस्मिन् सर्गे पूर्व्वसर्गवदिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोरुपजातिश्छन्दः ॥ १ ॥

कियच्चिरं दैवतभाषितानि
निह्नोतुमेतं प्रभवन्तु नाम ।
पलालजालैः पिहितः स्वयं हि
प्रकाशमासादयतीक्षुडिम्भः ॥ २ ॥
अपाङ्गमप्याप दृशो न रश्मि-
र्नलस्य भैमीमभिलष्य यावत् ।

देवतावचनजनितमपि नलस्य प्रकाशमन्यथाध्यवस्यति ॥ कियदिति ॥ देवतानामिन्द्रादीनां भाषितानि भूयादस्मर्द्धिसिद्धिरित्यादीन्यन्तर्द्धानविधायकानि वचनानि कियच्चिरं कियन्तं चिरकालं व्याप्य एतं नलं निह्नोतुम् आवरीतुं प्रभवन्तु नाम समर्थानि भवन्तु अपि तु अतिचिरं सङ्गोपयितुं न पारयन्तीत्यर्थः । दृष्टान्तयति हि प्रसिद्धौ पलालानां तृणविशेषाणां जालैः समूहैः पिहित आच्छादित इक्षुडिम्भ इक्षुकाण्डः स्वयं प्रकाशं प्रकटताम् आसादयति प्राप्नोति साद्रे बालुकामयप्रदेशे झटित्यङ्कुरप्ररोहार्थमिक्षुकाण्डाः पलालैराच्छाद्यन्त इति कृषिव्यवहारः । यथा पलालाच्छन्नोऽपीक्षुकाण्डस्तथाविध स्थानसम्पर्कात् प्रकाशतां यान्ति तथा देवतावचनेन विहितान्तर्द्धिसिद्धिरपि नलो भैमीसम्पर्कात् व्यक्तीबभूवेति दृष्टान्तः । आङ्पूर्वः सदधातुश्चुरादौ पठ्यते ॥ २ ॥

नलस्य दर्शनमात्रेणापि भैमी कामवशा जातेत्याह ॥ अपाङ्गमिति ॥ नलस्य दृशोश्चक्षुषोः रश्मिर्ज्योतिः भैमीम् अभिलष्य विषयीकर्तुमना भूत्वा यावत् अपाङ्गमपि अतिसान्निध्यादविलम्बप्राप्यं नयनप्रान्तमपि न आप तावत् प्रथममेव स्मरस्य कामस्य आशुगो बाणोऽस्याः सुभ्रुवि भैम्यां प्रत्यङ्गं प्रत्यवयवम् आपुङ्खशिखं पुङ्खाग्रपर्यन्तं ममज्ज मग्नो बभूव । नलकर्तृकदर्शनात्प्रागेव भैमी झटिति नलं दृष्ट्वा कामपीड़िता जातेत्यर्थः । अभिलाषे नयनरश्मेरौपचारिकं कर्तृत्वं भैमीम्

स्मराशुगः सुभ्रुवि तावदस्यां
प्रत्यङ्गमापुङ्खशिखं ममज्ज ॥ ३ ॥
यदक्रमं विक्रमशक्तिसाम्या-
दुपाचरद्द्वावपि पञ्चबाणः ।
कृतं न वैमुख्यममुष्य कस्मात्
बाणैरनर्द्धार्द्धविभागभाग्भिः ॥ ४ ॥

अभिलष्य स्थितस्य नलस्येति वा। आपुङ्खशिखमिति अपपरिबहिर-
ञ्चवः पञ्चम्यावेत्यव्ययीभावः। शिखा शाखावर्हिचूड़ालाङ्गलिक्यग्र-
मात्रक इति मेदिनी ॥३॥

अनन्तरं द्वावपि युगपत् कामाधीनौ जातावित्याह ॥ यदिति ॥
पञ्चबाणः कामो विक्रमरूपायाः शक्तेः साम्यात् द्वयोरुपरि तुल्य-
त्वात् विक्रमस्य उत्साहस्य शक्तेः सामर्थ्यस्य च तुल्यत्वाद्वा यद्यस्मात्
अक्रमं क्रमरहितं युगपत् द्वावपि भैमीनलौ उपाचरत् उपगत-
वान् स्वाधीनौ चकार तस्मादमुष्य पञ्चबाणस्य बाणैः सम्मोहना-
दिभिः पञ्चभिः शरैः कस्मात् कुतोऽपि वैमुख्यं पराङ्मुखत्वं न कृतं
यतः कामेन शरव्यभूतयोर्द्वयोरपि भैमीनलयोरुपरि युगपदेव विक्रम-
शक्तिप्रकाशः कृतस्ततस्तस्य पञ्चभिर्बाणैरपि खले कपोतिकान्यायात्
युगपदेव तौ भिन्नावित्यर्थः। ननु कामबाणाः सम्मोहनादयो बहवस्तत्
तेषामर्द्धं भैम्यां पततु अर्द्धञ्च नले पततु कथं सर्व्वएव द्वयोरुपरि युग-
पत् पतिता इत्यतो बाणान् विशिनष्टि किम्भूतैः अनर्द्धार्द्धविभाग
भाग्भिः अर्द्धार्द्धभागमनर्हद्भिः पञ्चानां बाणानां समभागद्वयकरणा-
शक्यत्वात्। द्वावपि समकालमेव परस्परमनुरक्तौ जाताविति भावः।
कस्मादित्यनन्तरमपिकारोबोध्यः। पूर्ववाक्ये यच्छब्दस्योपादानादुत्तर-
वाक्ये तच्छब्दस्यार्थत्वम्। वैमुख्यमित्यत्र वैमत्यमिति पठित्वा अन्यथा
व्याचक्षते शास्त्रः ॥४॥

तस्मिन्नलोऽसाविति साऽन्वरज्यत्
क्षणं क्षणं क्वेह स इत्युदास्त।
पुरः स्म तस्यां बलतेऽस्य चित्तं
दौत्यादनेनाथ पुनर्न्यवर्त्ति॥ ५॥

कयाचिदालोक्य नलं ललज्जे
कयापि तद्धाम्नि हृदा ममज्जे।
तं कापि मेने स्मरमेव कन्या
भेजे मनोभूवशभूयमन्या॥ ६॥

उभयोर्भावमाह॥ तस्मिन्निति॥ सा दमयन्ती तस्मिन् पुरुषे असौ नल इति निश्चित्य क्षणम् अन्वरज्यत् अनुरक्ता बभूव। स महानुभावो नल इह अतिसुरक्षिते कन्यान्तःपुरे क्व कुत इति विचिन्त्य क्षणम् उदास्त उदासीना बभूव। क्षणं क्षणं प्रतिक्षणमिति द्विरुक्तिः। अस्य नलस्य चित्तं पुरः प्रथमं तस्यां भैम्यां बलते स्म चञ्चलमभूत् अनुरक्तं जातम्। अथानन्तरम् अनेन नलस्य चित्तेन नलेन वा दौत्याद्धेतोर्न्यवर्त्ति दौत्यमङ्गीकृतवतो मम ईदृगभिलाषोऽनुचित इति निवृत्तम्। पुर इत्यत्र पुनरिति क्वचित्पाठः॥ ५॥

श्लोकद्वयेन तात्कालिकीं सखीनां चेष्टामाह॥ कयाचिदिति॥ कयाचिन्मुग्धया भैमीसख्या नलम् आलोक्य ललज्जे प्रकाशितलज्जाख्यव्यभिचारिभावया जातम्। कयापि मध्यया भैमीसख्या तद्धाम्नि नलस्य कान्तौ हृदा मनसा ममज्जे मग्नम् अहो किमिदं सौन्दर्यमित्याश्चर्ये निमग्नमनसा कामाधीनया जातमित्यर्थः। कापि कन्या कुमारी अतिमुग्धा भैमीसखी तं नलं स्मरमेव काममेव मेने निश्चिकाय यः स्मरोऽतिसुन्दरत्वेन प्रतिक्षणं सखीभिः कथ्यते स एवायमित्यतिमौग्ध्याद्विविचिकायेत्यर्थः। अन्या काचित्प्रगल्भा भैमीसखी नलं दृष्ट्वा मनोभूवश

कस्त्वं कुतो वेति न जातु शेकु
स्तं प्रष्टुमप्यप्रतिभातिभारात् ।
उत्तस्थुरभ्युत्थितिवाञ्छयेव
निजासनान्नैकरसाः कृशाङ्ग्यः ॥ ७ ॥
स्वाच्छन्द्यमानन्दपरम्परायां
भैमी तमालोक्य किमप्यवाप ।

भूयं कामवशत्वमेव भेजे जगाम अननुभूतसम्भोगरसापि नलसौन्दर्यातिशयदर्शनात् तेन सह सम्भोगाभिलाषिणी जातेत्यर्थः । तं वीक्ष्य काचित् कुलजा ललज्जे इति क्वचित्पाठः । वशभूयमिति भुवो भावे सुप्यपादाविति भावे क्यः ॥ ६ ॥

कस्त्वमिति ॥ कृशाङ्ग्यस्तन्वङ्ग्यो भैमीसख्योऽप्रतिभाया अप्रतिपत्त्या अप्रागल्भ्यस्य अतिभारात् आधिक्यात् तं नलं त्वं कः किन्नामधेयोऽसि कुतो देशाद्वा आगत इति प्रष्टुमपि जातु कदाचित् नलस्य दर्शनावधि यावत्कालपर्य्यन्तमपि न शेकुर्न समर्था बभूवुः । तर्हि किं चक्रुरित्यत आह नैकोरसो यासां तादृश्यः शृङ्गाराद्भुताद्यनेकरसयुक्ताः सत्यः केवलमभ्युत्थितिवाञ्छयेव अभ्युत्थानचिकीर्षयेव निजासनात् स्वीय स्वीयासनात् उत्तस्थुः उत्तिष्ठन्ति स्म अत्राप्रतिपत्तिजनितमुत्थानमभ्युत्थानत्वेनोत्प्रेक्षितम् । अभ्युत्थानं दूरागतजनसम्मानायोत्थानम् । अपरिचितं पुरुषं दृष्ट्वा लज्जादिना जडीभूय तं किञ्चिदपृष्ट्वैव तस्मात् स्थानादपसरन्तीति कुमारीणां व्यवहारः । वाञ्छयैवेति पाठे एवकारोऽप्यर्थे अभ्युत्थानेच्छयापि निजासनादुत्तस्थुः यतएकस्मिन् नले रसो दर्शनानुरागो यासां तादृश्यः नलसौन्दर्य्यदर्शने विस्मिताः सत्यः केवलं चित्रपुत्तलिकावत्तस्थुरित्यर्थः ॥ ७ ॥

अथ नलावलोकनेन दमयन्त्या हर्षाधिक्यमाह ॥ स्वाच्छन्द्यमिति ॥ भैमी तं नलम् आलोक्य किमपि वक्तुमशक्यम् आनन्दपरम्परायां हर्षधारायां स्वाच्छन्द्यं निष्प्रतिबन्धकत्वम् आधिक्यम् अवाप प्राप्त]

महारयं निर्झरिणीव वारां
आसाद्य धाराधरकेलिकालम् ॥ ८ ॥
तत्रैव मग्ना यदपश्यदग्रे
नास्या दृगस्याङ्गमयासदन्यत् ।
नादास्यदस्यै यदि वृद्धिधारां
विच्छिद्य विच्छिद्य चिरान्निमेषः ॥ ९ ॥
दृशापि सालिङ्गितमङ्गमस्य
जग्राह नाग्रावगताङ्गहर्षैः ।

उपमिमीते । निर्झरिणीव नदी यथा धाराधराणां मेघानां केलिकालं क्रीडासमयं वर्षाकालम् आसाद्य प्राप्य किमपि वारां जलानां महारयं वेगातिशयं प्राप्नोति तथा प्राप नलस्य दर्शनमात्रेणैव भैमी लोकोत्तरमानन्दं प्राप्नवतीति भावः । स्वाच्छन्द्यमिति छन्दोवशेऽप्यभिप्राये इत्यभिधानात् स्व आत्मीयछन्दोऽभिप्रायो यस्य स स्वच्छन्दः प्रतिबन्धकशून्यस्तस्य भावस्तत्त्वम् ॥ ८ ॥

षड्भिः श्लोकैर्नयनप्रीतिं वर्णयति ॥ तत्रैवेति ॥ अस्या भैम्या दृक् चक्षुरस्य नलस्य यत् अङ्गं प्रथमम् अपश्यत तत्रैवाङ्गे मग्ना निमग्ना सती अस्य अन्यदङ्गं तदा न अयासत् नाप्राप्नोत् यदि चिराच्चिरकालात् परं जातो निमेषो नेत्रसङ्कोचो विच्छिद्य विच्छिद्य मध्ये मध्ये पूर्वदृष्टाङ्गदर्शनविच्छेदं कृत्वा अस्यै दमयन्त्यै वृद्धिधारां वृद्धिपरम्पराम् अङ्गान्तरदर्शनेऽवधानवत्तां न अदास्यत् निमेषाद् द्विं प्राप्यैव अङ्गान्तरमपश्यदित्यर्थः अतिसुन्दराङ्गदर्शनस्य निमेषेण विच्छेदे जनिते सति अनन्तरं तस्याङ्गस्य पुनर्दर्शनेच्छया अङ्गान्तरं ददर्श न तु प्रथमदृष्टाङ्गदर्शनविरक्तेति भावः । अयास्य ददास्यदिति क्रियाऽतिपत्तौ लृङ् ॥ ९ ॥

अङ्गान्तरेऽनन्तरमीक्षिते तु
निवृत्य सस्मार न पूर्व्वदृष्टम् ॥ १० ॥
हित्वैकमस्यापघनं विशन्ती
तद्दृष्टिरङ्गान्तरभक्तिसीमाम् ।
चिरं चकारोभयलाभलोभात्
स्वभावलोला गतमागतञ्च ॥ ११ ॥

दृशेति ॥ सा दमयन्ती दृशा चक्षुषा आलिङ्गितमपि सन्निकृष्टीकृतमपि अस्य नलस्य अङ्गं कर्म्म अग्रे प्रथमम् अवगतम् आलोकितं यदङ्गं तस्माज्जातैः हर्षैर्हेतुभिः र्न जग्राह न प्रत्यक्षविषयीचकार दृष्टमप्यङ्गं पूर्व्वदृष्टाङ्गदर्शनजनितहर्षवशान्न ज्ञातवतीत्यर्थः । अनन्तरं हर्षानुभवात्परं अङ्गान्तरे ईक्षिते प्रत्यक्षेण गृहीते सति हर्षानुभवात् निवृत्य तु पुनः पूर्व्वं दृष्टमङ्गं न सस्मार न स्मृतवती यथा पूर्व्वदृष्टाङ्गजन्य हर्षातिशयात् सन्निकृष्टमप्यङ्गान्तरं न जग्राह तथा परक्षणदृष्टाङ्गजन्य हर्षातिशयात् पूर्व्वदृष्टमङ्गं न सस्मारेत्यर्थः। नलस्य सर्व्वेऽप्यवयवा अतिसुन्दरा इति भावः ॥१०॥

हित्वेति ॥ स्वभावेन लोला चञ्चला तस्या भैम्याः दृष्टिश्चक्षुरस्य नलस्य एकं प्रथमदृष्टम् अपघनम् अङ्गं हित्वा त्यक्त्वा अङ्गान्तरभक्तिसीमाम् अङ्गान्तरविभागमर्य्यादां विशन्ती भजन्ती सती उभयोः प्रथमदृष्टपश्चाद्दृष्टयोरङ्गयोर्यो लाभो विषयीकरणं तत्र लोभात् लुब्धत्वाद्धेतोश्चिरं बहुकालं व्याप्य गतमागतञ्च गमनागमने चकार द्वयोरप्यङ्गयोरतिसुन्दरतयाह्लादातिशयजनकत्वात् द्वयमपि त्यक्तुं न शशाकेत्यर्थः स्वभावेन चपलो हि गमनागमने करोत्येव अन्योऽपि वणिक् लाभलोभात् स्वदेशविदेशयोः क्रयविक्रयार्थं गमनागमने करोति। भक्तीत्यत्र भुक्तीति क्वचित्पाठः अङ्गान्तरस्य भुक्तिरालोकनं तस्या सीमां मर्य्यादां विशन्ती अङ्गान्तरमवलोकयन्तीत्यर्थः ।

निरीक्षितस्याङ्गमवीक्षितस्य
दृशा पिबन्ती रभसेन तस्य ।
समानमानन्दमियं दधाना
विवेद भेदं न विदर्भसुभ्रूः ॥ १२ ॥
स्खलन्तो घने नैषधकेशपाशे
निपत्य निष्पन्दतरीभवद्भ्याम् ।

अपघनेति अपघनोऽङ्गम् इत्यमरः । अपपूर्वाद्धन्तेरपादाने इति कः घनादेशश्च । अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघन इत्यमरः ॥११॥

निरीक्षितमिति ॥ निरीक्षितं प्रथमदृष्टम् अवीक्षितं प्रथममदृष्टं पश्चाद्दृष्टञ्च तस्य नलस्य अङ्गं दृशा चक्षुषा रभसेनोत्सुकेन पिबन्ती सादरमालोकयन्ती इयं विदर्भसुभ्रूर्भैमी समानं दृष्टाङ्गदर्शनाददृष्टाङ्गदर्शनयोस्तुल्यमानन्दं दधाना धारयन्ती सती भेदम् इदं पूर्व्वदृष्टत्वान्नानन्दकरम् इदमपूर्व्वदृष्टत्वादानन्दातिशयजनकमित्युभयोरङ्गयोस्तारतम्यं न विवेद न निश्चिकाय। लोकस्य हि दृष्टवस्तुनि अनादरो भवति अदृष्टे चौत्सुक्यं भवति तथात्र न द्वयोरप्यङ्गयोर्लोकातिशयसौन्दर्य्यशालित्वात् तुल्यानुरागा भूत्वा द्वयमपि ददर्शेति भावः ॥ १२ ॥

स्खलन्त इति ॥ तस्या भैम्यालोचने चक्षुषी एव खञ्जनौ पक्षिविशेषौ ताभ्यां स्खलन्तोऽति श्लक्ष्णे घने निविड़े नैषधस्य नलस्य केशपाशे केशसमूहे अथ च केशलक्षणे पाशे पक्षिधारणरज्जुविशेषे निपत्य सन्निकर्षं प्राप्य अथ च नितरां पतित्वा निष्पन्दतरी भवद्भ्यां निमेषरहिताभ्याम् अथ च पाशबद्धतया निश्चलीभवद्भ्यां सद्भ्यां तस्य केशपाशस्य अनुबन्धं सम्बन्धं विमोच्य त्यक्त्वा अथ च अनु पश्चात् बन्धं बन्धनं त्यक्त्वा गन्तुं विषयीकरणं परिहर्त्तुम् अथ च उड्डयितुं नापारि न शक्तम्। अतिमनोज्ञं नलकेशपाशं भैमी चिरं ददर्शेत्यर्थः ।

तस्यानुबन्धं न विमोच्य गन्तु-
मपारि तल्लोचनखञ्जनाभ्याम् ॥ १३ ॥

भूलोकभर्त्तुर्मुखपाणिपाद-
पद्मैः परीरम्भमवाप्य तस्य ।
दमस्वसुर्दृष्टिसरोजराजि-
श्चिरं न तत्याज सबन्धुबन्धम् ॥ १४॥

तत्कालमानन्दमयी भवन्ती
भवत्तरानिर्व्वचनीयमोहा ।

खञ्जनोऽपि सूक्ष्मत्वात् झटिति दर्शनाविषये निविड़े पाशे पतित्वा पाशबद्धत्वान्निश्चलीभूत्वा तद्बन्धनं त्यक्ता पदमपि उड्डयितुं न शक्नोति । भैम्यानयने खञ्जनपक्षितुल्यत्वादतिचञ्चले नलस्य च केशाः सूक्ष्मत्वान्निविड़त्वाच्च सुलक्षणाः सुदृश्याश्चेति भावः । सूक्ष्मास्तु पाणि दशनाङ्गुलिपर्व्वकेशा इति सामुद्रकम् । विमोच्येति स्वार्थे णिच् क्वचिद्विमुच्येति पाठः ॥ पाशः कचान्ते सङ्घार्थः कर्णान्ते शोभनार्थक इति विश्वः ॥ १३ ॥

भूलोकेति ॥ दमस्वसुर्दमयन्त्या दृष्टिश्चक्षुरेव सरोजराजिः कमल-श्रेणी तस्य भूलोकभर्त्तुः राज्ञो नलस्य मुखपाणिपादपद्मैर्मुखपद्मेन पाणिपद्माभ्यां पादपद्माभ्याञ्च परीरम्भं सम्बन्धम् अवाप्य प्राप्य सबन्धुबन्धं सगोत्रसम्बन्धं सजातीयस्नेहं चिरं न तत्याज । अन्योऽपि चिरात् बन्धुभिरालिङ्गनं प्राप्य स्नेहं न त्यजति । भैमी अतिसुन्दरान् नलस्य मुखपाणिचरणान् चिरेण सादरमालोकयामासेति भावः ॥१४॥

इत्थं प्रत्यक्षं नलमालोकयन्त्या भैम्या आनन्दमोहौ द्वावपि युग-पज्जातावित्याह ॥ तत्कालमिति ॥ सा भैमी मुक्तसंसारिणोर्यै द्वे अपस्ये तयोर्यौ रसौ ताभ्यां द्विस्वादं द्विविधरसं भिष्टं अति-

सा मुक्तसंसारिदशारसाभ्यां
द्विस्वादमुल्लासमभुङ्क्त मिष्टम् ॥ १५ ॥
दूते नलश्रीभृति भाविभावा
कलङ्किनीयं जनि मेति नूनम्।
न सत्यधान्नैषधकायमायं
विधिः स्वयं दूतमिमां प्रतीन्द्रम् ॥ १६ ॥

स्वादुं बहुतरम् उल्लासं हर्षम् अभुङ्क्त अनुभूतवती किम्भूता यत-स्तत्कालं नलदर्शनसमये आनन्दमयी आनन्दाभिन्नब्रह्मरूपा अथ च आनन्दबहुला भवन्ती तथा भवन्तरोऽतिशयेन भवन् अनिर्वचनीयो लोकोत्तरो मोहः कामविकारविशेषो यस्याः तादृशी अतिसुरक्षिते-ऽन्तःपुरे नलागमनं कथमित्यस्माद्धेतोर्भवन्तरोऽनिर्वचनीयो मोहो भ्रान्तिर्यस्याः सेति वा। आनन्दस्वरूपत्वं मुक्तदशा आनन्दो ब्रह्मणो-रूपमिति श्रुतेः अनिर्वचनीयमोहत्वं संसारिदशा नलं दृष्ट्वा मोहसम्भिन्न-मानन्दातिशयं सानु बभूवेति भावः ॥ १५ ॥

ननु नल एवायमिति निश्चयं विना तस्मिन् जातानुरागाया भैम्याः कथं न पातिव्रत्यभङ्गोऽभूदित्याशङ्कां कविरपहरति ॥ दूत इति ॥ इयं दमयन्ती नलश्रीभृति हंसादिमुखेन श्रुतस्य नलस्य कान्ति-धारिणि दूते भाविभावा नलबुद्ध्या भविष्यदनुरागा सती कलङ्किनी पापयुक्ता अकीर्त्तिमती च मा जनि मा भवतु इति नूनम् इतीव हेतो-र्विधिर्ब्रह्मा इमां भैमीं प्रति उद्दिश्य नैषधस्य नलस्य कायो देह एव माया यस्य तादृशं कपटनलवेशधारिणम् इन्द्रमेव स्वयं दूतं न सत्य-धात् न चकार। नूनमुत्प्रेक्षायां कपटनलवेशधारणयोग्यतायां सत्या-मपि इन्द्रो नलरूपं हित्वा स्वीयदूत्यार्थं यन्न गतवान् तत्रैवं विधो विधे-रभिप्राय उत्प्रेक्षितः नलनिश्चयाभावेऽपि सत्य एव नलेऽनुरागाच्च भैम्याः पातिव्रत्यभङ्गोऽभूदिति भावः ॥ १६ ॥

पुण्ये मनः कस्य मुनेरपि स्यात्
प्रमाणमास्ते यदघेऽपि धावत् ।
तच्छिन्त्ति चित्तं परमेश्वरस्तु
भक्तस्य दृष्यत्करुणोदयाद्धि ॥ १७ ॥
सालीकहृष्टे मदनोन्मादिष्णु
यथापशालीनतया न मौनम् ।

ननु माभूद्भैम्याः पातिव्रत्यभङ्गः किन्तु नलत्वनिश्चयमन्तरेण पतिव्रतायास्तस्याः परपुरुषानुरागोऽनुचित एवेत्याशङ्कामपनयन्नाह ॥ पुण्य इति ॥ आस्तां तावत्कामवशंवदाया राजपुत्र्या भैम्याः कथा मुनेरपि कस्य मनोऽन्तःकरणं पुण्ये विषये प्रमाणं निश्चितं स्थिरतरं स्यात् भवेत् अपि तु न कस्यापि यद्यस्मात् अघेऽपि परदारगमनादौ पापकर्म्मण्यपि धावत् शीघ्रं गच्छत् भवति । मुनेर्मनः पुण्यविषय एव नियतं प्रवर्त्तत इति न किन्तु पापविषयेऽपि प्रवर्त्तते । तत्राप्ययं विशेषः पापविषये शीघ्रमविचार्य्यैव प्रवर्त्तते ,अधिकारेण श्रोत्रगमनार्थकधावधातुनिष्पादितेन धावदिति पदेन आयमर्थो-लब्धः । सर्वस्यापि प्रायेणैवं भवतीति भैम्यास्तथाविधो मानसानुरागो न दूषणावहो जात इति भावः । नन्वेवं तर्हि सर्व्वेऽपि मुनयः पापिनो भवेयुरित्याशङ्कां परिहरति । तु किन्तु परमेश्वरो दृष्यत्करुण उद्यत्-कृपः सन् तच्छिन्त्ति पापचिन्तनशीलमपि भक्तस्य निजसेवकस्य चित्तं रुणद्धि पातकान्निवर्त्तयति पापचिन्तनस्वभावमपि भक्तजनान्तः-करणं परमेश्वरकृपया पापकर्म्मणि न प्रवर्त्तत इत्यर्थः तच्छिन्त्ति परमेश्वरश्चिन्तीति वा । ननु पुण्यश्लोको नलोऽपि इन्द्रादिदौत्यमङ्गी-कृत्य कथं भैम्यामनुरागं प्राप्तवान् यद्दर्शेन कामुकजन इव तस्याः स्तनाद्याङ्गानि वर्णयामासेत्याशङ्कां परिहरतीति यास्य श्लोकस्यावतारणिका ॥ १७ ॥

तथैव तथ्येऽपि नले न लेभे
मुग्धेषु कः सत्यमृषाविवेकः ॥ १८ ॥
व्यर्थीभवद्भावपिधानयत्ना
स्वरेण साथ स्खलगद्गदेन।
सखीचये साध्वसबद्धवाचि
स्वयं तमूचे नमदाननेन्दुः ॥ १९ ॥

इत्यमनौचित्यं परिहृत्य प्रकृतमनुसरन् भैमी कथयामासेत्याह ॥ तथेति ॥ सा भैमी अलीकदृष्टे तन्मयतायाम् असत्यावलोकिते नले मदनेन उन्मादिष्णुरुन्मत्ता सती अपशालीनतया निर्लज्जतया यथा पूर्वं मौनं न लेभे असम्भाषाख्यदशायां किमप्यवादीत्तथैव तथ्येऽपि सत्येऽपि नले मौनं न लेभे प्राप्तवती अवादीदित्यर्थः कथमेवमित्यत आह मुग्धेषु मोहं प्राप्तेषु जनेषु सत्यमृषाविवेकस्तथ्यातथ्ययोर्विचारः कः अपि तु नैव मुग्धानां तथ्यातथ्यविवेचनाशून्यत्वात्तद्वचनं न दोषायेति भावः। शालीनतमेति पाठे स्वभावतः शालीनतमा अधृष्टापि मदनोन्मादिष्णुः सती यथा पूर्वम् अलीकदृष्टे नले मौनं नाप न प्राप्तवतीत्यन्वयः। विवेकः स्याज्जलद्रोण्यां पृथग्भावविचारयोरिति मेदिनी ॥१८॥

व्यर्थीभवदिति ॥ सा दमयन्ती सखीचये सखीसमूहे साध्वसेन आकस्मिकपुरुषदर्शनजनितभयेन बद्धवाचि मूकतां प्राप्ते सति अथानन्तरं स्वयमात्मना तं नलम् ऊचे किम्भूता, स्खलथोर्विरलश्वासौ गद्गदोऽस्पष्टश्चेति तथाभूतेन स्वरेण कृत्वा व्यर्थीभवन् विफलीभवन् भावपिधानयत्नः सात्त्विकभावगोपनप्रयासो यस्याः सा तादृशी तथा नमन् नम्रीभवन् आननेन्दुर्मुखचन्द्रो यस्याः सा। एकस्यापि गद्गदस्वरलक्षणस्य सात्त्विकभावस्य प्रकाशनादेव भावान्तराणामनुमानात् तद्गोपनप्रयासस्य वैयर्थ्यम्। अनुरक्तमपि पुरुषं लज्जाधिक्यान्मुखमानमय्य कथयन्तीति

नत्वा शिरोरत्नरुचापि पाद्यं
सम्पाद्यमाचारविदातिथिभ्यः ।
प्रियाक्षरालीरसधारयापि
वैधी विधेया मधुपर्कतृप्तिः ॥ २० ॥
आत्मापि शीलेन तृणं विधेयं
देया विहायासनभूर्निजापि ।

मुग्धानां स्वभावः । स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभेदश्च वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृता इति मदसम्मदभीव्रीडाद्यैर्वैस्वर्यं गद्गदं विदुरिति च दर्पणः ॥१९॥

अथेतःपरं भैमीवचनमनुवदति ॥ नत्वेति ॥ त्रिभिर्विशेषकम् । हे पुरुषश्रेष्ठ आचारविदा विधिज्ञेन शिष्टाचारवेदिना वा जनेन अतिथिभ्यो गृहागतेभ्यो जनेभ्यो नत्वा प्रणम्य शिरोरत्नरुचापि जलस्यानुपस्थितौ चूडामणिकिरणेनापि पाद्यं पादाय वारि सम्पाद्यं देयम् अतिथिभ्यश्चरणक्षालनाय पाद्यदानस्यावश्यकत्वादुदकानुपस्थितौ तुल्यतया नतशिरोमणिकिरणेनापि तद्दातव्यमित्यर्थः अतिथिं त्वां प्रणमामीति भावः । आचारविदेति प्रतिवाक्यं श्लोकत्रयेऽप्यनुषञ्जनीयं तथा प्रियाक्षराली प्रियवचनाक्षरपङ्क्तिस्तस्या रसो माधुर्यं तस्य धारयापि परम्परयापि वैधी विधिबोधिता अवश्यानुष्ठेया न तु स्वारसिकी अतिथीनां मधुपर्कजन्या तृप्तिर्विधेया करणीया मधुपर्कोपकरणाद्यभावेऽपि प्रियवचनमपि वक्तव्यमित्यर्थः मम प्रियवचनं श्रुत्वा मधुपर्कजन्यतृप्तिं लभस्वेति भावः । मधुपर्कतृप्तिरिति सम्बन्धषष्ठ्यास्तृतीयाया वा तत्पुरुषः ॥२०॥

आत्मेति ॥ आचारविदा शीलेन सद्वृत्तेन आत्मापि शरीरमपि तृणं विधेयं कर्त्तव्यम् अतिथीनामग्रे सेवार्थं शरीरमपि तृणवदति नम्रं कर्त्तव्यमित्यर्थः अथ च आस्तरणतृणस्याभावे उपवेशनार्थम्

आनन्दवाष्पैरपि कल्पमम्भः
पृच्छा विधेया मधुभिर्वचोभिः ॥ २१ ॥
पदोपहारेऽनुपनम्रतापि
सम्भाव्यतेऽपां त्वरयापराधः ।

आत्मापि तृणस्थाने विधेय इत्यर्थः तथा निजापि स्वीयापि आसन भूरुपवेशनभूमिर्विहाय त्यक्त्वा अतिथिभ्यो देया परिष्कृतभूमेरभावे स्वाधिष्ठानभूमिरपि झटिति त्यक्त्वा दातव्येत्यर्थः तथा आचमनीय-जलानुपस्थितौ आनन्दवाष्पैरपि प्रमोदाश्रुभिरपि अम्भोजलं कल्पम् अतिथिदर्शनमात्रेण प्रमुदितमनसा भवितव्यमित्यर्थः अथ च आच-मनीयादिजलस्थाने आनन्दवाष्पा एव विधेया इत्यर्थः तथा मधुभिः प्रियैर्वचोभिः पृच्छा कच्चित् कुशलं ते महानुभावेति कुशलजिज्ञासा विधेया कर्त्तव्या। अन्योपकरणाभावे तृणादिभिरपि अतिथयः सम्भावनीयाः तथा च स्मृतिः। तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सुनृता। एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचनेति। आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म चेत्यमरः। शीलं स्वभावे सद्वृत्ते इति विश्वः ॥२१॥

पदोपहार इति ॥ पदोपहारे चरणक्षालनविषये त्वरया झटिति अपां जलानाम् अनुपनम्रतापि अनानयनमपि यस्मादाचारविदा अपराधः सम्भाव्यते जलानयनस्य विलम्बान्ममायमपराधोजात इति संभाव्यते तत्तस्माद् अञ्जलिसञ्जनेन अञ्जलिबन्धेन सुसमृभ्यतौ सम्य-गतिक्षमासम्पोस्थाने विधेया प्राञ्जलतापि ऋजुतापि तावद् प्रथमं कर्त्तुम् अर्हा योग्या तावतापि तदपराधशान्तिर्भवतीति भावः। यद्वा अपां त्वरया जलाहरणार्थसम्भ्रमेण अनुपनम्रता नमस्काराभावलक्ष-णोऽपराधो यस्माद् सम्भाव्यते तस्मात् प्रथमम् अञ्जलिसञ्जनेन सुस-म्भृतिरूपा प्राञ्जलता कर्त्तव्या वाक्यद्वयेऽप्यपिकारौ निश्चितार्थौ जला-

तत्कर्त्तुमर्हाञ्जलिसज्जनेन
सुसंभृतिप्राञ्जलतापि तावत् ॥ २२ ॥
पुरः परित्यज्य मयात्यसर्ज्जि
स्वमासनं तत् किमिति चणान्न ।
अनर्हमप्येतदलंक्रियेत
प्रयातुमीहा यदि चान्यतोऽपि ॥ २३ ॥
निवेद्यतां हन्त समापयन्तौ
शिरीषकोषम्रदिमाभिमानम् ।

इत्यादिव्यापृतां त्वच्चा प्रथमं नमस्कारः कर्त्तव्यस्तेनैव सकलसम्भार-जनितातिथीनां तुष्टिर्भवति तस्मात् प्रथमं प्रणामेन अतिथिं त्वां सम्भावयामीति भावः । सुसम्भृतिरित्यसमस्तप्रथमान्तपाठे यावत् सुसम्भृतिर्भवति तावत् अञ्जलिसज्जनेन प्राञ्जलतापि कर्त्तुमर्हेत्यन्वयः। पटोपहार इत्यत्र यदोपहार इति कचित्पाठः यदा उपहारे अति-थ्युपढौकनविषये तत्तदा अन्यत्सर्वं पूर्ववत् ॥२२॥

पुर इति ॥ पुरः प्रथममेव मया स्वं स्वीयमासनं परित्यज्य अत्य-सर्ज्जि भवते दत्तं तदेतदासनम् अनर्हमपि स्त्रीजनसम्बन्धित्वात्त्वादृशा-मयोग्यमपि चणमल्पकालं व्याप्य किमिति कुतोहेतोर्भवता नालंक्रियेत भूषितं न क्रियताम् अपि त्वलंक्रियतामित्यर्थः यदि च यद्यपि अन्य-तोऽपि अन्यत्र देशेऽपि प्रयातुं गन्तुम् ईहा चेष्टा वर्त्तते तथापि चण-मात्रमलंक्रियतामित्यर्थः। यद्यपि स्वस्य देशान्तरगमनोत्सुकत्वादासनस्य चानर्हत्वादत्रस्थातुं नेच्छसि तथापि चणमात्रावस्थाने का बाधेत्यर्थः। क्रियेतेति प्रार्थनायां लिङ् ॥२३॥

निवेद्यतामिति । हे सुन्दर त्वच्छदयं निष्कपं ते तव मनः कर्त्ति कियद्दूरं कियद्दूरदेशपर्य्यन्तं प्रयास्ते गमनायासविषये इमौ अति

पदौ कियद्दूरमिमौ प्रयासे
निधित्सते तुच्छदयं मनस्ते ॥ २४ ॥

अनायि देशः कतमस्त्वयाद्य
वसन्तमुक्तस्य दशां वनस्य ।
त्वदाप्तसङ्केततया कृतार्था
श्राव्यापि नानेन जनेन संज्ञा ॥ २५ ॥

तीर्णः किमर्णोनिधिरेव नैष
सुरक्षितेऽभूदिह यत् प्रवेशः ।

कोमलतया प्रत्यक्षविषयीभवन्तौ भवदीयौ पदौ निधित्सते निक्षेप्तुमिच्छति हन्तेति खेदे इदं निवेद्यतां कथ्यताम्। किम्भूतौ पदौ शिरीषाणां शिरीषपुष्पाणां कोषः समूहस्तस्य म्रदिमाभिमानं मार्दवगर्वं समापयन्तौ नाशयन्तौ शिरीषकोषादप्यतिसुकुमारौ चरणौ कियद्दूरगमनेन परिश्रमयितुमिच्छसि तत् कथ्यतामित्यर्थः । अन्योऽपि निर्दयः सुकुमारं जनं प्रयासे प्रेरयति। यस्मिन् देशे गमिष्यसि स देशोवक्तव्य इति भावः ॥२४॥

अनायीति ॥ हे सुन्दर अद्य अस्मिन् दिवसे त्वया कतमः किन्नामकोदेशोवसन्तेन मुक्तस्य परित्यक्तस्य वनस्य दशामवस्थां अनायि नीतः यथा वसन्तरहितं वनं निःशोभं भवति तथा भवद्रहितः कतमोदेशो-निःशोभोजातइत्यर्थः किन्नमकाद्देशादागतोऽसि कथ्यतामितिभावः । तथा त्वयि वाच्ये आप्तः प्राप्तः सङ्केतोवाचकत्वसम्बन्धो यया तस्याभावस्तत्ता तया हेतुना कृतार्था सफला संज्ञापि नामापि अनेन मद्रूपेण जनेन न श्राव्या न श्रोतुमर्हा अपि तु नामश्रवणे बाधा नास्तीत्यर्थः किं ते नाम कथ्यतामिति भावः ॥ २५ ॥

तीर्णइति ॥ हे सुन्दर सुरक्षिते दौवारिकैरतिसावधानतया रक्षिते इहान्तःपुरे यत् तव प्रवेशोऽभूत् एष किं अर्णोनिधिरेव समुद्रएव

फलं किमेतस्य तु साहसस्य
न तावदद्यापि विनिश्चिनोमि ॥ २६ ॥
तव प्रवेशे सुकृतानि हेतु-
र्मन्ये मदक्ष्णोरपि तावदत्र ।
न लक्षितोरक्षिभटैर्यदाभ्यां
पीतोऽसि तन्वा जितपुष्पधन्वा ॥ २७ ॥
यथाकृतिः काचन ते यथा वा
दौवारिकान्धङ्करणी च शक्तिः ।

त्वया न तीर्णः अपि तु अत्र प्रवेशः समुद्रोत्तरणतुल्य इत्यर्थः। तु पुनरेतस्य अन्तःपुरप्रवेशलक्षणस्य साहसस्य अविचार्य्यकारित्वस्य किं फलं प्रयोजनं तदद्यापि एतत्समयपर्य्यन्तमपि तावन्न विनिश्चिनोमि नावधारयितुं शक्नोमि किमर्थमन्तःपुरप्रवेशरूपमतिदुर्घटं कर्म्म स्वीकृतवान् कथ्यतामित्यर्थः ॥ २६ ॥

तवेति ॥ अत्रान्तःपुरे तव प्रवेशे मदक्ष्णोरपि अपिकार एवार्थे मम चक्षुषोरेव सुकृतानि पुण्यानि तावद्धेतुः कारणमित्यहं मन्ये सम्भावयामि तावदिति वाक्यालङ्कारे जन्यत्वावच्छिन्नं प्रत्यदृष्टस्य कारणतया तव प्रवेशलक्षणं कार्य्यम् प्रति मम चक्षुषोरेव शुभादृष्टं हेतुरित्यर्थः कथमेवं ज्ञातमित्यत आह यद्यस्मात् तन्वा शरीरेण जितः पुष्पधन्वा कामो येन तादृशोऽतिसुन्दरोऽसि त्वं रक्षिभटैर्दौवारिकैर्न लक्षितो न दृष्टः आभ्यां मदक्षिभ्यां पीतो यथेच्छमवलोकितः तस्मान्मदक्ष्णोरेव पुण्यानि तवात्र प्रवेशे हेतुरिति मन्ये। यदि भवान् रक्षिगणैर्दृष्टो भवेत्तदा तैर्निवार्य्यमाणस्य भवतोऽत्र प्रवेशः कथं भवेत् अतो मदीयपुण्यातिशयबलादेव तैरलक्षितप्रवेशो भवान् मया दृश्यत इति भावः। चक्षुषोः पुण्यातिशयवत्त्वमौपचारिकम् ॥ २७ ॥

यथेति ॥ हे सुन्दर यथा ते तव काचन लोकोत्तरातिरमणीया आकृतिः शरीरं यथा वा तव दौवारिकाणां द्वारपालानां अन्धङ्करणी

रुच्योरुचीभिर्जितकाञ्चनाभि
स्त्वयासि पीयूषभुजां सनाभिः ॥ २८ ॥
न मन्मथस्त्वं स हि नास्तिमूर्त्ति
र्न्नवाश्विनेयः स हि नाद्वितीयः ।
चिह्नैः किमन्यैरथवा तवेयं
श्रीरेव ताभ्यामधिका विशेषः ॥ २९ ॥
आलोकतृप्तीकृतलोक यस्या
मसूत पीयूषमयूखमेतम् ।

अनया अस्याः क्रियन्तेऽनयेति तथाविधा शक्तिः सामर्थ्यञ्च यथा च त्वं जितकाञ्चनाभिस्तिरस्कृतसुवर्णाभिरतिगौरीभी रुचीभिर्दीप्तिभी रुच्योऽभिलाषयोग्यस्तथा त्वं पीयूषभुजां देवानां सनाभिः ज्ञातिरसि देवत्वमन्तरेणैतत्त्रितयं न घटतेऽतस्त्वं कश्चन देवोऽसीति मन्ये इत्यर्थः । रुच्योरुचीभिरित्यत्रापि यथावेत्यनुषञ्जनीयं । अन्वङ्करणीति नम्ना-न्वाढ्यस्यूनपस्तिप्रियसुभगात् कर्म्मणः क्तोऽभूततद्भावे करणे खङ्नर्डिति खङ्नट् । सपिण्डास्तु सनाभय इत्यमरः ॥ २८ ॥

इत्थमस्य देवत्वं निश्चित्य वितर्कयति ॥ नेति ॥ हे सुन्दर त्वं मन्मथः कन्दर्पो नमन्मथो नास्ति यतः हि स विद्यमाना मूर्त्तिर्यस्य तादृशः न वा त्वं आश्विनेयोऽश्विनीकुमारः हि यतः स आश्विनेयोऽद्वितीयो न अपि तु द्वितीयसहितएव अतिरमणीयाकृतित्वाद्वितीयरहितत्वाच्च त्वं कन्दर्पाश्विनीकुमाराभ्यां भिन्नः कश्चिद्देव इत्यर्थः । अथवेति पूर्व्वापरितोषे अथवा अन्यैरनङ्गत्वादिभिश्चिह्नैः किम् अपि तु अन्यैश्चिह्नैर्न किमपि प्रयोजनं यतस्ताभ्यामनङ्गाश्विनेयाभ्यामधिका दृश्यमाना तव श्रीरेव शोभैव विशेषस्तदन्यत्वसाधिका । मन्मथाश्वि-नेयाभ्यामपि त्वमतितरां सुन्दर इति भावः । अस्तीति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम् ॥ २९ ॥

कः स्पर्द्धितुं धावति साधु सार्द्धं
मुदन्वता नन्वयमन्ववायः ॥ ३०

भूयोऽपि बाला नलसुन्दरं तं
मत्वाऽमरं रक्षिजनाक्षिबन्धात् ।
आतिथ्यचाटून्यपदिश्य तत्स्थां
श्रियं प्रियस्यास्तुत वस्तुतः सा ॥ ३१

वाग्जन्मवैफल्यमसह्यशल्यं
गुणाधिके वस्तुनि मौनिता चेत् ।

आलोकेति ॥ आलोकेन दर्शनेन तर्पितः सन्तोषितो लोको येन नन्वहे तथाविध एतं पीयूषमयूखं त्वां योऽन्ववायोऽसूत जनयामास स कोऽयमन्ववायो वंश उदन्वता समुद्रेण सार्द्धं सह साधु युक्तं यथा तथा स्पर्द्धितुम् अहमपि भवत्सदृश इति स्पर्द्धां कर्त्तुं धावति सत्वरीभवति समुद्रोऽप्यालोकेन उद्योतेन तर्पितलोकं चन्द्रमसूत अतस्तेन सह स्पर्द्धा युक्तैव कस्मिन् वंशे जातोऽसीत्यपि कथ्यतामिति भावः । आलोकौ दर्शनोद्योताविति वंशोऽन्ववायः सन्तान इति चामरः ॥ ३० ॥

अथ पुनरपि भैमी तं स्तौति स्मेत्याह ॥ भूय इति ॥ सा बाला भैमी तं नलं रक्षिजनानां दौवारिकाणाम् अक्षिबन्धात् चक्षुःप्रतिरोधनात् नलसुन्दरं नलवन्मनोहरम् अमरं देवं मत्वा निश्चित्य आतिथ्यचाटूनि अतिथिषु प्रयोज्यानि प्रियवचनानि अपदिश्य व्याजीकृत्य वस्तुतो याथार्थ्येन तत्स्थां तस्मिन्नले विद्यमानां प्रियस्य नलस्य श्रियं शोभां भूयः पुनरपि अस्तुत स्तौति स्म दौवारिकाणामनवलोकनादयं नलः किन्तु तत्सदृशः कश्चिद् देव इति निश्चित्य आतिथ्यप्रियवचनव्याजेन नलशोभासदृशीं तस्य शोभां स्तौति स्मेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

खलत्वमल्पीयसि जल्पितेऽपि
तदस्तु वन्दिभ्रमभूमितैव ॥ ३२

कन्दर्प एवेदमविन्दत त्वां
पुण्येन मन्ये पुनरन्यजन्म।
चण्डीशचण्डाक्षिहुताशकुण्डे
जुहाव यन्मन्दिरमिन्द्रियाणाम् ॥ ३३॥

स्तुतिप्रकारमाह ॥ वागजन्मेति ॥ गुणैरद्भुते आश्चर्यभूते वस्तुनि मौनिता मूकीभावश्चेत् गुणाद्भुतं वस्तु न स्तूयते चेत् तर्हि असह्यशल्यं दुःसहशल्यतुल्यं वागजन्मनोवचनोत्पत्तेर्वैफल्यं निष्फलत्वं भवेत्, मूकेन सह तस्य न कोऽपि विशेषइत्यर्थः। तर्ह्यल्पमेव वक्तव्यमित्याशङ्क्याह बहुगुणेषु अल्पीयसि अत्यल्पे गुणे जल्पितेऽपि कथितेऽपि खलत्वं क्रूरत्वमायाति खला हि बहुगुणस्य किञ्चिद्गुणं कथयन्ति तत्तस्मात् वन्दिनः स्तुतिपाठकस्य योभ्रमोवाचदूकत्वात् स्तुतिपाठकोऽयमिति भ्रान्तिस्तस्य भूमिता आश्रयतैव अस्तु भवतु वरं लोकाः स्तुतिपाठकोऽयमिति कथयन्तु स दोषो लघुरेवेत्यर्थः। गुणाद्भुतं त्वां स्तोष्यामि तत्र मम वावदूकता मर्षयितव्येति भावः॥ ३२॥

कन्दर्पइति॥ कन्दर्पएव पुण्येन त्वां त्वद्रूपं इदं दृश्यमानं अन्यजन्म जन्मान्तरं पुनरविन्दत लेभे इत्यहं मन्ये सम्भावयामि किं तस्य पुण्यमित्यतआह यद्यस्मात् चण्डीशस्य शिवस्य चण्डं दुःसहं यदक्षि तृतीयं चक्षुस्तदेव हुताशस्य वह्नेः कुण्डं तस्मिन् इन्द्रियाणां मन्दिरं गृहं शरीरं जुहाव हुतवान् शिवस्य तृतीयनयनरूपे वह्निकुण्डे शरीरविसर्जनजनितपुण्यातिशयेनैव कामः पूर्व्वापेक्षयातिसुन्दरं त्वामेव जन्म प्राप्तवानित्यर्थः। अन्योऽपि कामनया वह्निकुण्डे शरीरं परित्यज्य पूर्व्वजन्मापेक्षया उत्तमं जन्म प्राप्नोति कन्दर्पापेक्षयातिसुन्दरोऽसीति भावः॥ ३३॥

शोभायशोभिर्ज्जितशैवशैलम्
करोषि लज्जागुरुमौलिमैलम् ।
दस्रौ हठश्रीहरणादुदस्रौ
कन्दर्पमप्युज्झितरूपदर्पम् ॥ ३४ ॥
अवैमि हंसावलयो वलक्षा
स्त्वत्कान्तिकीर्त्तिश्रपलाः पुलाकाः ।

शोभेति ॥ हे सुन्दरोत्तम त्वं शोभा च यशांसि च तैः कान्तिकीर्त्तिभिः शोभाजनितयशोभिर्व्वा कृत्वा जितः शैवः शिवसम्बन्धी शैलोऽतिधवलकैलासपर्व्वतोयेन तादृशं ऐलं इलातनयं पुरूरवसं हठेन बलात्कारेण श्रियः शोभाया हरणादपहरणात् लज्जया गुरुरवनतो मौलिर्मस्तकोयस्य तादृशं करोषि यस्य बलवतोऽपि श्रीरन्येन हठादृग्टह्यते स लज्जया नतशिरा भवति स्वापेक्षयाधिकशोभाशालिनं भवन्तमनुस्मृत्य पुरूरवा लज्जया मस्तकं नमयतीत्यर्थः तथा शोभायशोभिर्जितशैवशैलौ दस्रौ अश्विनीकुमारौ हठश्रीहरणात् उदस्रौ उद्गतनयनजलौ दुःखाधिक्याद्रोदनयुक्तौ करोषि यस्य च दुर्व्वलस्य श्रीरन्येन बलादृग्टह्यते स किञ्चित् कर्त्तुमक्षमतया दुःखाधिक्याद्रोदिति स्वापेक्षयाधिकशोभाशालिनं भवन्तं श्रुत्वा अश्विनीकुमारावपि दुःखिनौ भवतइत्यर्थः । तथा शोभायशोभिर्जितशैवशैलं कन्दर्पमपि काममपि हठश्रीहरणात् उज्झितस्त्यक्तोरूपदर्पः सौन्दर्य्यगर्व्वोयेन तादृशं करोषि यस्य चाहङ्कारिणः श्रीरन्येन बलादृग्टह्यते स विगताहङ्कारोभवति भवन्तमनुस्मृत्य कामः सौन्दर्य्यगर्व्वं परित्यक्तवानित्यर्थः । चतुर्भ्योऽप्यधिकसुन्दरस्त्वमितिभावः ॥ ३४ ॥

अवैमीति ॥ हे सुन्दरोत्तम वलक्षा धवला हंसावलयो राजहंसपङ्क्तयस्त्वत्कान्तिकीर्त्तेस्तव शोभाकीर्त्तिश्चपलाश्चञ्चलाः प्रसरणशोलाः

उड्डीय युक्तं पतिताः स्रवन्ती
वेशन्तपूरं परितः प्लवन्ते ॥ ३५ ॥
भवत्पदाङ्गुष्ठमपि श्रिताश्री
र्ध्रुवं न लब्धा कुसुमायुधेन।
जेतुस्तमेतत् खलु चिह्नमस्मि
न्नर्द्धेन्दुरास्ते नखवेशधारि ॥ ३६ ॥
राजा द्विजानामनुमासभिन्नः
पूर्णां तनूकृत्य तनूं तपोभिः।

पुलाकास्तुच्छधान्यांशा इत्यहमवैमि जानामि पुलाकत्वं समर्थयति अतएव हंसावलय उड्डीय स्रवन्तीनां नदीनां वेशन्तानां पल्वलानाञ्च पूरं प्रवाहं परितः सर्व्वतः पतिताः सत्यो युक्तम् उचितं प्लवन्ते तरन्ति पुलाकतुल्यत्वात्तासां प्लवनमुचितमेवेत्यर्थः। पुलाकाद्यप्यतिलघुत्वाद्वायुसम्पर्केणोड्डीय नद्यादौ पतिताः सत्योगौरवाभावात् प्लवन्ते। जगति त्वमेवैकः सुन्दर इति भावः। पूरं परित इति हादियुक्तादिति द्विती या। बलचोधवलोऽच्छुन इति स्यात्पुलाकस्तुच्छधान्यइति स्रवन्ती निम्नगापगेति वेशन्तः पल्वलश्चाल्पसर इति चामरः ॥ ३५ ॥

भवदिति ॥ कुसुमायुधेन कामेन भवत्पदस्य तव चरणस्याङ्गुष्ठमङ्गुलिविशेषमपि श्रिता आश्रिता श्रीः शोभा न लब्धा न प्राप्ता ध्रुवमित्यहमुत्प्रेक्षे कथमेवं ज्ञातमित्यतआह खलु यस्मात् अस्मिन् भवत्पदाङ्गुष्ठे नखवेशधारि नखरूपधारि एतत् दृश्यमानम् अर्द्धेन्दुरर्द्धचन्द्रस्तच्चयांतं कुसुमायुधं जेतुः शिवस्य चिह्नम् आस्ते विद्यते। स्वजेतृचिह्नं नखरूपमर्द्धेन्दुं दृष्ट्वा तन्निष्ठश्रियं ग्रहीतुं कामेन शशाकेत्यर्थः अन्योऽपि स्वजेतृचिह्नमन्यत्रापि दृष्ट्वा तद्गतां श्रियं हर्त्तुं भयान्न शक्नोति कामस्त्वत्पदाङ्गुष्ठसदृशोऽपि नेति भावः। त्वत्पदाङ्गुष्ठः कामस्य जेता अर्द्धचन्द्राङ्कितत्वात् यथा शिवंइत्यनुमानप्रमाणमूलेयमुक्तिरित्यवधेयम्॥ ३६ ॥

कुहूषु दृश्येतरतां किमेत्य
सायुज्यमाप्नोति भवन्मुखस्य ॥ ३७ ॥
कृत्वा दृशौ ते बहुवर्णचित्रे
किं कृष्णसारस्य तयोर्मृगस्य ।
अदूरजाग्रद्विदरप्रणाली
रेखामयच्छद्विधिरर्द्धचन्द्रम् ॥ ३८ ॥

राजेति ॥ अनुमासं मासि मासि भिन्नः पुनरुक्तत्वादन्य एव द्विजानां राजा चन्द्रस्तपोभिश्चान्द्रायणादिभिः पौर्णमासीरात्रौ पूर्णां तनुं शरीरं तनूकृत्य कृशीकृत्य कुहूष्वमावास्यारात्रिषु दृश्येतरतां अदृश्यत्वम् एत्य प्राप्य च किं भवन्मुखस्य तव वदनस्य सायुज्यमैक्यं प्राप्नोति किमित्युत्प्रेक्षायां चन्द्रो बहुजन्मसञ्चिततपःफलादेव त्वन्मुखत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः चन्द्रवदनोऽसीति भावः । अन्योऽपि द्विजानां ब्राह्मणानां राजा श्रेष्ठो बहुषु जन्मसु चान्द्रायणादितपोभिः शरीरं कृशीकृत्य दृश्येतरताञ्च प्राप्य ब्रह्मसायुज्यलक्षणां मुक्तिविशेषं प्राप्नोति । क्वचिद् दृश्येतरतामिषेणेति पाठः । द्विजराजः शशधर इत्यमरः ॥ ३७ ॥

कृत्वेति ॥ विधिर्ब्रह्मा ते तव दृशौ चक्षुषी बहुभिर्वर्णैः शुक्लकृष्णरक्तैश्चित्रे नानावर्णे आश्चर्यरूपे वा कृत्वा निर्म्माय कृष्णसारस्य कृष्णसाराख्यजातिविशेषस्य अथ च कृष्णः कृष्णवर्णः सारः श्रेष्ठो यस्य तादृशस्य मृगस्य तयोर्दृशोरदूरे निकटे जाग्रतो स्फुरन्ती या विदररूपा नेत्राधोगर्त्तरूपा प्रणाली रेखा तामेव अर्द्धचन्द्रं गलहस्तं किम् अयच्छत् दत्तवान् नेयं मृगनयनयोः समीपवर्त्तिनी विदरप्रणाली रेखा किन्तु सौन्दर्य्यविवेचकेन ब्रह्मणा भवन्नयनसादृश्याभिलाषिणोस्तयोर्दत्तो गलहस्त एवेत्यर्थः मृगनयनाभ्यामप्युत्कृष्टे भवन्नयने इति भावः । विदरः स्फुटनं भिदेत्यमरः ॥ ३८ ॥

मुग्धः स मोहात् सुभगान्न देहा
द्ददन्नवद्भ्रूरचनाय चापम्।
भ्रूभङ्गजेयस्तव यन्मनोभू
रनेन रूपेण यदातदाभूत्॥ ३९॥

मृगस्य नेत्रद्वितयं त्वदास्ये
विधौ विधुत्वानुमितस्य दृश्यम्।
तस्यैव च त्वत्कचपाशवेशः
पुच्छः स्फुरच्चामरगुच्छ एषः॥ ४०॥

मुग्धइति॥ स मनोभूः कामीमोहादज्ञानादेव मुग्धोमुग्धशब्दस्यप देश्योऽर्थात् मूर्खः न पुनः सुभगात् सुन्दराद्देहाच्छरीराद्धेतोर्मुग्धः सुन्दरः यद्यस्मात् स मनोभूर्नवद्भ्ररचनाय तव भ्रुवोर्निर्म्माणाय चापं निजधनुर्ददत् ब्रह्मणे प्रयच्छन् सन् अनेन दृश्यमानेन रूपेण सौन्दर्य्येणाद्धेतुना यदातदा सर्व्वदैव तव भ्रुवोर्भङ्गः कौटिल्यं तन्मात्रेणैव जेयोजेतुं योग्योऽभूत्। योहि निजायुधं शत्रवे ददाति स निरायुधत्वादनायासेनैव शत्रुणा जेतुं शक्यते तस्मात् कामोमूर्खएवेत्यर्थः तव भ्रुवौ धनुराकारे कामोद्दीपके चेति भावः। मुग्धः सुन्दरमूढयोरिति विश्वः॥ ३९॥

मृगस्येति॥ त्वदास्ये तव मुखरूपे विधौ पूर्णचन्द्रे विधुत्वेन साधनेन अनुमितस्य तव मुखचन्द्रो मृगवान् चन्द्रत्वाद्यथा गगनचन्द्रइत्यनुमानगोचरीभूतस्य मृगस्य नेत्रद्वितयं चक्षुर्द्वयं दृश्यं दृश्यते एते त्वन्मुखचन्द्रनिमग्नमृगस्यैव चक्षुषी इत्यर्थः तथा तस्यैव मृगस्य त्वत्कचपाश एव तव केशसमूहएव वेशआकारोयस्य तादृशएषदृश्यमानः पुच्छोबालधिः किम्भूतः पुच्छः स्फुरन्विलसन् चामरगुच्छोयस्य सः नायं तव केशपाशः किन्तु त्वन्मुखचन्द्रनिमग्नस्य मृगस्य निबद्धचामरगुच्छः पुच्छएवेत्यर्थः मृगपुच्छे विलासिभिः कौतुकाच्चामरगुच्छोनिबध्यते। चा

आस्तामनङ्गीकरणाद्भवेन
दृश्यः स्मरोनेति पुराणवाणी ।
तवैव देहं श्रितया श्रियेति
नवस्तु वस्तु प्रतिभाति वादः ॥ ४१ ॥
त्वया जगत्युञ्झितकान्तिसारे
यदिन्दुनाशीलि शिलोञ्छवृत्तिः ।

शरपुच्छीयशरविशेषो वा बोद्धव्यः । तव मुखं पूर्णचन्द्रसदृशं चक्षुषी स्वग चक्षुस्तुल्ये केशाश्च चामरसदृशा इति भावः ॥ ४० ॥

आस्तामिति ॥ भवेन महादेवेन अनङ्गीकरणाच्छरीरशून्यीकरणात् स्मरः कामो दृश्यो दर्शनगोचरो न इति पुराणानां प्राचीनानां वाणी पुराणा जीर्णा वाणी वा आस्तां तिष्ठतु नेदानीं पुरातनवाण्याः सम्आदरोऽस्तीत्यर्थः तर्हि नवीना वाणी केत्याह तु पुनः शिवभक्तत्वात्तवैव देहं शरीरं श्रितया श्रिया लोकातीतया शोभया कर्त्र्या अनङ्गीकरणात् तपोभङ्गेन शिवापराधकारितया स्मरस्यास्वीकारात् दृश्यो नयनगोचरो न अथच सुन्दरो न इति नवो नूतनो वादो वचनं वस्तु सत्यभूतः प्रतिभाति स्फुरति कामो दग्धत्वाद्दृश्यो न जातः किन्तु त्वां प्राप्य सुखितया श्रियैवास्वीकाराद्दृश्यो जात इति वचनमेव नवीनं तथ्यमित्यर्थः साक्षात्कामदेव एवासीति भावः अनङ्गीकरणशब्दादृश्यशब्दयोः श्लिष्टत्वादीदृश्युक्तिः । दृश्यं दर्शनयोग्यं स्यात् सुन्दरे चाभिधेयवदिति वचः ॥ ४१ ॥

त्वयेति । त्वया उज्झितोऽपहृतः कान्तिसारः शोभाश्रेष्ठांशो यस्मात् यस्य वा तादृशे जगति भुवने इन्दुना चन्द्रेण शिलोञ्छवृत्तिः शिलोञ्छलक्षणा जीविका यत् अशीलि कृता तत्तस्माद्धेतोर्महेश्वरेण महादेवेन माणवकोऽपि बालोऽपि कलारूपोऽपीति यावत् स इन्दुर्मौलौ मस्तके आरोपि स्थापितः तथा यज्वनां याज्ञिकद्विजानां राज्येऽपि

आरोपि तन्माणवकोऽपि मौलौ
स यज्वराज्येऽपि महेश्वरेण ॥ ४२ ॥
आदेहदाहं कुसुमायुधस्य
विधाय सौन्दर्य्यकथादरिद्रम् ।
त्वदङ्गशिल्पात्पुनरीश्वरेण
चिरेण जाने जगदन्वकम्पि ॥ ४३ ॥

राजत्वेऽपि आरोपि अभिषिक्तः तस्मादेव द्विजराजोऽपि कृतइत्यर्थः त्वया गृहीतात् कान्तिसारादवशिष्टं कान्तिभागं कथञ्चित् स्वसौन्दर्य्यार्थी मेलयता चन्द्रेण यच्छिलोञ्छजीविमुनिनेवाचरितं तस्मात् कलामात्रोऽपि सः परितुष्टेन भगवता शिवेन शिरसि धृतो ब्राह्मणानां मध्ये श्रेष्ठश्च कृतइत्यर्थः । चन्द्रे त्वच्छोभालेशमात्रं विद्यतेऽतस्त्वत्सदृशः सुन्दरोन कोऽप्यस्तीति भावः अन्योऽपिशिलोञ्छजीवी माणवकोऽप्यचिरोपनीतोऽपि महेश्वरेण महता राज्ञा मस्तके आरोप्यते नमस्क्रियते द्विजानां राजत्वे च स्थाप्यते अथ च माणवकोहार विशेषः कण्ठ एव धार्य्यते न तु मौलाविति श्लेषमूलोविरोधश्चात्र व्यङ्ग्यः ॥ ४२ ॥

आदेहेति ॥ कुसुमायुधस्य कामस्य आदेहदाहं शरीरभस्मीकरणमारभ्य जगत् सौन्दर्य्यकथायां दरिद्रं दीनं सुन्दरप्रस्तावरहितं विधाय कृत्वा इदानीं त्वदङ्गस्य शिल्पात् निर्म्माणात् ईश्वरेण पुनरपि चिरेण बहुकालात्परं अन्वकम्पि कृपाविषयीकृतम् इत्यहं जाने उत्प्रेक्षे कामदेहदाहानन्तरं जगति सौन्दर्य्यवार्त्तापि नासीत् अधुना तु कामस्थाने त्वदभिषेककरणात् पुनरपीश्वरेण तस्मिन् कृपा कृतेत्यर्थः । कामवन्मनोज्ञोऽसीति भावः । अन्योऽपीश्वरो राजा दारिद्र्यपीड़ितानां जनानां दयते ॥ ४३ ॥

मही कृतार्था यदि मानवोऽसि
जितं दिवा यद्यमरेषु कोऽपि ।
कुलं त्वयालङ्कृतमौरगञ्चे
न्नाधोऽपि कस्योपरि नागलोकः ॥ ४४ ॥

सेयं न धत्तेऽनुपपत्तिमुच्चै
श्चित्तवृत्तिस्त्वयि चिन्त्यमाने ।
अमौ स भद्रं चुलुके समुद्र
स्त्वयात्तगाम्भीर्य्यमहत्त्वमुद्रः ॥ ४५ ॥

महीति ॥ यदि त्वं मानवोऽसि कश्चन मनुष्योऽसि तर्हि मही पृथ्वी कृतार्था धन्या त्वयाधिष्ठितत्वात् अथ च कृतः सत्योऽर्थो मह्यते पूज्यते या सा महीति महीशब्दाभिधेयो यस्याः सा किम्वा यदि अमरेषु देवेषु मध्ये त्वं कोऽपि कश्चन देवोऽसि तर्हि दिवा स्वर्गेण जितं सर्व्वोत्कृष्टया भूतं पूर्व्वमिन्द्रादिदेवाद्याधारतया दिवो भूम्यादिजिगीषा स्थिता इदानीन्तु त्वदाधारतया जितमित्यर्थः किम्वा त्वया औरगं कुलं नागानां वंशश्चेद्यदि अलङ्कृतं कश्चन नागोऽसि तर्हि नागलोकः पातालम् अधोऽपि अधोदेशे वर्त्तमानोऽपि कस्य लोकस्य उपरि ऊर्द्धदेशे न अपि तु सर्व्वस्यापि उपरि वर्त्तते त्वदाधारो भूत्वा स्वर्गमर्त्याभ्यामप्युत्कृष्ट इत्यर्थः देवोरगमनुष्येषु मध्ये कतमोऽसीति कथ्यतामिति भावः ॥ ४४ ॥

सेयमिति ॥ अतिगम्भीरो महांश्च समुद्रः कथमगस्त्यपाणिपुटके परिमातिस्मेत्यतिमहतीमनुपपत्तिं या पूर्व्वं दधार सेयं मम चित्तवृत्तिस्त्वयि चिन्त्यमानेऽतिगाम्भीर्य्येणातिमहत्त्वेन च विचार्य्यमाणे सति उच्चैरतिमहतीं तामनुपपत्तिमसम्भवम् इदानीं न धत्ते न धारयति यतस्त्वया आत्ते गृहीते गाम्भीर्य्यमहत्त्वे गम्भीरताविशालत्वे एव

संसारसिन्धावनुबिम्बमत्र
जागर्त्ति जाने तव वैरसेनिः ।
बिम्बानुबिम्बौ हि विहाय धातु
र्न जातु दृष्टातिसरूपसृष्टिः ॥ ४६ ॥

इयत्कृतं केन महीजगत्या
महो महीयः सुकृतं जनेन ।
पादौ यमुद्दिश्य तवापि पद्मा
रजःसु पद्मस्रजमारभेते ॥३७॥

मुद्रा चिह्नं यस्य तादृशः सन् स समुद्रो भद्रमनायासेन चुलके अग स्त्यस्य पाणिपुटके ममौ परिमातिस्म त्वया स्वहीतगाम्भीर्य्यमह त्त्वस्य समुद्रस्य पाणिपुटके परिमाणे न काप्यनुपपत्तिरित्यर्थः त्वं समुद्रा दप्यतिगम्भीरो महांश्चेति भावः ॥ ४५ ॥

संसारेति ॥ अत्रास्मिन् संसारसिन्धौ अनवधित्वात् संसाररूपे समुद्रे वैरसेनिर्नलस्तव अनुबिम्बं प्रतिबिम्बं जागर्त्ति स्फुरति इत्यहं जाने सम्भावयामि नलस्तव सदृश इत्यर्थः संसारस्य सिन्धुत्वेन रूपणं प्रतिबिम्बसम्भावनार्थं ननु नलेनाभेदं मम कथं नाङ्गीकरोषीत्यत आह हि यस्मात् बिम्बानुबिम्बौ बिम्बप्रतिबिम्बौ विहाय त्यक्त्वा धातुर्ब्रह्मणो-ऽतिसरूपयोरतिसमानसौन्दर्य्ययोः सृष्टिर्निर्म्माणं जातु कदाचिदपि न दृष्टा एकं वस्तु बिम्बं अपरं तत्प्रतिबिम्बं तत्सदृशं नत्वेकमेव वस्तु-द्वयमिति विधातुः सृष्टिक्रम इत्यर्थः नलसादृश्यादेव मामतितरां सुखयसीति भावः ॥ ४६ ॥

इयदिति ॥ महीजगत्यां भूलोके केन जनेन इयदिदं परिमाणं महीयोऽतिमहत् सुकृतं पुण्यं कृतं अहो आश्चर्य्यं यं विहितवत्पु-नरपुण्यं जनं उद्दिश्य तव अतिसुकुमारस्यापि पादौ पद्मारजःसु सा

ब्रवीति मे किं किमियं न जाने
सन्देहदोलामवलम्ब्य संवित् ।
कस्यापि धन्यस्य गृहातिथिस्त्व
मलीकसम्भावनयाथवालम् ॥ ४८ ॥
प्राप्नैव तावत् तव रूपसृष्टिं
निपीय दृष्टिर्जनुषः फलं मे ।
अपि श्रुती नामृतमाद्रियेतां
तयोः प्रसादीकुरुषे गिरश्चेत् ॥ ४९ ॥

र्धूलिषु पद्मस्रजं कमलमालां व्यारभेते रचयतः स्वर्ग एव महापुण्य शालिनोवर्त्तन्ते भूलोके तु क एवंविधः पुण्यवान् यमुद्दिश्य त्वमपि कार्य्यार्थं पादचारी गच्छसि तं कथयेति भावः। चरणयोः पद्माङ्कित त्वात्तद्विन्यासचिह्नं पद्मतुल्यं तस्य चानेकत्वात् पद्ममालात्वं। सरणिः पद्धतिः पद्वीत्यमरः ॥ ४७ ॥

ब्रवीतीति ॥ इयं मे मम संविद्बुद्धिरन्तःकरणमितियावत् सन्देह-रूपां दोलां अवलम्ब्य आरुह्य संशयसहचारिणी भूत्वा किं किं ब्रवीति प्रकाशयतीति न जाने किं नलएवासि तदन्योवेत्यादिसंशय वशात् सत्यं किमिति निश्चेतुं न शक्नोमीत्यर्थः अथवा अलीकसम्भाव नया किं नलोऽसि मामुद्दिश्यागतइत्यादिनिरर्थकसम्भावनया अलं तादृशी सम्भावना नकर्त्तव्या अतस्त्वं कस्यापि धन्यस्य सौभाग्यशालिनो-जनस्य गृहेऽतिथिर्भविष्यसीत्यर्थात् त्वां पश्यन्त्यामम नानाविधः संशयो जायते सतु न कर्त्तव्यः मादृशां तदनुकूलसौभाग्याभावादतस्त्वं कस्यापि लोकोत्तरभागधेयस्य गृहातिथिर्भविष्यसीत्येतदेव निश्चेयमित्यर्थः॥ ४८॥

प्राप्नैवेति ॥ मे मम दृष्टिश्चक्षुस्तव रूपस्य सौन्दर्य्यस्य सृष्टिं तद्-भिहितभावत्वात् विधात्रा सृष्टं तव सौन्दर्य्यं निपीय सादरमालोक्य

इत्थं मधूत्थं रसमुद्गिरन्ती
तदोष्ठबन्धूकधनुर्विसृष्टा ।
कर्णात् प्रसूनाशुगपञ्चबाणी
वाणीमिषेणास्य मनोविवेश ॥ ५० ॥
अमज्जदामज्जमसौ सुधासु
प्रियं प्रियाया वचनं निपीय ।

जनुषोजन्मनः फलं साफल्यं तावत् प्रथमं प्रागेव त्वां विलोक्य मम चक्षुषोस्तृप्तिः केवलं जातेत्यर्थः । सम्प्रति मम श्रुती अपि कर्णावपि अमृतं नाद्रियेतां न बहुमन्येतां चेद्यदि तयोः श्रुत्योः सम्बन्धे गिरं वचनं प्रसादीकुरुषे प्रसन्नोभूत्वा यदि किमपि वदसि तर्ह्यमृतपानजन्यतृप्तेरप्यधिकां तृप्तिं मम कर्णौ लभेतामित्यर्थः मत्कृतानां प्रश्नानामुत्तरं प्रयच्छेति भावः । जनुर्जननजन्मानीत्यमरः ॥ ४९ ॥

एवं भैमीवचनमाकर्णयन् नलोऽतितरां कामवशगोऽभूदित्याह ॥

इत्थमिति ॥ प्रसूनाशुगस्य कामस्य पञ्चबाणी बाणपञ्चकं वाणीमिषेण भैमीवचनव्याजेन अस्य नलस्य कर्णात् कर्णं प्रविश्य मनोऽन्तःकरणं विवेश नेयं भैम्या वाणी नलस्य कर्णद्वारा मनः प्रविष्टा किन्तु कामस्य पञ्चबाणीत्यर्थः किम्भूता वाणी पञ्चबाणी च इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण मधूत्थं अमृतोद्भूतं रसं आस्वादं उद्गिरन्ती प्रकटयन्ती अथच कामबाणानां पुष्पमयत्वात् मधूत्थं रसं पौष्पं रसं चरन्ती तथा तस्या भैम्या ओष्ठोबन्धूकधनुरिव सरागत्वात् कामोद्दीपकत्वाच्च बन्धूकपुष्पमयकामचापइव तत्तथा तस्माद्विसृष्टा विमुक्ता अथच तस्या ओष्ठएव बन्धूकधनुस्तस्माद्विसृष्टा । पञ्चबानीति समाहारात् युगपत्प्रयुक्तानां कामबाणानां युगपदन्तःप्रवेशे यथा कामव्यथा भवति तथा तद्वचनश्रवणेन नलस्य कामव्यथाभूदितिभावः । कर्णादिति यज्गर्भपञ्चमी ॥ ५० ॥

द्विषन्मुखेऽपि स्वदते स्तुतिर्या
तन्निष्ठता नेष्टमुखे प्रमेया ॥ ५१ ॥
पौरस्त्यशैलं जनतोपनीता
मृच्छन् यथाह्नः पतिरर्घपूजां ।
तथातिथेयीमथ सम्प्रतीच्छ
न्नस्यावयस्यासनमाससाद ॥ ५२ ॥
अयोधि तद्धैर्य्यमनोभवाभ्यां
तामेव भूमीमवलम्ब्य भैमीम् ।

अतिहृष्टोऽपि बभूवेत्याह ॥ अमज्जदिति ॥ असौ नलः प्रियं मधुरं प्रियाया भैम्या वचनं स्वीयस्तुतिरूपं पूर्व्वोक्तं निपीय सादर माकर्ण्य आमज्जं अस्थिस्नेहपर्य्यन्तं आकण्ठमितिपाठे कण्ठपर्य्यन्तं सुधासु अमृतेषु अमज्जत् मग्नीवभूव सर्व्वाङ्गीणानन्दमयोऽभूदित्यर्थः अत्र हेतुमाह या स्तुतिर्द्विषन्मुखेऽपि शत्रोर्मुखे विद्यमानापि स्वदते रोचत तस्याः स्तुतेर्निष्ठता स्वादुता प्रीतिजनकता इष्टस्य प्रियजनस्य मुखे प्रमेया परिमिता न भवति अपि तु बह्वेव भवतीत्यर्थः । आमज्जमिति अनन्ताच्चेत्यत्समासान्तः तस्य तद्धितत्वात् अनीतद्धिताचयोश्चेति नलुक् ॥ ५१ ॥

अथ भैम्यादत्तमपि निजासनं स्वस्य दौत्यात् परित्यज्य नलस्तस्या आसनमुपविशतिस्मेत्याह ॥ पौरस्त्येति ॥ अथानन्तरं स नल आतिथेयीम् अतिथिषु साध्वीं पूजां भैमीकृतां प्रतीच्छन् स्वीकुर्व्वन् अस्या भैम्या वयस्यासनं सख्यासनं तथा आससाद भेजे यथा अह्नो दिवसस्य पतिः सूर्य्यो जनतया जनसमूहेन उपनीतां वितीर्णां अर्घपूजां मृच्छन्नङ्गीकुर्व्वन् पौरस्त्यशैलं पुरः पूर्व्वा दिक् तत्र भवं शैलं उदयाचलं आसीदिति ॥ ५२ ॥

आह स्म यत्र स्मरचापमन्त
श्छिन्नं भ्रुवौ तज्जयभङ्गवार्त्ताम् ॥५३॥
अथ स्मराज्ञामवधीर्य्य धैर्य्या
दूचे स तद्वागुपवीणितोऽपि ।
विवेकधाराशतधौतमन्तः
सतां न कामः कलुषीकरोति ॥ ५४ ॥

तदानीं जातमपि कामविकारं नलः स्वधैर्य्येण निवारयामासे-त्याह ॥ अयोधीति ॥ तस्य नलस्य धैर्य्यमनोभवाभ्यां धैर्य्यकामाभ्यां तां भैमीमेव भूमीं युद्धस्थानम् अवलम्ब्य आश्रित्य अयोधि युद्धं कृतं । तर्हि तयोर्म्मध्ये कस्य जयः कस्य वा पराजयो जात इत्याह यत्र भैमी लक्षणायां युद्धभूम्यां पतितम् अन्तर्मध्ये छिन्नं भ्रुवौ भैम्या भ्रुयुगलक्षणं स्मरचापं कामधनुः कर्त्तृ तयोर्धैर्य्यमनोभवयोर्जयभङ्गवार्त्तां जय-पराजययोर्वृत्तान्तम् आह स्म सूचयामास । धैर्य्यस्य जयं कामस्य च पराजयं सूचयामासेत्यर्थः । यस्य हि धनुर्मध्ये छिन्नं सत् युद्धभूम्यां पतति तस्य पराजयो भवति अन्यस्य च जयो भवतीति लोकप्रसिद्धिः । भैम्या भ्रुवोर्म्मध्ये किञ्चिदव्यवधानवत्त्वात् उद्दीपकत्वाच्चैवमुक्तं । भैम्या-मुत्पन्नमपि कामं नलो धैर्य्येण निवारयामासेति भावः ॥ ५३ ॥

इत्थं धैर्य्येण कामविकारमपनीय नलस्तां प्रत्यूचे इत्याह । अथेति ॥ अथानन्तरं स नलस्तस्या भैम्या वाचा वाणीरूपया वीणया उपवी-णितोऽपि उपगीतः सन्नपि धैर्य्याद्धेतोः स्मरस्य कामस्य आज्ञाम् अव-धीर्य्य अवज्ञाय ऊचे भैमीं प्रत्युवाच । वीणयोपगायने हि कामाधीनत्वं भवति अस्य तु धैर्य्यात्तन्न जातमित्यर्थः । एतदेव कथमित्यत आह कामो-विवेकधारायाः विचारप्रवाहस्य शतेन धौतं क्षालितं सतां साधूनामन्त-रन्तःकरणं न कलुषीकरोति न मलिनीकरोति तस्मादुचितमेतदित्यर्थः । अन्यदपि वस्तु क्षालितं सत् मलिनं न भवति ॥ ५४ ॥

हरित्पतीनां सदसः प्रतीहि
त्वदीयमेवातिथिमागतं माम्।
वहन्तमन्तर्गुरुणादरेण
प्राणानिव स्वःप्रभुवाचिकानि ॥ ५५ ॥

विरम्यतां भूतवती सपर्य्या
निविश्यतामासनमुज्झितं किम्।
या दूतता नः फलिनी विधेया
सैवातिथेयी पृथुकद्भविती ॥ ५६ ॥

इतः परं नलेन यदूचे तदेवानुवदति ॥ हरिदिति ॥ हे भैमि हरित्पतीनां दिक्पालानाम् इन्द्रादीनां सदसः सभातश्चागतं त्वदीयमेव अतिथिं मां प्रतीहि जानीहि। किम्भूतं मां गुरुणा महता आदरेण प्राणानिव स्वःप्रभूणां स्वर्गस्वामिनामिन्द्रादीनां वाचिकानि सन्देश-वचनानि अन्तर्हृदये वहन्तं धारयन्तम्। अहमिन्द्रादिदूतोभूत्वा त्वदर्थ-मेवात्रागत इत्यर्थः। कुत आगतः कस्यातिथिरसीति प्रश्नोत्तरं दत्तं गुरुणादरेण प्राणानिवेति दूतधर्म्मोदर्शितः। दिशस्तु ककुभः काष्ठा-आशाश्च हरितश्च ताइत्यमरः ॥ ५५ ॥

विरम्यतामिति ॥ हे दमयन्ति त्वया विरम्यताम् अव्ययया भूयतां यतः सपर्य्या पूजा भूतवती जातैव मया पूजाजन्यतृप्तिः प्राप्तैवेत्यर्थः। निविश्यतामुपविश्यतां किं किमर्थम् आसनम् उज्झितं परित्यक्तं दूतस्य मम दर्शनमात्रेणासनपरित्यागेन कार्य्यमित्यर्थः। नोऽस्माकं या दूतता फलिनी फलवती विधेया कर्त्तव्या सैव पृथुर्महती आतिथेयी अतिथिपूजा उत उच्चैस्तरां भविनी भविष्यति। मदुपचारार्थसम्भ्रमेणालं यदर्थमागतोऽस्मि तदेव सफलयेत्यर्थः। पूजा नमस्यापचितिः सपर्य्या-र्चार्हणाः समा इत्यमरः ॥ ५६ ॥

कल्याणि कल्यानि तवाङ्गकानि
कच्चित्तमां चित्तमनाविलं ते ।
अलं विलम्बेन गिरं मदीया
माकर्णयाकर्णतटायताक्षि ॥ ५७ ॥

कौमारमारभ्य गणा गुणानां
हरन्ति ते दिक्षु धृताधिपत्यान् ।
सुराधिराजं सलिलाधिपञ्च
हुताशनञ्चार्य्यमनन्दनञ्च ॥ ५८ ॥

चरञ्चिरं ग्रैष्मवयौवनीय
द्वैराज्यभाजि त्वयि खेदमेति ।

कल्याणीति ॥ हे कल्याणि मङ्गलालये भैमि तव अङ्गकानि कोमलान्यङ्गानि कल्यानि नीरोगाणि कच्चित्तमाम् अतिशयेन नीरोगाणि किं तथा ते तव चित्तं मनः कच्चित्तमामनाविलम् अकलुषं पापेषु न धावति । विलम्बेनालं प्रकृतकार्य्यविरोधादेतावानेव कुशलप्रश्नोऽस्तु हे आकर्णतटायताक्षि कर्णान्तपर्य्यन्तविस्तृतलोचने मदीयां गिरं वक्ष्यमाणवचनं आकर्णय शृणु । वार्त्तो निरामयः कल्य इत्यमरः ॥ ५७ ॥

प्रथमं त्रिभिः श्लोकैश्चतुर्णां साधारण्येन दूत्यं करोति ॥ कौमारमिति । हे भैमि कौमारं बाल्यमारभ्य ते तव गुणानां सौन्दर्य्यादीनां गणाः समूहाः दिक्षु धृतमाधिपत्यं यैस्तान् दिक्पालान् हरन्ति सन्तोषयन्ति ननु दिक्पालाबहवस्तेषु कं कं हरन्तीत्यपेक्षायामाह सुराधिनाथमिन्द्रं सलिलाधिपञ्च वरुणं हुताशनञ्चाग्निम् अर्य्यम्नः सूर्य्यस्य नन्दनं यमञ्च हरन्ति त्वत्सौन्दर्य्याद्याकर्णनेनेन्द्रादयश्चत्वारस्त्वय्यनुरक्ता जाता इति भावः ॥ ५८ ॥

तेषां रुचश्चौरतरेण चित्तं
पञ्चेषुणा लुण्ठितधैर्य्यवित्तम् ॥ ५८ ॥
तेषामिदानीं किल केवलं सा
हृदि त्वदाशा विलसत्यजस्रम् ।
आशास्तु नासाद्य तनूरुदाराः
पूर्व्वादयः पूर्व्ववदात्मदाराः ॥ ६० ॥

चरदिति ॥ हे भैमि शैशवयौवनीयं बाल्यतारुण्यसम्बन्धि द्वैराज्यं सन्धिं भजत इति तथाभूतायां वयःसन्धौ वर्त्तमानायामित्यर्थः त्वयि चिरं बहुकालावधि चरत् भ्रमत् अनुक्षणं चिन्ताविषयतां जनयत् तेषामिन्द्रादीनां वित्तं पञ्चेषुणा कामेन लुण्ठितमपहृतं धैर्य्यमेव वित्तं धनं यस्य तादृशं सत् खेदं त्वदप्राप्तिजन्यदुःखम् एति प्राप्नोति । किम्भूतेन पञ्चेषुणा तेषां रुचः कान्तेश्चौरतरेण अत्यन्तमपहारकेण विरहपीडितानां विवर्णत्वात् । अन्योऽपि राजद्वयसीमायां भ्रमन् चौरतरेण केनचिद्वनुर्द्धरेणापहृतधनो दुःखं प्राप्नोति बहुकालावधि त्वदासक्तचित्ततया गतधैर्य्या इन्द्रादयस्त्वामप्राप्य दुःखिनो भवन्तीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

तेषामिति ॥ हे भैमि इदानीं तव यौवनदशायां तेषामिन्द्रादीनां हृदि केवलं सा त्वदाशा त्वत्प्राप्तितृष्णैव किल निश्चितम् अजस्रं प्रतिक्षणं विलसति स्फुरति केवलपदव्यवच्छेद्यमाह तु पुनरुदारा महतीरथ च सुन्दरीस्तनूः शरीराणि आसाद्य गृहीत्वा आत्मदारा रक्षणीयत्वात् स्वीयाः स्त्रियः पूर्व्वादयश्चाशादिशः पूर्व्ववत् न विलसन्ति यथा पूर्व्वं पूर्व्वादिदिशः पालितवन्तस्तथेदानीं त्वय्येवासक्तचित्तत्वात् सुन्दरीरपि ताः न पालयन्तीत्यर्थः अतिसुन्दर्य्यः पूर्व्वादिदिगधिष्ठातृदेवता विद्यन्ते एकया त्वदाशया बह्वीराशास्त्यक्तवन्त इति भावः । आशा तृष्णादिशोः स्त्रियामिति मेदिनी ॥ ६० ॥

अनेन सार्द्धं तव यौवनेन
कोटिं परामच्छिदुरोऽध्यरोहत्।
प्रेमापि तन्वि त्वयि वासवस्य
गुणोऽपि चापे सुमनःशरस्य ॥ ६१ ॥
प्राचीं प्रयाते विरहं दधत्ते
तापाच्च रूपाच्च शशाङ्कशङ्की।
परापराधैर्निदधाति भानौ
रुषारुणं लोचनवृन्दमिन्द्रः ॥ ६२ ॥

एवं सामान्यतः सर्व्वेषां दूत्यं कृत्वा इन्द्रस्य मुख्यत्वात् प्रथमं तस्य दूत्यं करोति ॥ अनेनेति ॥ हे तन्वि भैमि अनेन दृश्यमानेन तव यौवनेन सार्द्धं सह अच्छिदुरोऽविच्छिन्नोऽसीमो निरवधिस्त्वयिविषये वासवस्य इन्द्रस्य प्रेमापि अनुरागोऽपि परां परमां कोटिमुत्कर्षम् अध्यरोहत् प्राप। यथा तव यौवनमुत्कर्षं प्राप्तं तथा वासवस्यानुरागोऽपीत्यर्थः। तव यौवन प्रारम्भावधि इन्द्रस्त्वय्यनुरक्तोजातइति भावः। न केवलमिन्द्रप्रेमैव किन्तु सुमनःशरस्य कामस्य अच्छिदुरोच्छेद्योऽसीमो विस्तृतो गुणोऽपि मौर्व्यपि अनेन तव यौवनेन सार्द्धं चापे धनुषि परां कोटिमटनिम् अध्यरोहत् यथा तव यौवनमुत्कृष्टं भवति तथा कामः स्वमौर्व्वीमपि धनुष्यारोप्य उत्कर्षयतीत्यर्थः तव यौवनावधि इन्द्रः कामेन पीड्यत-इति भावः। कोटिरस्त्री च चापाग्रे संख्याभेद प्रकर्षयोरिति मेदिनी ॥ ६१ ॥

प्राचीमिति ॥ ते तव विरहं दधद्धारयन्निन्द्रः प्राचीं पूर्व्वां दिशं प्रयाते गते प्राच्यामुदिते भानौ सूर्य्ये तापादुत्तापजनकत्वाच्च रूपाद्रक्तवर्णत्वाच्च हेतोः शशाङ्कशङ्की चन्द्र एवायमुदेतीति चन्द्रशङ्कां कुर्व्वन् सन् परस्य चन्द्रस्य अपराधैरुषा कोपेनारुणं रक्तं लोचनवृन्दं नयनसमूहं

त्रिनेत्रमात्रेण रुषा कृतं य
त्तदेव योऽद्यापि न संवृणोति ।
न वेद रुष्टेऽद्य सहस्रनेत्रे
गन्ता स कामः खलु कामवस्थाम् ॥ ६३ ॥

पिकस्य वाग्मात्रकृताद्व्यलीका
न्नश्च प्रभुर्नन्दति नन्दनेऽपि ।
बालस्य चूडाशशिनोऽपराधा
न्नाराधनं शीलति शूलिनोऽपि ॥ ६४ ॥

तांडशे भानौ निदधाति निक्षिपति । उदितमात्रं सूर्यं चन्द्र एवायमिति मन्यमानः सन् क्रोधरक्तैर्लोचनैस्तं पश्यतीत्यर्थः । अत्रस्य साधारणधर्म्मो हेतुकत्वादत्र सूर्ये चन्द्रभ्रान्तौ उत्तापकत्वरक्तवर्णत्वलक्षणं साधारणधर्म्मद्वयं हेतुः चन्द्रस्याहितत्वादतितरामिन्द्रं तापयतीति भावः । सहृदयभुभयप्राधान्यसूचकम् ॥ ६२ ॥

त्रिनेत्रेति । त्रिनेत्रमात्रेण नेत्रत्रयमात्रवता शिवेन रुषा कोपेन यत् अनङ्गत्वं कृतं तदेव अनङ्गत्वमेव कर्म्म यः कामोऽद्यापि एतावद्दिनपर्य्यन्तमपि न संवृणोति न वरीतुं शक्नोति न प्रतिकरोति स कामोऽद्य सहस्रनेत्रे नयनसहस्रशालिनि इन्द्रे रुष्टे क्रुद्धे सति खलु निश्चितं काम् अवस्थां दशां गन्ता गमिष्यति इत्यहं न वेद न जानामि । कामो न जानाति वा शिवस्तावत्त्रिनेत्रस्तस्य नेत्रत्रयेण यत् कृतं तदेवाद्यापि न प्रतिकर्त्तुं शक्तः । इन्द्रः पुनः सहस्रनेत्रः अस्य नेत्रसहस्रैर्यत्कर्त्तव्यं तत् कथं प्रतिकरिष्यतीत्यर्थः । कामस्तमतितरां पीडयतीति भावः ॥ ६३ ॥

पिकस्येति । स प्रभुरिन्द्रः पिकस्य कोकिलस्य वाग्मात्रेण वचनमात्रेण द्वारा कृतात् व्यलीकादप्रियाद्धेतोर्नन्दनेऽपि नन्दनवनेऽपि न नन्दति न सन्तुष्यति नन्दयतीति नन्दनमानन्दजनकस्वभावं तत्रापि न

तमोमयीकृत्य दिशः परास्त्रैः गैः
स्मरेषवः शक्रदृशां सृजन्ति ।
कुहूगिरं चञ्चुपुटं द्विजस्य
राकारजन्यामपि सत्यवाचम् ॥ ६५ ॥

न नन्दतीत्याश्चर्यम् । अन्योऽपि प्रभुर्बाल्यात्मकृताद्विप्रियान्नन्दनेऽपि पुत्रेऽपि न नन्दति तथा बालस्य कलामात्रस्य न तु पूर्णस्य चूडाशशिनः शिरश्चन्द्रस्य अपराधाद्धेतोः शूलिनोऽपि अवश्यपूज्यस्य शिवस्यापि आराधनं पूजां न शीलति न करोति । पूर्वं प्रतिदिनं शिवपूजायै गतवान् इदानीं त्वद्विरहाच्चन्द्रपीडाभयेन अवश्यानुष्ठेयां शिवपूजामपि परित्यक्तवानित्यर्थः । अन्योऽपि स्वरिपुमिलिताच्छूलपाणेरपि न शङ्कते अत्र च वचनमात्रजनितमपि विप्रियं बालस्याप्यपराधस्तु स्फुटातोऽतीवास्य त्वद्विरहान्मौग्ध्यं जातमिति सूचितं । कोकिलरुतं चन्द्रकिरणश्चातितरामिमं पीडयतीति भावः ॥ ६४ ॥

तमोमयीति । स्मरेषवः पुष्पमयाः कामबाणाः परागैः स्वरजोभिर्दिशस्तमोमयीकृत्य अन्धकारबहुलाः कृत्वा कुहूः इति गीर्वचनं यस्य तादृशस्य द्विजस्य पक्षिणः कोकिलस्य चञ्चुपुटम् ओष्ठपुटं शक्रदृशां इन्द्रस्य चक्षुषां सम्बन्धे राकारजन्यामपि पूर्णचन्द्रायां पूर्णिमारात्रावपि सत्या वाक् यस्य तादृशं सृजन्ति कुर्वन्ति पुष्पमयकामबाणरजोभिर्दिशामन्धकारबहुलतया किमपि द्रष्टुमशक्तत्वात् पूर्णिमारात्रिममावास्यारात्रिरियमिति मन्यमान इन्द्रः स्वाभाविकं कुहूरितिशब्दं कुर्वन्तं कोकिलम् अद्य सत्यमेव कुहूः नष्टेन्दुकलामावस्या इति बुद्ध्या सत्यवादिनं मन्यत इत्यर्थः । इन्द्रस्त्वद्विरहात्कामान्धो जात इति भावः । अन्योऽपि वाक्सिद्धो द्विजो ब्राह्मणः पूर्णिमायामद्य अमावस्येति कथयन्नपि सत्यवाग्भवति । पूर्णे राका निशाकर इत्यमरः । कुहूः स्यात् कोकिलालापे नष्टेन्दुकलयोरपीति विश्वः ॥ ६५ ॥

शरैः प्रसूनैस्तुदतः स्मरस्य
स्मर्त्तुं स किं नाशनिना करोति।
अभेद्यमस्याहह वर्म्म न स्या
दनङ्गता चेद्गिरिशप्रसादः ॥ ६६ ॥

धृताधृतेस्तस्य भवद्वियोगा
न्नानार्द्रशय्यारचनाय लूनैः।
अप्यन्यदारिद्र्यहराः प्रवालै
र्जीतादरिद्रास्तरवोऽमराणाम्॥ ६७ ॥

शरैरिति ॥ स इन्द्रः प्रसूनैः पुष्पमयैरपि शरैर्बाणैस्तुदतो व्यथयतः स्मरस्य कामस्य स्मर्त्तुं कामं स्मरणमभावशेषितं कर्त्तुं अशनिना वज्रेण किं न करोति किं न कुर्य्यात् अपितु वज्रेणैव मारयेदित्यर्थः। अहह खेदे चेद्यदि गिरिशस्य शिवस्य प्रसादोऽस्य कामस्य अनङ्गतारूपम् अभेद्यं भेत्तुमशक्यं वर्म्म कवचं न स्यात् अङ्गएवप्रहार सम्भवात् यद्यस्याङ्गं स्यात्तदातिक्रुद्ध इन्द्रोवज्रेण प्रहृत्य तं मारयेदित्यर्थः। शिवेनकृतोऽस्यानङ्गतारूपोनिग्रहोऽद्यानुग्रहएव जातः यतो द्रष्टुमशक्यत्वात् वज्रप्रहारेण मारयितुं न शक्यते त्वद्विरहात् काम एवमपराध्यति यथामारणार्हो भवतीति भावः। स्मरस्येति स्मृत्यर्थस्य चेति कर्म्मणि षष्ठी ॥ ६६ ॥

धृतेति ॥ अमराणां देवानां तरवः कल्पवृक्षादयोऽन्येषां दारिद्र्यहरा अपि दारिद्र्यनाशकाः सन्तोऽपि भवत्या वियोगाद्विच्छेदाद्धृता अधृतिरधैर्य्यं येन तादृशस्य तस्येन्द्रस्य नाना प्रतिक्षणं नूतना नूतना या आर्द्राः कोमलाः शय्यास्तासां रचणाय निर्म्माणाय लूनैश्छिन्नैः प्रवालैर्नवकिसलयैर्दरिद्राजाताः पल्लवरहिताजाता इत्यर्थः अन्यदारिद्र्यहराणां दारिद्र्यमाश्चर्य्यं त्वद्विरहादिन्द्रस्यातितरां कामज्वरोजात-

रवैर्गुणास्फालभवैः स्मरस्य
स्वर्नाथकर्णौ बधिरावभूताम् ।
गुरोः शृणोतु स्मरमोहनिद्रा
प्रबोधदक्षाणि किमक्षराणि ॥ ६८ ॥

अनङ्गतापप्रशमाय तस्य
कदर्थ्यमाना मुहुरामृणालम् ।
मधौ मधौ नाकनदीनलिन्यो
वरं वहन्तां शिशिरेऽनुरागम् ॥ ६९ ॥

इति भावः। नानादृत्यत्र अन्यान्येति क्वचित् पाठः अन्या अन्याभिन्नाः भिन्नाः प्रतिक्षणं नूतना याः शय्यास्तासां रचनायेत्यर्थः ॥ ६७ ॥

रवैरिति। स्वर्नाथस्य इन्द्रस्य कर्णौ स्मरस्य कामस्य गुणास्फालभवैर्मौर्व्याकर्षणजनितै रवैः शब्दैर्बधिरौ श्रवणाक्षमौ अभूतां जातौ अतएव इन्द्रः स्मरस्य मोहः कामजनिता मूर्च्छा स एव निद्रा तस्याः सकाशाद्यः प्रबोधो जागरणं तत्र दक्षाणि निपुणानि काममोह निवारणकुशलान्यपि गुरोर्बृहस्पतेरक्षराणि उपदेशवचनानि किं कथं शृणोतु अपितु बधिरत्वाच्छ्रोतुं न शक्नोतीत्यर्थः। गुरोर्व्वचनं हि कामव्यथानिवृत्तौ न स्वरूपसत्कारणं किन्तु श्रूयमाणं सदेवेति सत्यपि कामव्यथानिवारणकुशले बृहस्पतिवचने इन्द्रस्य कामव्यथाव्यपगमाभावे न व्यभिचार इत्यर्थः। प्रबलकामव्यथतया इन्द्रो बृहस्पतेरप्युपदेशवचनं न शृणोतीति भावः ॥ ६८ ॥

अनङ्गेति। तस्येन्द्रस्य अनङ्गतापप्रशमाय कामजनितसन्ताप शान्तये मधौ मधौ प्रतिवसन्तम् आमृणालं पुष्पादारभ्य मृणालपर्य्यन्तं मुहुर्व्वारं वारं कदर्थ्यमानाः पीड्यमानाः समुत्पाट्यमाना नाकनदीनलिन्यः स्वर्गङ्गापद्मिन्योवरं शिशिरे ऋतौ अनुरागं प्रमोदं वहन्तां

दमस्वसः सेयमुपैति तृष्णा
जिष्णोर्जगत्यग्रिमलेख्यलक्ष्मीम् ।
दृशां यदब्धिस्तव नाम दृष्टि-
त्रिभागलोभार्त्तिमसौ बिभर्त्ति ॥ ७० ॥

अग्न्याहितानित्यमुपासते यां
देदीप्यमानां तनुमष्टमूर्त्तेः ।
आशापतिस्ते दमयन्ति सोऽपि
स्मरेण दासीभवितुं न्यदेशि ॥ ७१ ॥

धारयन्तु नतु वसन्ते । शिशिरर्त्तौ हिमेन पद्मिन्याः केवलं पत्रपुष्पमात्रं नश्यति स्थाणावन्नवशिष्यते वसन्तर्त्तौ तु तस्य कामसन्तापशान्त्यर्थं स्त्रीणामानामप्युन्मूलनेन कालान्तरेऽप्युत्पत्त्यसम्भवादतितरां कदर्थनं जातमित्यर्थः । वसन्ते कामपीड़ा भूयसीति भावः ॥ ६८ ॥

दमस्वसरिति । हे दमस्वसर्दमयन्ति सेयमतिप्रसिद्धा जिष्णोरिन्द्रस्य तृष्णा लोभो जगति जगत्त्रयमध्ये अग्रिमलेख्यस्य आदिमगणनीयस्य लक्ष्मीं शोभाम् उपैति प्राप्नोति । लोभगणनायां प्रथममिन्द्रलोभ एव गणनीय इत्यर्थः यद्यस्मात् दृशां चक्षुषाम् अब्धिर्नाम समुद्रोऽपि सहस्रनयनः सन्नपि असौ इन्द्रस्तव दृष्टेश्चक्षुषस्त्रिभागस्य तृतीयांशस्य कटाक्षस्य यो लोभोऽभिलाषस्तज्जन्यामार्त्तिं पीड़ां बिभर्त्ति धारयति सत्स्वपि स्वस्य बहुषु नेत्रेषु अन्यदीयनेत्रतृतीयांशमपि लब्धुं वाञ्छतीत्यतितरामिन्द्रो लुब्ध इति भावः । इन्द्रस्तव कटाक्षं प्रार्थयते इति वाक्यार्थः नामशब्दोऽप्यर्थे । अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कुर्य्याद्दिने दिने त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागं त्वर्द्धमेव वेत्यत्र त्रिशब्दस्य तृतीयार्थवत्त्वात्रापि तथार्थो बोध्यः एवञ्च त्रिस्तृतीयश्चासौ भागश्चेति कर्म्मधारयः तृतीयो भागस्त्रिभाग इति शाकपार्थिवादित्वात् कर्म्मधारय इत्यन्ये ॥ ७० ॥

त्वद्गोचरस्तं खलु पञ्चबाणः
करोति सन्ताप्य तथा विनीतम् ।
स्वयं यथास्वादिततप्तभूयः
परं न सन्तापयिता स भूयः ॥ ७२ ॥
अदाहि यस्तेन दशार्द्धबाणः
पुरा पुरारेर्नयनालयेन ।

अथ वह्नेर्दूत्यं करोति । अग्न्याहिता इति । हे दमयन्ति अग्न्याहिताः आहिताग्नयो द्विजा देदीप्यमानामतिदीप्ताम् अष्टमूर्त्तेः स्मरहरस्य याम् अग्निरूपां तनुं नित्यं प्रतिदिनम् उपासते सेवन्ते सोऽपि स्मरहरतनुरूपोऽपि आशापतिर्दिक्पालोऽग्निः स्मरेण कामेन ते तव दासीभवितुं न्यदेशि त्वं भैम्या दासो भवेत्याज्ञप्तः अग्निः कामवशीभूतः सन् तव दासतामिच्छतीति भावः स्मरहरमूर्त्तित्वात् स्वयमेव स्मरस्य दग्धत्वाच्च सत्यपि स्मरवैरित्वे स्मराज्ञाकारित्वमाश्चर्यमित्यपिकारेण ध्वनितम् । अपिरिन्द्रापेक्षया समुच्चये इति केचित् । अग्न्याहिता इति आहितोऽग्निर्यैरिति बहुव्रीहिः आहितादिर्वाग्न्यादेरिति आहितस्य पाक्षिकः परनिपातः ॥ ७१ ॥

त्वद्गोचर इति । खलूत्प्रेक्षे त्वमेव गोचरो विषय उद्दिश्या यस्य तादृशः पञ्चबाणः कामस्तमग्निं सन्ताप्य सम्यक् तापयित्वा तथा विनीतं शिक्षितं करोति यथा सोऽग्निः स्वयम् आस्वादितमनुभूतं तप्तभूयं तप्तत्वं येन तादृशः सन् भूयः पुनः परमन्यं न सन्तापयिता न सन्तापयिष्यति अहो तप्तानामीदृग्दुःखं इतःप्रभृति नाहं कमपि सन्तापयिष्यामीति बुद्धिशाली यथा भवति तथा कामेन शिक्षित इत्यर्थः कामस्त्वद्विरहादग्निमतितरां तापयतीति भावः ॥ ७२ ॥

अदाहीति । पुरारेः शिवस्य नयनं ललाटचक्षुरालय आश्रयो यस्य तादृशेन सता तेनाग्निना पुरा पूर्व्वं यो दशार्द्धबाणः पञ्चशरोऽदाहि

सनिर्द्दहंस्तं भवदक्षिवासो
न वैरशुद्धेरधुनाधमर्णः ॥ ७३ ॥

सोमाय कुप्यन्निव विप्रयुक्तः
स सोममाचामति हूयमानम् ।
नामापि जागर्त्ति हि यत्र शत्रो
स्तेजस्विनस्तं कतमे सहन्ते ॥ ७४ ॥

दग्धः स शम्बराणः कटाक्षविक्षेपमात्रजन्यत्वात् भवत्यास्तव अक्षिवासी नेत्रालयः सन् अधुना इदानीं तं निजदाहकम् अग्निं निर्दहन्नतितरां तापयन् वैरशुद्धेर्वैरनिर्यातनस्य अधमर्णोन ऋणी न भवति अन्यनयनालयस्यात्मदाहकस्यान्यनयनालयेनात्मनैव दाहाद्वैर प्रतीकारः कृत इत्यर्थः । पुरुषमाश्रित्य दाहकात् स्त्रियमाश्रित्य दाहकस्य प्राधान्यात् कामस्य महाप्रभावः सूचितः तव कटाक्षमभिलषन्नग्निरत्यन्तं कामव्यथामनुभवतीति भावः ॥ ७३ ॥

सोमायेति । विप्रयुक्तोवियोगी अथ च विप्रैर्ब्राह्मणैर्युक्तः सोऽग्निः सोमाय सोमं चन्द्रं मनसिकृत्य कुप्यन्निव सोमलतारसं प्रति क्रोध युक्त इव हूयमानं सोमयागादौ होतृभिः प्रक्षिप्यमाणं सोमं सोमाख्यलताविशेषरसम् आचामति पिबति सोमलतारसं दृष्ट्वा नामसाम्येन संस्कारोद्बोधात् चन्द्रं मनसिकृत्य तदीयोद्दीपकतामनुस्मृत्य च सोमलतारसाय क्रुद्धन्निव तं पिबतीत्यर्थः नन्वेकस्य सोमस्यापराधेनान्यस्मै सोमाय कथं क्रुद्ध इत्याशङ्कामर्थान्तरन्यासेनापनयति हि यस्मात् यत्र पदार्थे शत्रोर्नामापि जागर्त्ति वाचकतया स्फुरति तं कतमे के तेजस्विनः सहन्ते सोढुं शक्नुवन्ति अपितु न केऽपि स्ववैरिचन्द्रस्य सोमेतिनाम्नोलताविशेषेऽपि सम्भवात् तेजस्विना अग्निना सोढुमशक्ततया तस्मै क्रुद्ध इत्यर्थः अग्निस्त्वद्विरहपीड़िततया यज्ञेदेवानामुपादेयमपि सोमरसं क्षुब्धचित्ततया न पिबतीति भावः । सोमायेति

शरैरजस्रं कुसुमायुधस्य
कदर्थ्यमानस्तव कारणाय।
अभ्यर्चयद्भिर्विनिवेद्यमाना
दूयेव मन्ये कुसुमाद्बिभेति ॥ ७५ ॥

स्मरेन्धने वक्षसि तेन दत्ता
सम्वर्त्तिका शैवलवल्लिचित्रा।
चकास्ति चेतोभवपावकस्य
धूमाविला कीलपरम्परेव ॥ ७६ ॥

यदभिप्रेत्य धात्वर्थ इति संप्रदानसंज्ञायां चतुर्थी। क्रुध्यन्नित्यस्य योगे क्रुधद्रुहेर्ष्येत्यादिना संप्रदानसंज्ञायां चतुर्थीं कृत्वा व्याचक्षाणानामितरेषां व्याख्यानमहृद्यतयास्माभिरुपेक्षितं। सोमस्तु हिमदीधितौ। वानरे च कुबेरे च पितृदेवे समीरणे वसुप्रभेदे कर्पूरे नीरे सोमलतौषधाविति मेदिनी ॥ ७४ ॥

शरैरिति। तव कारणाय त्वदर्थं कुसुमायुधस्य कामस्य शरैः पुष्पमयैर्बाणैरजस्रं कदर्थ्यमानः पीड्यमान एषोऽग्निरभ्यर्चयद्भिः पूजकैर्जनैर्निवेद्यमानाद्दीयमानादपि कुसुमाद्बिभेति कामशरबुद्ध्या त्रस्यतीत्यहं मन्ये सम्भावयामि अतितरां कामव्यथामनुभवतीति भावः तव कारणायेत्यत्र तरुणि त्वदर्थे इति क्वचित् पाठः तरुणीति सम्बोधनम् ॥ ७५ ॥

स्मरेन्धन इति। तेनाग्निना स्मरस्य कामानलस्य इन्धने दह्यमानत्वात्काष्ठभूते वक्षसि निजहृदये दत्ता निहिता शैवलवल्ल्या शैवाललतया चित्रा चित्रीकृता आश्चर्यरूपा वा सम्वर्त्तिका पद्मनवदलं चेतोभवपावकस्य मदनानलस्य धूमाविला धूममिश्रिता कीलपरम्परेव ज्वालाश्रेणीव चकास्ति शोभते। कामानलजनितसन्तापशान्त्यर्थं हृदये शैवालयुक्तनवकमलदलं निहितं तत्र शैवालस्य श्यामत्वात् नवकमल-

पुत्त्री सुहृत्त्वेन सरोरुहाणां
यत्प्रेयसी चन्दनवासिता दिक् ।
धैर्य्यं विभुः सोऽपि तवैव हेतोः
स्मरप्रतापज्वलने जुहाव ॥ ७७ ॥

तं दह्यमानैरपि मन्मथैधं
हस्तैरुपास्ते मलयः प्रवालैः ।
कष्टेऽप्यसौ नोज्झति तस्य सेवां
सदा यदाशामवलम्बते यः ॥ ७८ ॥

टलस्य चारक्तत्वात् तत् कामानलस्य धूमाविलकीलत्वे नोत्प्रेक्षितं पूर्व्व एव भावः। सम्बर्त्तिका नवदलमित्यमरः वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलाविति च ॥ ७६ ॥

अथ यमस्य दूत्यं करोति। पुत्त्रीति। सरोरुहाणां पद्मानां सुहृत्प्रकाशकारित्वान्मित्रं सूर्य्यो येन विभुना पुत्री प्रशस्तपुत्त्रवान् तथा चन्दनेन वासिता सुरभीकृता दक्षिणा दिक् यस्य विभोः प्रेयसी प्रियतमा सोऽपि विभुः प्रभुर्यमस्तवैव हेतोः स्मरस्य कामस्य प्रतापज्वलने प्रतापानले धैर्य्यं जुहाव हुतवान् त्वद्विरहाद्यमोऽप्यधैर्य्यो जात इत्यर्थः। पितृमित्रत्वाच्छीतलानि कमलानि प्रियासम्बन्धित्वात् चन्दनानि च यद्यप्यायत्तानि सन्ति तथापि त्वद्विरहजनितसन्तापस्यात्यन्तिकतयाऽनिवार्य्यत्वादधैर्य्यो जात इत्यपिकारेण ध्वनितं। इन्द्राग्न्योः समुच्चायकोऽत्रापिकार इत्यन्ये। तवैव हेतोरिति हेतुयुक्ताद्धेतोरिति षष्ठी ॥ ७७ ॥

तमिति। मलयो दक्षिणदिग्वर्त्ती पर्व्वतविशेषो मन्मथैधं दह्यमानत्वात् कामानलस्य काष्ठभूतं तं यमं दह्यमानैरपि अतितप्ततदङ्गसम्पर्केण जाततद्दाहैरपि प्रवालैर्नवकिसलयरूपैर्हस्तैरुपास्ते सेवते। अन्यो-

स्मरस्य कीर्त्त्येव सितीकृतानि
तद्दोःप्रतापैरिव तापितानि।
अङ्गानि धत्ते स भवद्वियोगात्
पाण्डूनि चण्डज्वरजर्ज्जराणि ॥ ७९ ॥
यस्मिन्वि भर्त्ता घुसृणेन सायं
दिशः समालम्भनकौतुकिन्याः।

ऽपि सेवकोऽहस्ताभ्यां सेवते। उचितञ्चेदमित्यर्थान्तरं न्यस्यति। यो जनो यदाशां यल्लम्बिनीं तृष्णां सदा अवलम्बते धारयति यो यदधीन जीविको भवति अथच यस्य आशां दिशम् अवलम्बते आश्रित्य वसति असौ जनः कष्टेऽपि सेवया उत्पद्यमाने कष्टेऽपि तस्य सेवां न उज्झति न त्यजति कष्टमङ्गीकृत्यापि तस्य सेवां करोतीत्यर्थः मलयोऽपि तस्य आशां दिशं अवलम्बते अतस्तस्य उचितमेव तथा सेवनं। आशाशब्दस्य श्लिष्टत्वादेवमर्थान्तरमुपन्यस्तं यमस्त्वद्विरहजनितसन्तापशान्त्यर्थं नवपल्लवान् शरीरे निक्षिपति तेऽपि सन्तापाधिक्यात् क्षणात् दग्धतां प्राप्नोतीति भावः। आशा ककुभि तृष्णायामिति हेमचन्द्रः ॥७८।

स्मरस्येति। स यमो भवद्वियोगात् तव विरहाद्धेतोः पाण्डूनि पाण्डुवर्णानि चण्डज्वरेण अतितीव्रकामज्वरेण जर्ज्जराणि विशीर्णानि च अङ्गानि धत्ते धारयति पाण्डुत्वे जर्ज्जरत्वे च यथाक्रममुत्प्रेक्षते। किम्भूतानि स्मरस्य कीर्त्त्या यशसा सितानीव श्वेतीकृतानीव तस्य कामस्य दोर्ष्णां भुजस्य प्रतापैस्तापितानीव। तापितं हि जर्जरं भवति कामस्तमतितरां पीडयतीति भावः ॥ ७९ ॥

अथ वरुणस्य दूत्यं करोति। यस्मिन्निति। हे तन्वि कृशाङ्गि भैमि सायं सायह्ने घुसृणेन कुङ्कुमसदृशसन्ध्यारागेण कृत्वा यत् समालम्भनं विलेपनं तत्र विषये कौतुकिन्याः कुतूहलवत्या दिशः प्रतीच्या यो भर्त्ता स्वामी वरुणः स तदा तस्मिन् समये भाद्रपदमासादौ दृश्यं त्वामुद्दिश्य

तदा स चेतः प्रजिघाय तुभ्यं
यदा गतो नैति निवृत्य पान्थः ॥ ८० ॥

तथा न तापाय पयोनिधीना-
मश्वामुखोत्थः क्षुधितः शिखावान् ।
निजः पतिः सम्प्रति वारिपोऽपि
यथा हृदिस्थः स्मरतापदुःस्थः ॥ ८१ ॥

चेतः स्वीयं मनः प्रजिघाय प्राहिणोत् । यदा यस्मिन् समये गतो गृहात् प्रस्थितः पान्थः पथिको निवृत्य परावृत्य नैति न पुनर्गृहमागच्छति । तस्य चित्तं त्वय्येवानुरक्तीभूय नान्यत्र गच्छतीत्यर्थः वरुणोऽपि त्वामभिलषतीति भावः । सिंहे धनुषि मीने च योगतो गत एव स इत्यादि ज्योतिषं । प्रजिघायेति हिनोतेर्लिटि णल् द्विरुक्तिं हेः तावननिहेरिति हस्य घत्वं । रक्तसंसक्तं कुङ्कुमं । जागुडं दीपनं धूम्रं सौरभं कुङ्कुमाख्यं तदिति त्रिकाण्डशेषः ॥ ८० ॥

तथेति । यतः स्मरदाहेन कामजनितसन्तापेन दुःस्थो दुःखितः अतो वारीणि जलानि पाति रक्षतीति तथाविधोऽपि जलरक्षकोऽपि हृदिस्थः स्मरणगोचरोऽथच अभ्यन्तरे वर्त्तमानो निजः स्वीयः पतिर्वरुणः संप्रति त्वद्विषयविरहदशायां यथा पयोनिधीनां समुद्राणां तापाय भवति तथा क्षुधितो दाह्येन्धनाद्यभावाद्बुभुक्षितो हृदिस्थो मध्ये विद्यमानत्वादतिसन्निहितो वारि पिबतीति तादृशोऽपि अश्वामुखोत्थो वडवामुखोत्थितः शिखावान् अग्निर्वाडवानलः पयोनिधीनां तापाय न भवति वारिपत्वेन हृदिस्थत्वेन च साम्येऽपि स्मरदाहदुःस्थत्वाभावाच्च तथा वाडवानलस्य तापकारित्वमित्यर्थः त्वद्विरहानलदुःखिनं स्वप्रभुं वरुणं स्मृत्वापि समुद्रा दुःखिनोभवन्तीत्यतोवरुणस्त्वद्विरहात कामेनातितरां पीड्यतइति भावः अन्येऽपि प्रभुदुःखं स्मृत्वा दुःखिनोभवन्ति वाडवानलापेक्षया कामानलोऽधिक इति व्यतिरेकोऽलङ्कारः ॥ ८१ ॥

यत्प्रत्युत त्वन्मृदुबाहुवल्ली
स्मृतिस्रजं गुम्फति दुर्व्विनीता ।
ततोविधत्तेऽधिकमेव तापं
तेन श्रिता शैत्यगुणा मृणाली ॥ ८२ ॥
न्यस्तं ततस्तेन मृणालदण्ड
खण्डं बभासे हृदि तापभाजि ।
तच्चित्तमग्नैर्म्मदनस्य बाणैः
कृतं शतच्छिद्रमिव क्षणेन ॥ ८३ ॥

यदिति ॥ शैत्यं शीतलत्वमेव गुणोयस्यास्तादृशी अतएव तेन वरुणेन श्रिता सन्तापशान्त्यर्थं शरीरे निक्षिप्ता मृणाली अलम् अभिनवं मृणालं यद्यस्मात् त्वन्मृदुबाहुवल्ल्यास्तव कोमलभुजलतायाः स्मृतिस्रजं गुम्फति मृदुत्वलक्षणसाधर्म्म्यज्ञानेन संस्कारोद्बोधनात् स्मरणपरम्परां जनयति ततस्तस्मात् प्रत्युत वैपरीत्येन अधिकमेव तापं विधत्ते करोति अतएव दुर्व्विनीता विनयरहिता दुष्टा सन्तापशान्त्यर्थमाश्रितस्य शीतल वस्तुनः सन्तापकारित्वमेव वैपरीत्यं तत्ताप्याधिक्यमित्यतीवास्या दुर्वि-नीतत्वं । अन्योऽपि दुर्व्विनीतो यदर्थमाश्रीयते तद्विपरीतमेव करोति तापश्च निर्द्दूरे तिष्ठतु प्रत्युत सदृशतया त्वत्कोमलभुजलतायाः स्मार-कत्वात् मृणाली तमतितरां पीडयतीति भावः ॥ ८२ ॥

न्यस्तमिति ॥ यतस्त्वद्भुजलतास्मारकतया तापकरीं संपूर्णांमृणालीं धारयितुं न शक्नोति ततस्तस्मात् पूर्व्वोक्तात् संपूर्णमृणाली धारणाशक्तत्वाद्धेतोस्तेन वरुणेन तापभाजि विरहानलसन्तापिते हृदि वक्षसि न्यस्तं निक्षिप्तं मृणालदण्डस्य खण्डं बभासे शुशुभे । अत्रोत्प्रेक्ष्यते किम्भूतमिव तस्य वरुणस्य चित्ते मग्नैर्मदनस्य कामस्य बाणैः क्षणेन विन्यास-क्षणएव शतच्छिद्रं बहुरन्ध्रं कृतमिव । मृणालखण्डस्य स्वाभाविकमपि

इति त्रिलोकीतिलकेषु तेषु
मनोभुवो विक्रमकामचारः ।
अमोघमस्त्रं भवतीमवाप्य
मदान्धतानर्गलचापलस्य ॥ ८४ ॥

सारोत्थधारेव सुधारसस्य
स्वयंवरः श्वोभविता तवेति ।
सन्तर्पयन्ती दमयन्ति तेषां
श्रुतिः श्रुती नाकसदामयासीत् ॥ ८५ ॥

मङ्क्षुच्छिद्रत्वं कामबाणाहतत्वेनोत्प्रेक्षितं कामबाणैर्व्रणो जर्जरीकृत इति भावः ॥ ८३ ॥

इत्थमेकैकस्य दूत्यं कृत्वा पुनरपि युगपत् सकलानां दूत्यं करोति ॥ इतीति ॥ हे भैमि भवतीं त्वामेव अमोघं अव्यर्थमस्त्रम् अवाप्य प्राप्य मदान्धतया गर्वान्धत्वेन अनर्गलं निष्प्रतिबन्धम् उच्छृङ्खलं चापलम् औद्धत्यं यस्य तादृशस्य मनोभुवः कामस्य तेषु त्रिलोकीतिलकेषु त्रिभुवनालङ्कारभूतेषु इन्द्रादिषु इति पूर्वोक्तप्रकारो विक्रमस्य पराक्रमस्य कामचारः स्वेच्छाचारो वर्त्तत इति शेषः । त्वदर्थमेव ते कामेन पूर्वोक्तरीत्या पीड्यन्त इति भावः । अवाप्य स्थितस्येति योज्यं ॥ ८४ ॥

सारोत्थेति ॥ हे दमयन्ति श्वोभाविनि दिने तव स्वयम्वरो भविता इति श्रुतिः प्रसिद्धिर्वार्त्ता तेषां नाकसदां देवानामिन्द्रादीनां श्रुती कर्णौ अयासीत् प्राप्तवती किम्भूता सुधारसस्य अमृतरसस्य सारोत्थधारेव सारभागोत्थितप्रवाह इव सन्तर्पयन्ती इन्द्रादीन् हर्षयन्ती यथा सुधारससारभागधारा तेषां हर्षं जनयति तथा श्रूयमाणा तव स्वयम्वरवार्त्तापि हर्षं जनयतीत्यर्थः तव स्वयम्वरवार्त्तां श्रुत्वा इन्द्रादयोऽतितरां हृष्टा जाता इति भावः ॥ ८५ ॥

समं सपत्नीभवदुःखतीक्ष्णैः
स्वदारनासापथिकैर्मरुद्भिः ।
अनङ्गशौर्य्यानलतापदुःस्थै
रथ प्रतस्थे हरितां मरुद्भिः ॥ ८६ ॥

अपास्तपाथेयसुधोपयोगै
स्त्वच्चुम्बिनेव स्वमनोरथेन ।
क्षुधश्च निर्व्वापयता तृषश्च
स्वादीयसाध्वा गमितः सुखं तैः ॥ ८७ ॥

सममिति ॥ अथ तव स्वयम्बरवृत्तान्तश्रवणानन्तरं हरितां दिशां मरुद्भिर्देवैरिन्द्रादिभिः स्वदाराणां निजस्त्रीणां नासासु नासिकासु पथिकैः पान्थैर्मरुद्भिर्निश्वासवायुभिः समं सह प्रतस्थे प्रस्थितं । किम्भूतैर्देवैः अनङ्गस्य कामस्य यत् शौर्य्यं शूरत्वं तदेव अनलस्तापकत्वादग्निस्तज्जनितोयस्तापस्तेन दुःस्थैर्दुःखितैः किम्भूतैर्निश्वासवायुभिः सपत्नीभवेन सपत्नीजनितेन अस्माकं भैमी सपत्नीभविष्यतीति बुद्धेरुत्पन्नेन दुःखेन तीक्ष्णैरत्युष्णैः कामानलसन्तप्तैरिन्द्रादिभिस्त्वामुद्दिश्य प्रस्थितं तद्दृष्ट्वा तेषां स्त्रीभिरपि दीर्घमुष्णञ्च निश्वसितमित्यर्थः । अन्येऽपि पथिका पथिकैः सह प्रस्थानं कुर्व्वन्ति वायुभिः सह प्रस्थितमिति सत्वरता सूचिता अथ च चण्डवायुभिः सह प्रस्थितमित्यमङ्गला यात्रा सूचिता। प्रतस्थे इति भावे लिट् । मरुतौ पवनामरावित्यमरः ॥ ८६ ॥

. अपास्तेति ॥ त्वच्चुम्बिना त्वद्विषयिणा स्वमनोरथेन निजाभिलाषेणोपलक्षितैस्तैरिन्द्रादिभिः सुखमक्लेशं यथा तथा अध्वा पन्था गमितोऽतिवाहितः किम्भूतेन स्वादीयसा अतितरां स्वादुना हर्षाधिक्यं जनयता अतएव क्षुधं बुभुक्षां तृषं पिपासाञ्च निर्व्वापयता शमयता । किम्भूतैस्तैः अतएव अपास्तः परित्यक्तः पाथेयो यत्र शम्बलरूपः सुधोप-

प्रिया मनोभूशरदावदाहे
देवीस्त्वदर्थेन निमज्जयद्भिः ।
सुरेषु सारैः क्रियतेऽधुना तैः
पादार्पणानुग्रहभूरियं भूः ॥ ८८ ॥

अलङ्कृतासन्नमहीविभागै-
रयं जनस्तैरमरैर्भवत्याम् ।
अवापितो जङ्गमलेख्यलक्ष्मीं
निक्षिप्य सन्देशमयाक्षराणि ॥ ८९ ॥

योगोऽस्तोपयोगो यैस्तादृशैः त्वद्विषयकमनोरथजनिताह्लादनिमग्नान्तःकरणतया क्षुधा तृष्णा च नाभूदतो वर्त्म शश्वत्कोऽस्तोपयोगोऽपि परित्यक्त इत्यर्थः । मनोरथेनेति उपलक्षणे तृतीया करणे वा गमित इति णिजन्तात्क्तः ॥ ८७ ॥

प्रिया इति ॥ सुरेषु देवेषु मध्ये सारैः श्रेष्ठैरिन्द्रादिभिः प्रियाः स्वस्वस्त्रिय इन्द्राणीप्रमुखादेवीस्त्वदर्थेन त्वन्निमित्तेन मनोभुवः कामस्य शरा बाणा एव दावो वनाग्निस्तज्जनिते दाहे सन्तापे निमज्जयद्भिः पातयद्भिः सद्भिः कामपीडिताः कुर्वद्भिरित्यर्थः अधुना इदानीम् इयं भूः पृथिवी पादानामर्पणं निधानं तदेवानुग्रहः कृपा तस्य भूः स्थानं क्रियते । इन्द्रादयस्त्वदर्थमिन्द्राणीप्रमुखा अपि स्वस्वस्त्रियस्त्यक्त्वा संप्रति भूलोके आगतवन्त इत्यर्थः ॥ ८८ ॥

अलङ्कृतेति ॥ तैरमरैरिन्द्रादिभिरलङ्कृतो भूषित आसन्नमहीविभागः सन्निहितभूप्रदेशो यैस्तादृशैर्भीमनगरीसमीपमुपस्थितैः सद्भिः भवत्यां त्वयि विषये अयं मल्लक्षणो जनः सन्देशमयाक्षराणि वाचिकरूपवर्णान् निक्षिप्य अर्पयित्वा जङ्गमलेख्यलक्ष्मीं चलत्पत्रिकाशोभां अवापितः प्रापितः अहं चलत्पत्रिकासदृशः कृत इत्यर्थः । त्वां प्रार्थयितुमहं प्रेषित इति भावः अन्यस्मिन्नपि लेख्ये अक्षराणि निक्षिप्यन्ते ॥ ८९ ॥

एकैकमेते परिरभ्य पीन
स्तनोपपीडं त्वयि सन्दिशन्ति ।
त्वं मूर्च्छितान्नः स्मरभल्लशल्यै
र्मुदे विशल्यौषधिवल्लिरेधि ॥ ९

त्वत्कान्तिमस्माभिरयं पिपासु
र्मनोरथाश्वासनयैकयैव ।
निजः कटाक्षः खलु विप्रलभ्यः
कियन्ति यावद्दिवसाणि ॥ ९१

एकैकमिति ॥ हे दमयन्ति एते इन्द्रादय एवैकं प्रत्येकं पीनस्त नोपपीडं पीनस्तनयोः पीडयित्वा तव पीनस्तनाभ्यामात्मानं पीडयित्वा वा परिरभ्य आलिङ्ग्य त्वयि सन्दिशन्ति वदन्ति सन्देशमेवाह हे भैमि स्मरस्य कामस्य भल्लैः शल्यैश्च अस्त्रविशेषैः स्मरलक्षणैर्भल्लशल्यैर्वा मूर्च्छितां मोहम् प्राप्नुवतां नोऽस्माकं मुदे हर्षाय शल्योद्धारान्मूर्च्छाप- हाराय त्वं विशल्योषधिवल्लिर्विशल्यकरणीनाम्नी ओषधिलता एधि भव । त्वां विनाऽस्माकं काममोहोन शाम्यति अतोऽस्मान्द्रष्टुमिच्छेति भावः विशल्यकरणी हि शल्यमूर्च्छितानां शल्योद्धारद्वारा मूर्च्छामपनयति । पीनस्तनोपपीडमिति सप्तम्यन्तात् तृतीयान्ताद्वा पीनस्तनशब्दादुपपी- डयतेः क्त्वा कर्षतिवधोपपीडइति तस्य स्थाने णम् । एधीति असधातोर्हि हुझल्भ्योर्हिरिति हेर्धिः दाधास्वदेद्विलुक् चेति अकारस्य एत् शास- स्तोर्घोर्लुगिति सकारलुक् ॥ ९० ॥

त्वत्कान्तिमिति ॥ अस्माभिस्त्वत्कान्तिं तव सौन्दर्यं पिपासुः सादरं सन्निकृष्टीकर्तुमिच्छुरयं निजः स्वीयः कटाक्ष एकया अद्वितीयया मनोरथाश्वासनयैव मनोराज्यलक्षणसान्त्वनेनैव कियन्ति वासराणि यावत् कियद्दिवसपर्यन्तं खलु निश्चितं विप्रलभ्यः प्रतारणीयः भग'

निजे सृजाऽस्मासु भुजे भजन्त्या-
वादित्यवर्गे परिवेशवेशम्।
प्रसीद निर्वापय तापमङ्गै-
रनङ्गलीलालहरीतुषारैः ॥ ८२ ॥
दयस्व नो घातय नैवमस्मा-
ननङ्गचाण्डालशरैरदृश्यैः।

कथय। प्रतारणा हि द्वित्रिदिवसानि कर्त्तुं शक्यते न तु सुचिरमतो भैमि स्वसौन्दर्य्यं शं यास्माकं कटाक्षं सन्तोषय येन वयं प्रतारकान भवेमेत्यर्थः। बहुकालावधि कटाक्षेण त्वामवलोकयितुमिच्छामस्तच्झटित्यस्मान् वृणीष्वेति भावः। वासराणीति यावच्छब्दयोगे ह्यादियुक्तादिति द्वितीया ॥ ८१ ॥

निजे इति। हे भैमि निजे स्वकीये भुजे द्वौ बाहू आदित्यवर्गे देवगणे अस्मासु परिवेशस्य वेष्टनस्य वेशम् आकारं भजन्त्यौ सृज बाहुभ्यां कण्ठं धृत्वास्मान् परिष्वजस्वेत्यर्थः। अथच आदित्ये सूर्य्ये परिवेशस्य परिधेर्वेशोयुज्यते तथा अनङ्गस्य कामस्य लीला विलासः सैव लहरी जलतरङ्गस्तया तुषारैः शीतलैरङ्गैरवयवैः अस्माकं तापं कामज्वरं निर्वापय शमय। प्रसीद प्रसन्ना भव त्वदङ्गसम्पर्कादस्माकं कामज्वरः शान्तिं प्राप्स्यतीत्यतोऽस्मिन् विषयेऽनुग्रहः कर्त्तव्य इत्यर्थः। अङ्गैरिति बहुवचनात् सर्वाङ्गसम्पर्कलक्षणालिङ्गनाभिलाषः सूचितः। आकारान्तो भुजाशब्दोऽप्यस्ति। आदित्यवर्गेऽस्मास्विति वर्गशब्दस्य बहुत्ववाचित्वान्न सामानाधिकरण्यविरोधः। न हि तत्र तुल्यवचनताया नियमः उद्देश्यविधेयभावादौ व्यभिचारदर्शनात्। परिवेशोरवेः पार्श्वे मण्डले वेष्टने सर्येत्यजपालः ॥ ८२ ॥

दयस्वेति॥ हे दमयन्ति नोऽस्माकं दयस्व अस्मासु दयां कुरु एवमनेन प्रकारेण अदृश्यैर्दर्शनायोग्यैः अनङ्गः काम एवातिहिंस्रत्वाच्चा

भिन्ना वरं तीक्ष्णकटाक्षबाणैः
प्रेमस्तव प्रेमरसात् पवित्रैः ॥ ६३ ॥
त्वदर्थिनः सन्तु परःसहस्राः
प्राणास्तु नस्त्वच्चरणप्रसादः ।
विशङ्कसे कैतवनाटितञ्चे
दन्तश्चरः पञ्चशरः प्रमाणम् ॥ ६४ ॥
अस्माकमध्यासितमेतदन्त
स्तावद्भवत्या हृदयं चिराय ।

चण्डालस्तस्य शरैर्बाणैरस्मान् न घातय न मारय तव तीक्ष्णैरत्युद्दीपकैरथ च शितैः कटाक्षा अपाङ्गदर्शनान्येव बाणास्तैर्भिन्ना विदारिताः सन्तो-वरं प्रेमः प्राणांस्त्यक्ष्यामः किम्भूतैर्यतस्तव प्रेमरसात् प्रीतिरूपाद्रसात् पवित्रैः शुद्धैः अदृश्यात् चाण्डालबाणान्मरणापेक्षया वरं पवित्रबाणा-न्मरणं श्रेयइति तव कटाक्षबाणा एवास्मासु पतन्तित्यर्थः कटाक्षैरस्मा-नाश्वासय हणीष्वेतिभावः । न इति कर्म्मणो वा दयादेरिति कर्म्मणि षष्ठी ॥ ६३ ॥

त्वदर्थिन इति ॥ हे दमयन्ति परःसहस्राः सहस्राधिका बहवो जनास्त्वदर्थिनस्तव याचकाः सन्तु भवन्तु नस्तु अस्माकं पुनः प्राणास्त्व-च्चरणप्रसादः तव चरणयोरनुग्रहीताः त्वच्चरणौ चेत् प्रसन्नौ भवेतां तर्ह्येवास्माकं प्राणनं भवेदित्यर्थः चेद्यदि इदं कैतवनाटितं अलीकभाषितं विशङ्कसे आशङ्कसे तर्हि अन्तश्चरस्तव अस्माकञ्च अन्तर्वर्त्ती पञ्चशरः कामः प्रमाणं साक्षी भवत्वित्यर्थात् त्वद्विरहाद्वयं संशयितप्राणा जाता इति स्वान्तर्वर्त्ती काम एव प्रष्टव्यतामित्यर्थः वयमेवानयाच्या इति भावः । परःसहस्रा इति पराच्छतसहस्रयोरिति सुट् ॥ ६४ ॥

अस्माकमिति ॥ हे भैमि भवत्या त्वया अस्माकमेतदन्तर्हृदयं मन श्चिराय चिरकालं तावदध्यासितं अधिष्ठितमेव चिरकालं त्वमस्मा-

वक्षिस्त्वयालङ्क्रियतामिदानीं
मुरो मुरं विद्विषतः श्रियेव ॥ ९५ ॥
दयोदयश्चेतसि चेत्तवाभू
दलङ्कुरु द्यां विफलो विलम्बः ।
भुवः स्वरादेशमथाचरामो
भूमौ धृतिं यासि यदि स्वभूमौ ॥ ९६ ॥

भिर्मनसि धृतामीत्यर्थः इदानीं त्वयाऽस्माकं वक्षिर्हृदयं वक्षोऽलङ्क्रियतां भूष्यतां श्रियेव यथा श्रिया लक्ष्म्या मुरं विद्विषतो नारायणस्य उरोवक्षोऽलङ्क्रियते तथा । बहुकालावधि विप्रलम्भमनुभूय वयमति दुःखिनोजाताः संप्रति सम्भोगेनानुग्राह्या इति भावः यद्यपि पूर्ववाक्यस्यस्य भवत्येत्यस्यानुषङ्गेणैव उत्तरवाक्यस्यान्वयोपपत्तौ त्वयेतिपदं व्यर्थं तथाप्यनुषङ्गेणान्वयकल्पनापेक्षया साक्षात्पदप्रयोगएव झटित्यन्वयोपस्थापकत्वाच्छ्रेयानिति बोध्यं भवत्या दीप्तिमत्येति वा । भवत्यामिति सप्तम्यन्तपाठं कल्पयित्वा व्याख्यानन्तु न मनोरमं । विद्विषत इति द्विषः शत्राविति शतृः । हृदयं वक्षसि स्वान्ते वुक्कायामिति हेमचन्द्रः ॥ ९५ ॥

दयोदय इति ॥ हे भैमि चेद्यदि तव चेतसि मनसि दयायाः करुणाया उदय उद्रेकोऽभूत् तदा द्यां स्वर्गम् अलङ्कुरु स्वावस्थानेन भूषय विलम्बः कालक्षेपो विफलो निष्प्रयोजनः शीघ्रमेवास्मान् वरयित्वा स्वर्गं गच्छेत्यर्थः अथेति पूर्वापरितोषे यदि त्वं स्वस्य भूमौ उत्पत्तिस्थाने भूमौ भूलोके धृतिं प्रीतिं यासि प्राप्नोषि तदा वयं भुवः पृथिव्याः स्वरादेशं स्वर्गसंज्ञां आचरामः कुर्मः यत्र वयं वसामः स एव स्वर्गः तवानुरोधात् स्वर्गं परित्यज्य भूलोकएव वत्स्याम इति भावः । भूमिः पृथ्व्यां वासदेशे स्थानमात्रेऽपि च स्त्रियामिति बलः । स्वामेव देवालयतां नयामो भूमौ रतिश्चेत्तव जन्मभूमावियिति कश्चिदुत्तरार्द्धं ॥ ९६ ॥

धिनोति नास्मान् जलजेन पूजा
त्वयान्वहं तन्वि वितन्यमाना।
तव प्रसादाय नते तु मौलौ
पूजास्तु नस्त्वत्पदपङ्कजाभ्याम् ॥ ८७ ॥

स्वर्णैर्वितीर्णैः करवाम वाम
नेत्रे भवत्या किमुपासनासु!
अङ्ग त्वदङ्गानि निपीतपीत
दर्पाणि पाणिः खलु याचते नः ॥८८ ॥

धिनोतीति। हे तन्वि चीणाङ्गि भैमि त्वया अन्वहं प्रतिदिनं जलजेन पद्मेन वितन्यमाना विशेषेण क्रियमाणा पूजा अस्मान् न धिनोति न प्रीणयति तु किन्तु प्रणयकुपितायास्तव प्रसादाय प्रसन्नताकरणार्थं नते नम्रीभूते अस्माकं मौलौ मस्तके त्वत्पदपङ्कजाभ्यां तव पादपद्माभ्यां नोऽस्माकं पूजा अस्तु भवतु। इतरकमलापेक्षया त्वच्चरणकमलयोरुत्कृष्टत्वात् ताभ्यामेव पूजास्माकं प्रीतिकरी भवतीत्यर्थः। त्वच्चरणयोः प्रणिपातेन यथा वयं सुखिनो भवामस्तथा कुर्व्वितिभावः ॥ ८७ ॥

स्वर्णैरिति। हे वामनेत्रे सुलोचने भैमि भवत्या त्वया उपासनासु आराधनासु वितीर्णैर्दत्तैः स्वर्णैः स्वर्णनिर्मितपुष्पादिभिर्वयं किं करवाम अपितु तैः किमपि प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः। कुत इत्यत आह अङ्ग हे भैमि खलु यस्मात् नोऽस्माकं पाणिर्हस्तो निपीतो भक्षितो विनाशित इतियावत् पीतस्य स्वर्णस्य दर्पो गर्व्वो यैस्तादृशानि त्वदङ्गानि याचते प्रार्थयते यैः सुवर्णादि पराजितं तदभिलाषिणः कथं सुवर्णेन प्रीतिर्भवेदित्यर्थः। वामं सव्ये प्रतीपे च द्रविणे चातिसुन्दर इति विश्वः। पीतं वर्णे सुवर्णे चेति बलः। अङ्गेति सानुनयसम्बोधने ॥ ८८ ॥

वयं कलादा इव दुर्विदग्धं
त्वद्गौरिमस्पर्द्धि दहेम हेम ।
प्रसूननाराचशरासनेन
सहैकवंशप्रभवभ्रु वभ्रु ॥ ९८ ॥
सुधासरःसु त्वदनङ्गतापः
शान्तो न नः किं पुनरप्सरःसु ।

वयमिति । प्रसूननाराचः कामस्तस्य शरासनेन धनुषा सह एकवंशे एककुले अथ च एककुले प्रभव उत्पत्तिर्ययोस्तादृश्यौ भ्रुवौ यस्याः सा हे तथाभूते कामचापसदृशभ्रूयुगे भैमि वयं कलादा इव स्वर्णकारा इव त्वद्गौरिमस्पर्द्धि तव गौरत्वसाम्याभिलाषि अतएव उत्तमेन सह स्पर्द्धाकरणात् दुर्व्विदग्धं दुर्विनीतं वभ्रु पिङ्गलं हेम सुवर्णं दहेम अग्नौ प्रक्षिपाम वयं त्वदीयास्तदपराधकारिणः सुवर्णस्य वह्निप्रक्षेपरूपं दण्डं कुर्म्म इत्यर्थः । अस्माकं सुवर्णेन प्रयोजनं नास्ति सुवर्णवर्णां त्वामेवाभिलषाम इति भावः । नाडिन्धमः स्वर्णकारः कलादोरुक्मकारकेइति । वभ्रुः स्यात्पिङ्गले त्रिष्विति चामरः । एक वंशप्रभवभ्रुइत्यत्र वामभ्रु वाम्यं त्यजेत्यादिवत् दशजम्बु धीदिक्षेत्यत्रादिपदेन संगृहीतत्वाद्ह्रस्वत्वं । तथाच गोपीचन्द्रस्यादिपदेन शिष्टप्रयोगदर्शनादुपगतह्रस्वविधानानां संग्रहणमिति ॥ ९८ ॥

सुधेति । हे भैमि नोऽस्माकं त्वदनङ्गतापस्तन्निमित्तः कामज्वर सुधासरस्सु अमृतसरसीष्वपि निमज्जनेन न शान्तः न शान्तिं प्राप्तः किं पुनरपां जलानां सरस्सु सरसीषु अथ च रम्भामेनकादिदेवाङ्गनासु शाम्यति तर्हि कथं शान्तोभविष्यतीत्याकाङ्क्षायामाह । तु पुनः प्रसूनाशुगस्य कामस्य इषोः पुष्पमयवाणस्य मधुणीकरेण मधुलवरूपैः या त्वन्मतात्तरेण इन्द्रादयोमदीया इति तव वचनेन निर्व्वाति शान्तिं गमिष्यति वर्त्तमानसामीप्ये लट् त्वद्विरहदुःखिनामस्माकममृत-

निर्व्वाति तु त्वन्ममताचरेण
स्नानाम्बुगेषोर्म्मधुशीकरेण ॥ १०० ॥
खण्डः किमु त्वद्गिरएव खण्डः
किं शर्करा तत्पथशर्करैव ।
कृशाङ्गि तद्भङ्गिरसोत्थकच्छ
स्तृणन्नु दिक्षु प्रथितं तदिक्षुः ॥ १०१ ॥

सरोऽवगाहनमप्सरःसम्भोगश्च न सुखाय भवतीति भावः । योहि अमृतसरोवरेषु न शान्तः सोऽमृतशीकरेण शाम्यतीत्याश्चर्य्यं ॥ १०० ॥

खण्ड इति । हे कृशाङ्गि भैमि त्वद्गिरस्तव वाचः खण्डोभाग एव खण्डो गुडविकारविशेषः किमु नत्वतिरिक्तः तथा तस्यागिरः पन्था गमनमार्गस्तत्र वर्त्तमाना शर्करैव कर्परांशएव शर्करा सिता किं तथा तस्यागिरो या भङ्गिर्वक्रता परिपाटी तस्यायोरसस्तदुत्थोयः कच्छोजलप्रायदेशस्तस्य तृणं नु दिक्षु इक्षुः प्रथितं तथाविधं तृण मेव किं इक्षु रूपेण दिक्षु प्रथितमित्यर्थः । वयमतितरां त्वद्वचनश्रवणा भिलाषिणोजाताइति भावः । खण्डोऽस्त्री शकले नेक्षुविकारमणिदोषयो रिति शर्करा खण्डविकृतावुपलाकर्परांशयोः । शर्करान्वितदेशेऽपि रुग्भेदे शकलेऽपि चेति च मेदिनी । जलप्रायमनूपं स्यात् पुंसि कच्छस्तथाविध इत्यमरः ॥ १०१ ॥

ददामेति । हे भैमि वयं ते तुभ्यं किं ददाम अपितु त्वद्दानोपयुक्त मस्माकं किमपि वस्तु नास्तीत्यर्थः ननु देवानां युष्माकममृतं वर्त्तते तदेव दीयतामित्याशङ्क्य तदपि न ते दुर्लभमित्याह हि यस्मात् अधरेण अधररूपया सुधया अमृतेन त्वदास्य एव तव मुख एव स्वयं आस्यते स्थीयते यतोऽधरीभय तव मुख एव अमृतं वर्त्तते अतोऽ- मृतान्तरदानं न ते प्रीतिकरं भविष्यतीत्यर्थः ननु मा दीयताममृतं

ददाम किन्ते सुधयाधरेण
त्वदास्यएव स्वयमास्थते यत् ।
विधुं विजित्य स्वयमेव भावि
त्वदाननं तन्मखभागभागि ॥ १०२ ॥

प्रिये वृणीष्वामरभावमस्म-
दिति त्रपोदञ्चि वचो न किन्नः ।
त्वत्पादपद्मे शरणं प्रविश्य
स्वयं वयं येन जिजीविषामः ॥ १०३ ॥

किन्त्वस्तवद्युष्माकं यज्ञभागोवर्त्तते स एव दीयतामित्याशङ्क्य सोऽपि न ते दुर्लभ इत्याह । यस्मात्त्वदाननं तव मुखं कर्त्तृ विधुं चन्द्रं विजित्य स्वयमेव तस्य चन्द्रस्य मखभागभागि यज्ञांशग्राहि भावि भविष्यति अतस्तद्दानमपि न ते प्रीतिकरं भविष्यतीत्यर्थः । योहि जीयते तस्य धनं जयिना गृह्यतएव अस्मतयज्ञभागद्वारा वयं त्वत्प्रीतिं जनयितुमशक्नुम इति भावः ॥ १०२ ॥

अमरत्वमपि न ते दातुं योग्यमित्याह ॥ प्रिये इति ॥ हे प्रिये भैमि अस्मत् सकाशात् अमरभावम् अमरत्वम् अविनाशित्वं वृणीष्व प्रार्थय इति नोऽस्माकं वचः किं त्रपोदञ्चि न लज्जावहं न अपि तु लज्जावहमेव भवतीत्यर्थः कथमित्यतआह येन हेतुना अमरा अपि वयं त्वत्पादपद्मे तव चरणकमलद्वयं लक्षणं शरणं रक्षकं प्रविश्य प्राप्य स्वयमेव जिजीविषामः जीवितुमिच्छामः । स्वयमसिद्धोहि कथं परान् साधयति त्वच्चरणयुगलं शरणीकृत्य जिजीविषतामस्माकं तुभ्यममरत्वप्रदानकथनं केवलमुपहासाय भवतीत्यमरत्वमपि नास्माभिर्दातुं शक्यमित्यर्थः कथञ्चिदपि तवोपकर्त्तुमसमर्थानस्मान् केवलं दयां विधाय वृणीष्वेति भावः । अस्मदिति अस्मच्छब्दात् पञ्चमीबहुवचनं । पञ्चमी

अस्माकमस्मान्मदनापमृत्यो
स्त्राणाय पीयूषरसोऽपि नासौ ।
प्रसीद तस्मादधिकं निजन्तु
प्रयच्छ पातुं रदनच्छदन्नः ॥ १०४ ॥

भ्रुष्टश्चापेन रोपैरपि सह मकरे णात्मभूः केतुनाभू
द्वृत्तांनस्त्वत्प्रसादादथ मनसिजतां मानसोनन्दनः सन् ।
भूयान्ते तन्वि धन्वी भवतु तव सितैर्जैत्रभल्लैः स्मितैस्ता-
दृक्तु त्वन्नेत्र चञ्चत्तरशफरयुगाधीनमीनध्वजाङ्कः ॥ १०५ ॥

भ्यसस्त इति तस्य स्थाने तकारः । अस्मानिति पाठे तु हङ्कोर्हिकर्म्म-कत्वविवक्षया कर्म्महेतुर्दृहादेरिति कर्म्मसंज्ञायां द्वितीया ॥ १०३ ॥

अस्माकमिति ॥ अस्माकम् अस्मादुपस्थितात् मदनापमृत्योः कामजनिताकस्मिकमरणात् त्राणाय रक्षणाय असौ प्रतिदिनं सेव्यमानः पीयूषरसोऽपि अमृतरसोऽपि न समर्थोभवतीति शेषः प्रसीद अस्माकमुपरि प्रसन्ना भव तु पुनस्तस्मात् पीयूषरसात् अधिकम् अतितरां स्वादुम् अधिकसामर्थ्यञ्च निजं स्वीयं रदनच्छदम् अधरं पातुं नोऽस्मभ्यं प्रयच्छ देहि अनेनैव मदनापमृत्युः शान्तिं प्राप्नुयतीति भावः अन्यत्रापि सामान्यौषधेनापमृत्योरप्रतीकारं दृष्ट्वा अधिकवीर्य्यमौषधं पातुं ददाति ॥ १०४ ॥

अथच्छन्दोऽन्तरेनसर्गसमाप्तिं सूचयति ॥ भ्रुष्टइति ॥ य आत्मभूः कामश्चापेन धनुषा रोपैर्वाणैर्मकरेण मकररूपेण केतुना ध्वजेन सह भ्रुष्टोहरनयनाग्निना दग्धोऽभूत् अथानन्तरं इदानीं स कामस्त्वत्प्रसादान्नोऽस्माकं मानसोमनःसम्बन्धी नन्दनोहर्षकः सन् अथच मनसः पुत्त्रः सन् मनसिजतां मनोभवतां धत्तां धारयतु त्वत्सङ्गमवशादानन्दकोमदनोऽस्मिन् मनसि पुनरुत्पद्यताम् अतएव मनसि

स्वप्ने न प्रापितायाः प्रतिरजनि तव श्रीषु मग्नः कटाक्षः
श्रोत्रे गीतामृताब्धौ त्वगपि ननु तनूमञ्जरीसौकुमार्य्ये।
नासा श्वासाधिवासेऽधरमधुनि रसज्ञा चरित्रेषु चित्तं
तन्नस्तन्वङ्गि कैश्चिन्न करणहरिणैर्वागुरा लङ्घितासि
॥ १०६ ॥

जत्वमपि धारयत्वित्यर्थः। तस्य धनुरादिकमपि दग्धं तद्वत्तस्य कथं भवेदित्यतआह हे तन्वि भैमि स कामस्ते तव भ्रूभ्यां धन्वी धनुष्मान् भवतु। तथा तव सितैः श्वेतैः स्मितैर्हास्यैर्जैत्रं जयशीलं भल्लमस्त्रं यस्य तादृशः स्यात् भवतु। तथा तव नेत्रे एव चञ्चत्तरम् अतिशयेन शोभमानं चञ्चलतरं वा शफरयुगं प्रोष्ठीयुगलं तस्याधीनो मीनध्वज रूपोऽङ्कश्चिह्नं यस्य तादृशोऽस्तु भवतु त्वमस्माकं सम्पूर्णकामास्पदं भविष्यसीति झटित्यस्मान् वृणीष्वेति भावः मकरमीनावेकार्थाविति काव्यज्ञाः। पत्नी रोपशफुर्द्दयोरित्यमरः नन्दनोत्कर्षके पुत्रे इति विश्वः। स्यादिति असधातोर्लोटस्तुङ् तोस्ताङ्ङाशिषीति तुङस्तात् स्नास्त्योरल्लोप इत्यकारलुक्। स्रग्धरावृत्तमिदम् ॥ १०५ ॥

स्वप्नेनेति। ननु भो भैमि प्रतिरजनि रात्रौरात्रौ स्वप्नेन प्रापिताया ज्ञानविषयीकृतायास्तव श्रीषु शोभासु नोऽस्माकं कटाक्षोमग्नः।तथाऽस्माकं श्रोत्रे कर्णौ तथाभूतायास्तव गीतामृताब्धौ गानरूपामृतसमुद्रे मग्ने। तथास्माकं त्वगपि तव तनुः शरीरमेव मञ्जरी वल्लरी तस्याः सौकुमार्य्ये कोमलत्वे मग्ना अस्माकं नासा तव श्वासाधिवासे निश्वासपरिमले मग्नौ अस्माकं रसज्ञा जिह्वा तव अधरएव मधु अधरस्य मधु वा-तस्मिन्मग्ना अस्माकं चित्तं तव चरित्रेषु विलासादिसर्व्वव्यापारेषु मग्नं तत्तस्मात् हे तन्वङ्गि कृशाङ्गि भैमि अस्माकं कैश्चित् कैरपि करणानि इन्द्रियाण्येव हरिणास्तैर्वागुरा मृग बन्धनीरूपा असि त्वं न लङ्घिता नातिक्रान्ता वागुरारूपया त्वया सौन्दर्य्यादिना बद्धानि अस्माकं चक्षुरादीन्द्रियाणि त्वामतीत्य गन्तुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः। स्वप्नेऽप्यस्माभि

इति धृतसुरसार्थवाचिकौघ
स्वरसनवल्लरिपत्त्रहारकस्य।
सफलय मम दूततां वृणीष्व
स्वयमवधार्य्य दिगीशमेकमेषु॥ १०७॥

आनन्दयेन्द्रमथ मन्मथमग्नमग्निं
केलीभिरुद्धर तनूदरि नूतनाभिः।

रन्या न स्पृश्यत इति त्वय्येशात्यन्तमनुरागिणीऽस्मान् झटिति वृणीष्वेति भावः यद्यपि देवानामस्वप्नत्वात् स्वप्नेत्यादिकथनमनुचितं तथाप्यत्र स्वप्नपदेन गौण्या लक्षणया उन्मादावस्था लक्ष्यते रजन्या स्वोद्दीपकतया उन्मादाधिक्यजनकत्वात् प्रतिरजनीतिपदमपि सार्थकं यद्वा प्रति प्रतिकूला रजनी हरिद्रा यस्याः सा तथा हे तादृशि अतिगौराङ्गि इति सम्बोधनपदमिदमितिप्राहुः॥ १०६॥

इत्थमिन्द्रादिसन्दिष्टमुक्त्वा उपसंहरन्नलः पुनरपि दौत्यं प्रकटयति॥ इतीति॥ हे भैमि एषु इन्द्रादिषु दिगीशेषु मध्ये यं कमपि अन्यतमं दिगीशं दिक्पालं स्वयमात्मनैव अवधार्य्य वृणीष्व मम दूतताञ्च सफलय एतेषामस्वीकारात् फलवतीं कुरु। किम्भूतस्य मम इति पूर्व्वोक्तप्रकारेण धृतः सुरसार्थस्य देवसमूहस्य इन्द्रादेर्वा चिकौघः सन्देशवचनसमूहो यया तादृशी या स्वरसनवल्लरिर्निजजिह्वामञ्जरिः सैव पत्त्रं लेख्यं तस्य हारकस्य वाहकस्य। अन्योऽपि पत्त्रवाहकस्याभिलषितस्वीकारात् दूत्यं सफलयति। रसनशब्दोऽकारान्तोऽप्यस्ति। इतिधृतसुरसार्थवाचिकस्वग्निजरसनातलपत्त्रहारकस्येति क्वचित् पाठः॥ पुष्पिताग्रावृत्तमिदम्॥ १०७॥

आनन्दयेति॥ हे तनूदरि कृशोदरि दमयन्ति इन्द्रम् आनन्दय वरणद्वारा सन्तोषय अथ अथवा मन्मथमग्नं कामजनितपीड़ानिमग्नं अग्निं नूतनाभिर्नवनवाभिः केलीभिः सुरतक्रीड़ाभिरुद्धर कामपीड़ा

आसादयोदितदयं शमने मनो वा
नो वा यदीत्थमथ तद्वरुणं वृणीथाः ॥ १०८ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरःसुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवीच यम्।
तस्यागादयमष्टमः कविकुलादृष्टाध्वपान्थे महा
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गोनिसर्गोज्ज्वलः ॥ १०९ ॥

सकाशादुत्तोलय अग्निम्वा सुरतक्रीड़ाभिरानन्दयेत्यर्थः वा किम्वा शमने यमे मनः उदिता उद्गता दया यस्य तादृशम् आसादय कुरु यमं वा वृणीष्वेत्यर्थः। वाऽथवा यदि इत्थं नो इन्द्रादित्रयमपि यदि वरीतुं नेच्छसि अथतर्हि वरुणं वृणीथा वृणीष्व इन्द्रादीनां चतुर्णां मध्ये यस्य कस्यापि वरणेन मदीया दूतता सफलीक्रियतामिति भावः। वसन्ततिलकावृत्तमिदम् ॥ १०८ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ कविकुलैरितरकविसमूहैरदृष्टोऽपरिशीलितोयोऽध्वा पन्थास्तत्र पान्थे नित्यपथिके अभिनवयैव रीत्या निर्म्मिते इत्यर्थः अगात् समाप्तिं गतः ॥ १०९ ॥

इति श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशविरचितायामन्वयबोधिकासमाख्यायां नैषधटीकायामष्टमः सर्गः समाप्तः ॥

अथ नवमः सर्गः ।

इतीयमक्षिभ्रुवविभ्रमेङ्गितैः
स्फुटामनिच्छां विवरीतुमुत्सुका ।
तदुक्तिमात्रश्रवणेच्छयाऽशृणो
द्दिगीशसन्देशगिरां न गौरवात् ॥ ॥

अथ नवमं सर्गमारभमाणः प्रथमं पूर्व्वसर्गेण सहैकवाक्यत्वाय पूर्व्व सर्गोक्तनलवचनं भैमी शृणोतिस्मेत्याह ॥ इतीति ॥ इयं भैमी इति पूर्व्वसर्गोक्तं नलवचनं तस्य नलस्य उक्तिमात्रस्य केवलोक्तेः श्रवणेच्छया श्रवणवाञ्छया अशृणोत् शुश्राव न पुनर्द्दिगीशानां दिक्पालानामिन्द्रादीनां याः सन्देशगिरो वाचिकानि तासां गौरवात् इन्द्राद्युक्तात्ववश्यं श्रोतव्येत्यादरातिशयात् शुश्राव । किम्भूता अक्ष्णोश्चक्षुषोर्भ्रुवोश्च योर्विभ्रम. सङ्कोचनविक्षेपादिरूपविलासस्तद्युक्तैरिङ्गितैरभिप्रायसूचकचेष्टितैःस्फुटां व्यक्ताम् अनिच्छां दिक्पालेष्वनादरं विवरीतुं विशेषेण प्रकटीकर्त्तुम उत्सुका उद्युक्ता एकस्मिन्नेवानुरक्तमनसां पतिव्रतानां पुरुषान्तरविषयकवचनश्रवणं दुःखकरं भवतीति नलानुरक्तया भैम्या इन्द्रादिवाचिकं दुःखितयैव श्रुतमित्यर्थः । क्वचिद्दिगीशसन्देशगिरमिति द्वितोयान्तः पाठः । अक्षिभ्रुवेति अक्षिणी च भ्रुवौ चेति प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः अचतुरेत्यादिना अच्समासान्तः । अस्मिन् सर्गे वंशस्थं वृत्तम् ॥ १ ॥

तदर्पितामश्रुतवद्विधाय तां
दिगीशसन्देशमयीं सरस्वतीं ।
इदं तमुर्व्वीतलशीतलद्युतिं
जगाद वैदर्भनरेन्द्रनन्दना ॥ २ ॥

मयाऽङ्ग पृष्टः कुलनामनी भवा-
नमू विमुच्यैव किमन्यदुक्तवान् ।
न मह्यमत्रोत्तरधारयस्व किं
ह्रियेऽपि सेयं भवतोऽधमर्णता ॥ ३ ॥

एवमिन्द्रादिसन्दिष्टसन्देशाख्यया श्रुत्वा भैमी नलं प्रति वक्तुमारभते ॥ तदर्पितामिति ॥ वैदर्भनरेन्द्रनन्दना दमयन्ती तेन नलेन अर्पितां ज्ञापितां तां दिगीशानां दिक्पालानामिन्द्रादीनां सन्देशमयीं वाचिकरूपां सरस्वतीं वाणीम् अश्रुतवत् अनाकर्णितामिव विधाय कृत्वा वैमुख्यात् तस्याउत्तरदानप्रयत्नमकृत्वेत्यर्थः उर्व्वीतलशीतलद्युतिं पृथिवीचन्द्रं तं नलम् इदं वक्ष्यमाणं जगाद उक्तवती ॥ २ ॥

किं जगादेत्याह आद्यश्लोकचतुष्टयपर्य्यन्तम् ॥ मयेति ॥ अङ्ग हे सुन्दर मया कुलनामनी पृष्टः कस्मिन् कुले जातः किन्नामधेयश्चासीति पूर्व्वं जिज्ञासितो भवान् अमू कुलनामनी विमुच्यैव त्यक्त्वैव अकथयित्वैव किं किमर्थम् अन्यदप्रस्तुतं इन्द्रादिसन्दिष्टम् उक्तवान् उवाच अनुचितमेतदित्यर्थः अत्र कुलनामप्रश्नविषये मह्यम् उत्तरधारयस्व मत्प्रश्नप्रत्युत्तरकरणरूपर्णवतो भवतः सेयं प्रस्तुता अधमर्णता ऋणिता ह्रियेऽपि लज्जायै अपि किं न भवति अपि तु ऋणापरिशोधनात् तव लज्जा युज्यते [पृष्टस्योत्तरमददानोऽपृष्टञ्च ब्रुवाणो भवान् कथं न लज्जते इत्यर्थः तस्मात् कुलनामनी कथयेति भावः । अन्यस्यापि ऋणमपरिशोधयतो लज्जा जायते । उत्तरधारयस्वेति धारेर्णिजन्तात् सत्याद्यर्थादेरिति णङ् । उत्तरस्य धारय उत्तरधारय इति तत्पुरुषः । मह्यमिति साधुधारयतेरिति संप्रदानसंज्ञायां चतुर्थी ॥ ३ ॥

अदृश्यमाना क्वचिदीक्षिता क्वचि-
न्ममानुयोगे भवतः सरस्वती।
क्वचित्प्रकाशां क्वचिदस्फुटार्णसं
सरस्वतीं जेतुमनाः सरस्वतीम्॥ ४॥
गिरः श्रुता एव तव श्रवःसुधाः
श्लथाभवन्नाम्नि तु न श्रुतिस्पृहा।

अदृश्यमानेति॥ भवतस्तव सरस्वती वाणी सरस्वतीं सरस्वतीनाम्नीं सरस्वतीं नदीं जेतुमनाः पराभवितुकामा तत्सदृशी भवतीत्यर्थः। सा दृश्यमेव द्वयोर्विशेषणोपन्यासेनाविष्करोति। किम्भूता वाणी क्वचित् कस्मिंश्चित् कुलनामविषये मम अनुयोगे प्रश्ने अदृश्यमाना उत्तराप्रतिपादनादलक्षिता तथा क्वचित् कुत आगतोऽसीत्यादौ अनुयोगे ईक्षिता सरित्पतीनां सद्मनः प्रतीहि त्वदीयमेवातिथिमागतं मामित्याद्युत्तरकथनादुपलब्धा किम्भूतां सरस्वतीं क्वचिद्देशविशेषे प्रकाशां प्रकटजलां क्वचिच्च अस्फुटमप्रकटं अर्णो जलं यस्याः सा तथा तां अन्तःसलिलामित्यर्थः अतएव सरस्वतीनदीतुल्या तव वाणीत्यर्थः। कुलनामविषयकप्रश्नस्याप्युत्तरं प्रयच्छेति भावः। प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा चेति अम्भोर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशम्बरमिति चामरः। सरस्वती सरिद्भेदे सरिन्मात्रे च वाचि च। सरस्वतो गवि कापि सरस्वानुदधौ नद इति धरणिः॥ ४॥

किन्ते नाम कथ्यतामित्याह॥ गिर इति॥ श्रवसोर्भत्कर्णयोः सुधा अतिशयप्रीतिजनकत्वादमृतरूपास्तव गिरो वाचः श्रुता एव आकर्णिता एव तु पुनर्भवतो नाम्नि विषये श्रुतिस्पृहा श्रवणेच्छा न श्लथा न शान्ता तद् नामापि श्रोतुमिच्छामि तत्कथ्यतामित्यर्थः ननु नाम्नोऽप्यधिकानि वचनानि श्रुत्वापि कथं ते नामशुश्रूषेत्याशङ्कामर्थान्तरन्यासेनापन

पिपासुता शान्तिमुपैति वारिजा
न जातु दुग्धान्मधुनोऽधिकादपि ॥ ५ ॥
बिभर्त्ति वंशः कतमस्तमोऽपहं
भवादृशं नायकरत्नमीदृशम् ।
तमन्यसामान्यधियावमानितं
त्वया महान्तं बहु मन्तुमुत्सहे ॥ ६ ॥
इतीरयित्वा विरतां पुनः स तां
गिरानुजग्राहतरां नराधिपः ।

यति । वारिजा जलसम्बन्धिनी पिपासुता पानेच्छा अधिकात् जलापेक्षयातिमधुरात् अधिकपीताद्वा दुग्धात् मधुनोऽपि अपिर्वाकारार्थः मधुनोवा जातु कदाचिदपि शान्तिं नापैति न प्राप्नोति अपि तु जलादेव शाम्यति । इच्छा हि यद्विषयिणी भवति तस्यैवोपस्थानात् सा निवर्त्तते तस्मादनिष्टस्येन्द्रादिसन्दिष्टस्य श्रवणात् कथं त्वन्नामशुश्रूषा शाम्यतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

कस्मिन् कुले जातोऽसि कथ्यतामित्याह ॥ बिभर्तीति ॥ कतमो वंशः कुलं तमोऽपहं पापरहितम् अज्ञानविनाशकं शोकापनुदं वा ईदृशमनिर्वचनीयसौन्दर्यादियुतं भवादृशं त्वादृशं नायकरत्नं पुरुषश्रेष्ठं बिभर्त्ति धारयति कस्मिन् वंशे उत्पन्नोऽसीत्यर्थः तं वंशम् अहं बहु सादरं यथा तथा मन्तुं ज्ञातुम् उत्सहे उद्युक्तास्मि । किम्भूतम् अन्यसामान्यधिया इतरवंशतुल्यत्वबुद्ध्या अवमानितं पूर्वं तिरस्कृतं पश्चाच्च उत्पद्यमानेन त्वया हेतुना महान्तं सर्वोत्कृष्टं यस्मिन् वंशे जातोऽसि तं कथयेति भावः । अथ च वंशो वेणुस्तमोऽपहं स्वकान्त्या अन्धकारनिवारकं लोकत्तरं हारमध्ययोग्यं रत्नं मणिं धारयति वेणोरपि रत्नोत्पत्तिर्द्वैरुच्यते । तमोराहौ गुणे पापे ध्वान्ते इति हेमचन्द्रः । नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपीति विश्वः रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपीत्यमरः ॥ ६ ॥

एवं कथयन्तीं भैमीं प्रति नल उवाचेत्याह ॥ इतीति ॥ स धरा

विहत्य विश्रान्तवतीं तपात्यये
घनाघनश्चातकमण्डलीमिव ॥ ७ ॥
अये ममोदासितमेव जिह्वया
द्वयेऽपि तस्मिन्ननतिप्रयोजने ॥
गरौ गिरः पल्लवनार्थलाघवे
मितञ्च सारञ्च वचो हि वाग्मिता ॥ ८ ॥
इथा कथेयं मयि वर्णपद्धतिः
कयाऽनुपूर्व्व्या समकेति केति च ।

क्षिपो नल इति पूर्व्वोक्तं ईरयित्वा उक्त्वा विरतां विश्रान्तां तां भैमीं पुनर्गिरा वाचा अनुजग्राहतराम् अतिशयेन अनुगृहीतवान् उत्प्रेक्षते उपमिनोति इव यथा तपात्यये ग्रीष्मावसाने वर्षाकाले घना घनोवर्षुकमेघोविहत्य विरावं शब्दं कृत्वा विश्रान्तवतीं विश्रान्तां चातक मण्डलीं चातकसमूहं गिरा गर्ज्जितेन अनुगृह्णातितरां तथानुजग्राहतरामित्यर्थः । शत्रु घातुकमत्तेभवर्षुकाब्दा घनाघना इत्यमरः ॥ ७ ॥

यदुवाच तदाह ॥ अयेइति ॥ अये इति सानुनयसम्बोधने अये भैमि मम जिह्वया तस्मिन् कुलनामरूपे द्वयेऽपि द्वितयेऽपि उदासितमेव उदासीनयैव भूतं किम्भूते यतोऽनतिप्रयोजने अतिशयितप्रयोजनशून्ये भवत्या पृष्टमपि कुलनामद्वयं निष्प्रयोजनत्वान्मया नोक्तमित्यर्थः ननु सत्यपि निष्प्रयोजनत्वे पृष्टस्योत्तरं दातव्यमेवेत्याशङ्कायामाह पल्लवनं अत्यल्पेप्रमेये वृथाशब्दप्रपञ्चनं अर्थलाघवं वक्तृषु वक्तव्येषु किञ्चिदर्थ प्रकाशनञ्च द्वंगिरोवाण्या गरौ विषौ विषतुल्यदोषौ यथा विषमविचार्य्यैव त्यज्यते तथा एते अपि त्याज्ये इत्यर्थः तस्मान्निरर्थकं न प्रष्टव्यं पृष्टमपि नोत्तरदानार्हमिति मयोदासितमिति भावः दोषत्वमेव समर्थयति हि यस्मात् मितं परिमितशब्दघटितञ्च सारं च अवश्य वक्तव्यप्रकाशकञ्चवचो वाग्मिता प्रशस्तवक्तृत्वं । वद्वयमुभयप्राधान्यसूचकं गरइत्येक वचनान्तपाठे अर्थलाघवे पल्लवना शब्दविस्तारो गिरोगर इति योज्यं । उदासितमिति भावे क्तः ॥ ८ ॥

चमे समचव्यवहारमावयोः
पदे विधातुं खलु युष्मदस्मदी ॥ ९ ॥
यदि स्वभावान्मम नोज्ज्वलं कुलं
तदा तदुद्भावनमौचिती कुतः ।
अथावदातं तदहो विडम्बना
तथा कथा प्रेष्यतयोपसेदुषः ॥ १० ॥

नामजिज्ञासा निष्प्रयोजनेत्याह ॥ हथेति ॥ आनुपूर्व्वी उत्तरोत्तरत्व सम्बन्धेन पूर्व्वपूर्व्ववर्णवत्ता कया आनुपूर्व्व्या उपलक्षिता कीदृगनुपूर्व्वप्रवच्छिन्ना का वर्णपद्धतिरक्षरपङ्क्तिर्म्मयि समकेति सङ्केतिता गृहीतशक्तिका इतीयं कथा कथनं इच्छा वृथा निष्प्रयोजना नाम इच्छा विफलेत्यर्थः अत्र चकारः पादपूरणार्थः ननु नाम्नोऽपरिज्ञाने व्यवहार-सिद्धिः कथमित्यत आह खलु यस्मात् आवयोस्तव मम च समं प्रत्यक्षं व्यवहारं विधातुं सम्पादयितुं युष्मदस्मदी युष्मदस्मच्छब्दाभ्यां निष्पन्ने त्वं अहं इति पदे क्षमे योग्ये त्वमहमितिपदाभ्यामेवावयोः प्रत्यक्षव्यवहार सिद्धिर्भवतीत्यतोनामजिज्ञासा विफलेत्यर्थः । अत्र सङ्केतो भगवदिच्छा विषयतावन्नपित्रादीच्छाविषयतारूपोऽपि बोध्यः । आवयोरितिपरत्वादस्मदः शेषः युष्मदस्मदी इति स्वरूपवाचकत्वादादेशाभावः ॥ ९ ॥

कुलजिज्ञासापि नोचितेत्याह ॥ यदीति॥ यदि मम कुलं वंशः स्वभावात् उज्ज्वलं निर्म्मलं प्रशस्तं न भवेत् तदा तस्य अप्रशस्तकुलस्य उद्भावनं कथनं मम कुतः कस्मात् औचिती अपि तु अनौचित्यमेव अप्रशस्तस्वकुलकथनमनुचितमेवेत्यर्थः । अथ यदि तत्कुलं अवदातं प्रशस्तं भवेत् तत्तदा प्रेष्यतया परदूतत्वेन उपसेदुषस्त्वत्समीपमागतस्य मम तथा तादृशी प्रशस्तवंशपरिचयरूपा कथा अहो कष्टं

इति प्रतीत्यैव मयावधीरिते
तथापि निर्बन्धरसोन शोभते ।
हरित्पतीनां प्रतिवाचिकंप्रति
श्रमो गिरां ते घटते हि संप्रति ॥ ११ ॥

तथापि निर्बध्नति ! तेऽथवा स्पृहा
मिहानुरुन्धे मितया न किं गिरा ।
हिमांशुवंशस्य करीरमेव मां
निशम्य किं नासि फलेग्रहिग्रहा ॥ १२ ॥

विडम्बना धिक्कारः नीचकर्मप्रवृत्तस्य स्वकुलोत्कर्षकथनमुपहासाय भवतीत्यर्थः । अवदातमिति दैपशोधने क्तः उपसेदुषइति वसन्तात् सीदते षष्ठी ॥ १० ॥

उपसंहरति ॥ इतीति ॥ हे भैमि इति पूर्वोक्तां वैयर्थ्यमनौचित्यञ्च प्रतीत्यैव विचार्य्यैव मया अवधीरिते उपेक्षिते कुलनामप्रश्नोत्तररूपे विषये तथापि निर्बन्धं आग्रहे रसोऽनुरागो न शोभते न युज्यते संप्रति इदानीं हरित्पतीनां दिक्पालानामिन्द्रादीनां प्रतिवाचिकं प्रत्युत्तरं प्रति उद्दिश्य ते तव गिरां वाचां श्रम आयासो हि निश्चितं घटते युज्यते । निरर्थककुलनामजिज्ञासायामाग्रहं त्यक्त्वा तव दिक्पालानां वचनप्रत्युत्तरकथनं युक्तमित्यर्थः ॥ ११ ॥

इत्थमुक्तया भैम्या दौर्म्मनस्यमाशङ्क्याह ॥ तथापीति ॥ अथवा पूर्व्वोक्ते हे तथापिनिर्व्बध्नति कुलनामकथनस्यानुचितत्वेऽपि निर्व्बन्धम् आग्रहं कुर्व्वति भैमि अहम् इह मत्कुलनामश्रवणविषये ते तव स्पृहाम् इच्छां मितया स्वल्पया गिरा वाचा किं न अनुरुन्धे नाद्रियेमि अपि तु तव स्पृहाया अनुरोधं करोम्येवेत्यर्थः संक्षेपेण कथयामीति भावः मितगिरमेवाह हे भैमि त्वं हिमांशुवंशस्य चन्द्रवंशस्य करीरमङ्कुरं चन्द्र

महाजनाचारपरम्परेदृशी
स्वनाम नामाददते न साधवः ।
ततोऽभिधातुं न तदुत्सहे पुन
र्जनः किलाचारमुचं विगायति ॥ १३ ॥
अहोऽयमालप्य शिखीव शारदो
बभूव तूष्णीमहितापकारकः ।

वंशे जातं मां निशम्यैव आकर्ण्यैव फलेग्रहिः सफलोमहोनिर्व्वन्ध्यो यस्या स्तादृशी किं नासि न भवसि अपि तु चन्द्रवंशे जातोऽयमिति मत्त सफलनिर्व्वन्ध्या भव । स्यादवन्ध्यः फलेग्रहिरित्यमरः ॥ १२ ॥

तर्हि नाम कथं न वदसीत्यत्राह ॥ महाजनेति ॥ नाम प्रसिद्धौ साधवो महान्तः स्वनाम निजसंज्ञां न आददते न कथयन्ति इतीदृशी महाजनानां साधूनाम् आचारपरम्परा व्यवहारधारा ततोहेतोस्तत्स्व नाम अभिधातुम् कथयितुं अहं नोत्सहे न शक्नोमि किल यस्मात् जनो लोक आचारमुचं व्यवहारत्यागिनं जनं पुनर्विगायति निन्दति । आत्मनाम गुरोर्नाम नामापि कृपणस्य च । आयुष्कामी न गृह्णीयाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयोरिति महाजनव्यवहारः ॥ १३ ॥

एवमुक्त्वा तूष्णीम्भूते नले भैम्युवाचेत्याह ॥ अह इति ॥ अयं नलोऽदः पूर्व्वोक्तं आलप्य उक्त्वा तूष्णीं बभूव मौनीभूतः किम्भूतः शारदः शारदा सरस्वती तत्सम्बन्धी वचनपण्डित इत्यर्थः तथा अहितानां शत्रूणाम् अपकारको हिंसकः क इव शारदः शरत्कालीनः शिखी मयूर इव मयूरो हि वर्षासु रुतं कृत्वा शरदि तूष्णीं भवति सोऽपि अहीनां सर्पाणां भक्षकत्वात् तापं करोतीति तादृशः अथानन्तरं विदर्भजा दमयन्ती अस्य नलस्य पदे पदे प्रतिस्वपतिकृन्तं मधुरत्वात् रागस्य अनुरागस्य दधा धारयित्रीमती स्वप्रयुक्ते पदे पदे नलस्य अनुरागस्यदधा जनो यित्री वा वचांसिवचनानि आददे उवाच उपमिनोति हंसीव हंसीहि

अथास्यरागस्य दधा पदे पदे
वचांसि हंसीव विदर्भजाददे ॥ १४ ॥
सुधांशुवंशाभरणं भवानिति
श्रुतेऽपि नापैति विशेषसंशयः ।
कियत्सु मौनं वितता कियत्सु वाङ्-
महत्यहो वञ्चनचातुरी तव ॥ १५ ॥
मयापि देयं प्रतिवाचिकं न ते
स्वनाम मत्कर्णसुधामकुर्व्वते ।

शरदि मयूरे तूष्णींभूते मधुरं रौति हंस्यपि पदे पदे चरणद्वये चास्य रागस्य मुखस्येव रक्तताया दधा धारयित्री लोहितास्यचरणेत्यर्थः । शरदि हंसा मधुरस्वरा भवन्ति न मयूराः तथाच शरदि हंसरवाः परुष कृतस्वरमयूरमयूरमणीयतामिति माघः । रागस्येति कर्म्मणि षष्ठी दधेति दधात्योर्विभाषेति श इति पाणिनीयाः ॥ १४ ॥

भैमीवचांस्येवाह ॥ सुधांश्विति ॥ भवान् सुधांशुवंशाभरणं चन्द्र वंशालङ्कारश्चन्द्रवंशे जात इति सामान्ये श्रुतेऽपि मम विशेषसंशयः नलो वाऽन्योवा कश्चनेति विशेषविषयः सन्देहो नापैति नामाकथना-न्नापगच्छति अहो आश्चर्य्यकारिणी तव वञ्चने प्रतारणायां चातुरी चा-तुर्य्यं महती यतः कियत्सु द्वित्रेषु नामादिप्रश्नेषु मौनं प्रत्युत्तरादानं कियत्सु कुतः किमर्थमागतोऽसीत्यादिप्रश्नेषु वाक् दिक्पालसन्देशकथन रूपा वाणी विततता विस्तृता प्रस्तुतं सम्यगनुक्ता अप्रस्तुतं पल्लवयसीति त्वमतितरां प्रतारणाकुशल इति भावः ॥ १५ ॥

मयापीति ॥ स्वनामनिजाख्यां मम कर्णयोः सुधामम्टतरूपामकुर्व्वते मम श्रवणसुखदं स्वनाम न कथयते ते तुभ्यं मयापि प्रतिवाचिकं प्रत्यु-त्तरं न देयं न दातुमुचितं अत्र हेतुमाह हि यस्मात् परेण पुंसा पर

परेण पुंसा हि ममापि सङ्कथा
कुलाबलाचारसहासनासहा ॥ १६ ॥
हृदाभिनन्द्य प्रतिबन्ध्यनुत्तरः
प्रियागिरः सस्मितमाह स स्म ताम् ।
वदामि वामाक्षि परेषु मा क्षिप
स्वमीदृशं माक्षिकमाक्षिपद्वचः ॥ १७ ॥

पुरुषेण सह ममापि सङ्कथा संलापः कुलाबलानां कुलाङ्गनानां आचारेण सहासनं एकस्मिन्नासने उपवेशनं तत् न सहते इति तादृशी कुलाङ्गनाचारपरपुरुषसङ्कथयोः सामानाधिकरण्यमत्यन्तमनुचितमित्यर्थः। यथा त्वया सदाचारभङ्गभिया नाम न कथ्यते तथा मयापि कुलाङ्गनाचारभङ्गभिया स्वाभिप्रायो न कथ्यते इति भावः ॥ १६ ॥

इत्यमुक्तावतीं भैमीं नलः प्रत्युवाचेत्याह ॥ हृदेति ॥ स नलः हृदा मनसा प्रियाया भैम्या गिरो वचनानि अभिनन्द्य स्तुत्वा प्रतिबन्ध्या कुलाङ्गनाचारानुचितां परपुरुषसङ्कथामहमपि न करोमीत्येवंरूपया अनुत्तरः प्रतिवचनासमर्थः सन् सस्मितं सहास्यं यथा तथा तां भैमीं आह स्म उवाच किमुवाचेत्याह हे वामाक्षि वक्रनयने कुटिलविलोकनशीले इत्यर्थः मनोरमनयने वा भैमि माक्षिकं मधु आक्षिपत् तिरस्कुर्वत् अतिमधुरं स्वं स्वीयमीदृशमेवंविधं प्रतिबन्ध्यादिरूपं वचः परेष्विन्द्रादिव्यतिरिक्तेषु मद्विधेषु मा क्षिप मा कथय इति वदामि इन्द्रादीन् प्रत्येव एवं वक्तुमुचितं नतु मां प्रति। प्रतिबन्धीं त्यक्त्वा ऋजुमार्गेणैव प्रत्युत्तरं देहीति भावः। यद्वा हे वामाक्षि त्वां माक्षिकमाक्षिपदतिमधुरं हितकरं वचो वदामि त्वं ईदृशं स्वं इन्द्रादिदूतत्वेनात्मीयं पुरुषं मां परेषु पुरुषेषु मध्ये मा क्षिप मा गणय येन सह सङ्कथया पातिव्रत्यभङ्गो भवेत् किन्त्विन्द्रादिदूतत्वात् त्वदीय एवाहमिति मह्यमुत्तरे दत्ते कापि न ते पातिव्रत्यक्षतिरिति भावः अथवा माक्षिकमाक्षिपद्वचः परेषु मा क्षिप किन्तु मयि

करोषि नेमं फलिनं मम श्रमं
दिशोऽनुगृह्णासि न कञ्चन प्रभुम् ।
त्वमित्थमर्हासि सुरानुपासितुं
रसामृतस्नानपवित्रया गिरा ॥ १८ ॥
सुरेषु सन्देशयसीदृशीं बहुं
रसस्रवेण स्तिमितां न भारतीम् ।

क्षिप मयि परवद्धिं माकुर्व्विति त्वदीयो नलएवाहमिति भावः । व्याख्यान्तराणि तु ग्रन्थगौरवभयान्न लिखितानि ॥ १७ ॥

करोषीति ॥ हे भैमि इमं श्रमं दौत्यायासं फलिनं सफलं न करोषि अपितु सफलं कुरु तथा दिशः कञ्चन प्रभुं इन्द्रादिषु चतुर्षु मध्ये अन्यतमं दिक्पालं न अनुगृह्णासि अपि तु स्वयम्वरेणानुगृहाण इत्थं पूर्व्वोक्तया रसः शृङ्गारएव अमृतं सुधा तत्र यत् स्नानं निमज्जनं रसामृतमज्जनमितियावत् तेन पवित्रया शुद्धया गिरा वाचा सुरानिन्द्रादीन् उपासितुं आराधयितुम् अर्हासि योग्या भवसि यया गिरा मां तोषयसि तथा तानपि तोषयेत्यर्थः एवंभूतां वाणीं तान् प्रति सन्दिशेतिभावः अथच अमृतसिक्तवस्तुद्वारा देवानामाराधना युज्यते ॥ १८ ॥

सुरेष्विति ॥ हे भैमि ईदृशीं पूर्व्वोक्तप्रकारां बहुं विपुलार्थां रसस्य शृङ्गारस्य स्रवेण क्षरणेन व्यञ्जनेन स्तिमितां स्निग्धां भारतीं वाणीं सुरेषु इन्द्रादिषु न सन्देशयसि न सन्दिष्टां करोषि अपितु सन्देशय या भारती मदर्पिता मयि उक्ता सती दर्पकेण कन्दर्पेण तापितेषु पीड़ितेषु दावो वनाग्निस्तेन अर्द्दितः पीड़ितोयोदावो वनं तस्य वृष्टितां प्रयाति गमिष्यति यथा दह्यमानस्य वनस्य वह्नौ वृष्टिः सुखाय भवति तथा मदर्पिता वाणी काममीड़िताानामिन्द्रादीनां सुखाय भविष्यती-

मदर्पिता दर्पकतापितेषु या
प्रयाति दावाद्भिं तदावदृष्टिताम् ॥ १९ ॥
यथायथेह त्वदपेक्षयानया
निमेषमप्येषजनोविलम्बते ।
रुषा प्ररव्यीकरणे दिवौकसां
तथातथाद्य त्वरते रतेः पतिः ॥ २० ॥
इयच्चिरस्यावदधन्ति मत्पथे
किमिन्द्रनेत्राण्यमनिर्न निर्म्ममौ ।

त्यर्थः अतो झटिति प्रतिसन्दिश्यतामिति भावः । कन्दर्पोदर्पकोऽनङ्ग इत्यमरः दवदावौ तु वन वह्नौ वनेऽप्युभाविति मेदिनी ॥ १९ ॥

यथेति ॥ हे भैमि एष मल्लक्षणो जनोऽनया त्वदपेक्षया त्वत्तः प्रत्युत्तरस्य्रवणाकाङ्क्षया इह त्वत्सन्निधौ यथायथा निमेषमपि निमेषपरिमितमल्पकालमपि विलम्बते कालक्षेपं करोति तथातथा रतेः पतिः कामो रुषा कोपेन दिवौकसां देवानामिन्द्रादीनां प्ररव्यीकरणे लक्ष्यीकरणे अद्य अस्मिन् दिवसे त्वरते सत्वरोभवति मम विलम्बेन तेषां कामपीड़ाऽधिकतरा जायते ततः सत्वरं प्रत्युत्तरं देहीति भावः त्वदुपेक्षयेति पाठे त्वया कृतया उपेक्षया प्रत्युत्तरादानरूपया अवज्ञयेत्यर्थः ॥ २० ॥

इयदिति ॥ इयच्चिरस्य एतावद्बहुकालपर्य्यन्तं मत्पथे मम प्रत्यागमनवर्त्मनि अवदधन्ति निर्निमेषं सावधानानि इन्द्रस्य नेत्राणि अग्निर्वज्रं किं न निर्म्ममौ न जनयामास अपि तु वज्रमेव तानि निर्म्मितवत् अन्यथा तेषां विलम्बसहनदार्ढ्यं कथमित्यर्थः आत्मानमपि निन्दन्नाह सत्वरे कार्य्ये मन्थरं मन्दं अशीघ्रकारिणं मां धिक् अस्तु अहमपि निन्दनीयो भवेयमित्यर्थः यतो यत्र मयि परः श्रेष्ठः प्रेष्यस्य दूतस्य गुणोऽपि

धिगस्तु मां सत्वरकार्यमन्थरं
स्थितः परः प्रेष्यगुणोऽपि यत्र न ॥ २१ ॥
इदं निगद्य क्षितिभर्त्तरि स्थिते
तयाऽभ्यधायि स्वगतं विदग्धया ।
अधिस्त्रि तं दूततां भुवः स्मरं
मनोदधत्या नयनैपुणव्यये ॥ २२ ॥
जलाधिपस्त्वामदिशन्मयि ध्रुवं
परेतराजः प्रणिधाय स स्फुटम् ।

क्षिप्रकारित्वादिर्न स्थितो न विद्यते शीघ्रं कार्यं निष्पाद्य प्रभुसन्निधौ गन्तव्यमिति द्रुतगुणः मयि तु तस्याभावान्निन्दनीयो भवेयमित्यर्थः झटिति प्रत्युत्तरं दत्वा मां प्रेषयेति भावः ॥ २१ ॥

इत्यमुक्त्वा तूष्णीम्भूते नले भैमी मनसा चिन्तयतिस्मेत्याह ॥ इदमिति ॥ क्षितिभर्त्तरि नले इदं पूर्व्वोक्तं निगद्य उक्त्वा स्थिते तूष्णीभावं प्राप्ते सति विदग्धयातिचतुरया तया भैम्या स्वगतं अप्रकाशं यथा तथा अभ्यधायि अवादि मनसि चिन्तितमित्यर्थः तया किम्भूतया भुवो भूलोकस्य स्मरं कन्दर्पं अतिसुन्दरं तं नलं अधिस्त्रि स्त्रियामधिकृत्य दूततां दूतं कुर्व्वतामिन्द्रादीनां नये नीतौ यद् नैपुणं कौशलं तस्य व्यये अभावे मनोदधत्या धारयन्त्या स्त्रीषु अभव्यः सामान्यो दूतः प्रेषणीय इति नीतिः तैस्तु अतिसुन्दरोऽयं प्रेषितइति ते नीतिशास्त्रं न जानन्तीति मनसि चिन्तयन्त्येत्यर्थः । नोज्ज्वलं रूपवन्तञ्च मार्दवन्तं नचातुरं दूतं वापि हि दूतोक्त्या बुधः कुर्य्यात् कदाचनेति नीतिः सुन्दरं तरुणं जन्तुं न स्त्रियां दूतयेद् सुधीरिति च । अधिस्त्रीति सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः ॥ २२ ॥

तं प्रति तया स्वगतं यदुक्तं तदेवाह ॥ जलाधिप इति ॥ जलानामधिपो

मरुत्वतैव प्रहितोऽसि निश्चितं
नियोजितश्चोर्द्ध्वमुखेन तेजसा ॥ २३ ॥
अथ प्रकाशं निभृतस्मिता सती
सतीकुलस्याभरणं किमप्यसौ।
पुनस्तदाभाषणविभ्रमोन्मुखं
मुखं विदर्भाधिपसम्भवा दधौ ॥ २४ ॥

वरुणो मयि विषये ध्रुवं निश्चितं त्वां आदिशत् आदिष्टवान् तथा स प्रसिद्धः परेतराजो यमः स्फुटं निश्चितं त्वां प्रजिघाय प्रेरितवान् एवं मरुत्वता इन्द्रेण निश्चितं प्रहितोऽसि प्रेरितोऽसि ऊर्द्ध्वमुखेन तेजसा वह्निना च त्वं नियोजितः प्रेरितः सत्यमेव त्वं वरुणादिभिः प्रेषितोऽसीत्यर्थः अथच अतिसुन्दर्य्यां मयि अतिसुन्दरं त्वां यः समादिशत् स पूर्व्वोक्तनीतिलङ्घनात् निश्चितं जड़ानां स्वामी अतिमूर्ख इत्यर्थः यश्च तादृश्यां मयि तादृशमेव त्वां प्रेषितवान् स परेतानां मृतानां राजैव॥ न सचेतनानाम् इत्यर्थः येन तादृश्यां मयि तादृशस्त्वं नियोजितः स मरुत्वान् वातुलः येन च तादृश्यां मयि तादृशस्त्वं नियोजितः स ऊर्द्ध्वमुखः पिशाचः पिशाचो हि ऊर्द्ध्वमुखो भवति ऊर्द्ध्वमुखत्वेन त्वन्मुखसौन्दर्य्यं तेन न दृष्टमित्यपि सूचितं देवेष्ववज्ञया मनसैव नलं सम्बोध्येयमुक्तिः ॥ २३

अथेति ॥ अथ स्वगतचिन्तनानन्तरं सतीकुलस्य पतिव्रतासमूहस्य किमपि लोकोत्तरं आभरणं अलङ्कारोऽतिसाध्वीत्यर्थः असौ विदर्भाधिपसम्भवा भीमनृपतनया दमयन्ती निभृतं संवृतं स्मितमीषद्धसनं यया तादृशी सती भवन्ती प्रकाशं व्यक्तं यथा तथा तेन नलेन सह यदाभाषणमालापस्तस्य यो विभ्रमस्तल्लक्षणो वा विभ्रमो विलासस्तस्योन्मुखमुत्सुकं मुखं पुनर्दधौ धारयतिस्म नलं प्रति पुनरुवाचेत्यर्थः निभृतस्मितेति अहो अयोग्या अपीन्द्रादयो मां वाञ्छन्तीति जायमानमपि स्मितं सतीस्वभावान्निवारितवतीत्यर्थः तदाभाषणेति नलबुद्ध्या तेन सहाभाषणं मुख्यम् उत्तरदानन्तु प्रासङ्गिकमिति सूचितं ॥ २४ ॥

वृथा परीहास इति प्रगल्भता
ननेति च त्वादृशि वाग्विगर्हणा।
भवत्यवज्ञा च भवत्यनुत्तरा
दितः प्रदित्सुः प्रतिवाचमस्मि ते ॥ २५ ॥
कथं नु तेषां कृपयापि वागसा
वसावि मानुष्यकलाञ्छने जने।

वृथेति ॥ हे देवदूत इतोऽस्माद्धेतोस्ते तुभ्यं प्रतिवाचं प्रत्युत्तरं प्रदित्सुरस्मि प्रदातुमिच्छामि इतः कुतः यतो वृथा निष्प्रयोजनोऽयंपरीहास उपहासः भवान् वृथा परीहासं करोतीत्युक्ते प्रगल्भता धार्ष्ट्यं भवति यतश्च त्वादृशि महानुभावशालिनि जने ननेति वाक् नाहं त्वदुक्तं करिष्यामीति पुनःपुनर्निषेधवचनस्य विगर्हणा विशेषेण निन्दैव भवति भद्रजनोहि सोपपत्तिकवचनेनैव निरसनीयो नतु निषेधाक्षरेण अन्यथा निरासकस्याधिकतरा निन्दा भवतीति त्वयि निषेधवचनमनुचितमित्यर्थः यतश्च भवति महापुरुषे त्वयि अनुत्तरात् उत्तरादानात् अवज्ञा अनादरश्च भवति इतएव हेतोस्तुभ्यमुपपत्तियुतां प्रतिवाचं प्रदातुमिच्छामीत्यन्वयः एतादृक् दृष्टं परीहासबुद्ध्यै वोपेक्षणीयं निषेधाक्षरेणैव वा निरसनीयं किम्वा तूष्णीम्भावेनानादरणीयं किन्तु तथात्वेन महामहिम्नस्तव दौर्मनस्यं भवेदिति तवैवानुरोधात्प्रतिवक्तुमारभ्यते नत्विन्द्रादीनामित्यर्थः। ननेति देवानां पृथक्पृथङ्निषेधसूचनार्थं द्विर्वचनं परीहास इति प्रादेघञि बहुलमित्युपसर्गस्य दीर्घः ॥ २५ ॥

कथमिति ॥ नु प्रश्ने विस्मये वा मानुष्यकं मनुष्यस्वरूपं लाञ्छनं कलङ्को यस्य तादृशे मल्लक्षणे जने तेषामिन्द्रादीनां कृपयापि दययापि असौ ईदृशी वाक् भेमि अस्मान् वृणोष्वेति वचनं कथं असावि प्रसूता निःसा

स्वभावभक्तिप्रवणं प्रतीश्वराः
कया न वाचा मुदमुद्गिरन्ति वा ॥ २६ ॥
अहो महेन्द्रस्य कथं मयोचिती
सुराङ्गनासङ्गमशोभिताभृतः ।
ह्रदस्य हंसावलिमांसलश्रियो
बलाकयेव प्रबलाविडम्बना ॥ २७ ॥
पुरः सुरीणां भण केव मानुषी
न यत्र तास्तत्र तु सापि शोभिका ।

रिता यद्यपि देवा मयि कृपालवो जातास्तथापि मानव्या देवानहं त्वात् मानव्यां मयि देवानां तेषामेवं कथनमनुचितमित्यर्थः वा अथवा स्वभावाद्या भक्तिस्तथा प्रवणं नम्रं जनं प्रति उद्दिश्य ईश्वराः प्रभवः कया वा वाचा मुदं हर्षं न उद्गिरन्ति अपितु यया कयापि वाचा हर्षं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः तेषां हर्षं प्रकटनएव तात्पर्य्यं न तु मद्वचने इति सोल्लुण्ठनमितिभावः॥२६

अहो इति ॥ अहो विषादे सम्बोधने वा सुराङ्गनानामुर्व्वश्यादीनां सङ्गमेन सम्भोगेन शोभितं शीलमस्य तस्य भावस्तत्ता तां बिभर्त्ति धारयतीति तादृशस्य महेन्द्रस्य मानव्या मया कृता प्रबला अतिमहती विड़म्बना सम्भोगवाञ्छारूपा चातुरी कथं उचिता योग्या अपितु अनुचितेत्यर्थः उपमिनोति हंसावलिभिर्हंसानां श्रेणीभिर्मांसला अतिबहुला श्रीः शोभा यस्य तादृशस्य ह्रदस्य सरोविशेषस्य बलाकयेव बकयेव यथा हंसश्रेणीशोभितस्य ह्रदस्य बलाकया कृता प्रबला विड़म्बना अनुचिता भवति तथेत्यर्थः महेन्द्रस्य सुराङ्गनाविहाय मानवीवरणाभिलाषोऽनुचितइति इन्द्रवरणनिषेधे स्वस्य तात्पर्य्यं सूचितं ॥ २७ ॥

पूर्व्वोक्तमेव द्रढयति ॥ पुरइति ॥ हे देवदूत सुरीणां देवीनां पुरोऽग्रे मानवी केव भण कथय अपितु न कापि कुत्सितैवेत्यर्थः नहिं मानवी

अकाञ्चनेऽकिञ्चननायिकाङ्के
किमारकूटाभरणेन न श्रियः ॥ २८ ॥
यथातथा नाम गिरः किरन्तु ते
श्रुती पुनर्मे बधिरे तदक्षरे ।
वृषत्किशोरी कुरुतामसङ्गतां
कथं मनोवृत्तिमपि द्विपाधिपे ॥ २९ ॥
अदोनि[illegible]गैव नतास्ययानया
श्रुतौ लगित्वा भिङ्गितालिरालपत् ।

कुत्र शोभत इत्याह यत्र तु ताः सुर्व्वान विद्यन्ते तत्र पृथिव्यां सापि मानव्यपि शोभिका शोभाशालिनी मानुष्येवाहं सुन्दरी नतु देव्येवेत्यर्थः अत्रैव दृष्टान्तमुपन्यस्यति अकाञ्चने स्वर्णाभरणशून्ये अकिञ्चनस्य दरिद्रस्य नायिकायाः स्त्रियोऽङ्के अल्पावयवे कस्मिंश्चिदप्यङ्गे इत्यर्थः आरकूटाभरणेन पित्तलालङ्कारेण किं श्रियः शोभा न भवन्ति अपि तु भवन्त्येव पूर्व्वोक्तमेव तात्पर्य्यं रीतिः स्त्रियामारकूट इत्यमरः ॥ २८ ॥

देवानां वाचिकमपि मे अश्रवणायोग्यमित्याह ॥ यथातथेति ॥ ते देवा यथातथा येन तेन प्रकारेणाभिलाषेण कृपया वा गिरः प्रार्थनावचनानि नाम किरन्तु क्षिपन्तु यथासुखेन वदन्त्वित्यर्थः मे मम श्रुती कर्णौ पुनस्तदक्षरे तासां गिरामेकस्मिन्नप्यक्षरे विषये बधिरे श्रोतुमशक्ते अयोग्यत्वात्तद्गिरो नाकर्णयामीत्यर्थः अत्र दृष्टान्तयति वृषतोऽहरिणस्य किशोरी बाला द्विपाधिपे ऐरावते हस्तिश्रेष्ठे वा असङ्गतामयोग्यां मनोवृत्तिमपि मनोरथमात्रमपि कथं कुरुतां अपितु नैव करोतीत्यर्थः पशुरपिबालापि हरिणी योग्यायोग्यविभागं जानाति ततोऽप्यधिकज्ञानवती मादृशी कथमेवमयोग्ये विषये प्रवर्त्ततामिति भावः ॥ २९ ॥

प्रविश्य यन्मे हृदयं ह्रियाह त-
द्विनिर्यदाकर्णय मन्मुखाध्वना ॥ ३० ॥
बिभेमि चिन्तामपि कर्तुमीदृशीं
चिराय चित्तार्पितनैषधेश्वरा ।
मृणालतन्तुच्छिदुरा सतीस्थिति-
र्लवादपि त्रुट्यति चापलात् किल ॥ ३१ ॥

अनन्तरं भैमीसखीवचनमनुवदति ॥ यदाहेति ॥ अद एतावन्मात्रं निगद्यैव उक्त्वैव नतं लज्जया नम्रीकृतम् आस्यं मुखं यया तथाभूतया सत्या अनया भैम्या श्रुतौ कर्णसमीपे लगित्वा लग्नया भूत्वा अभिहिता ममाभिप्रायं त्वमपि जानास्यतस्त्वयैव कथ्यतामित्युक्ता आलिर्भैमीसखी आलपत् व्यक्तमुवाच किमालपदित्याह हे देवदूत इयं ह्रिया लज्जया मे मम हृदयं प्रविश्य यदाह लज्जयैव स्वाभिप्रायं व्यञ्जयन्ती यत् कथयति त्वं मम मुखमेव अध्वा पन्थास्तेन विनिर्यदागच्छत् तत् आकर्णय शृणु लज्जावशाद् यदभीप्सितमनया कथयितुं न शक्यते तदेव मया उच्यते नतु स्वरचितं किमपीति श्रूयतामिति भावः ॥ ३० ॥

बिभेमीति ॥ ईदृशीं इन्द्रादिवरणं मदिष्टसाधनं नवेत्येवंविधां चिन्ताम् अपि विचारमपि कर्तुं अहं बिभेमि भयं प्राप्नोमि किमुत निश्चयं कर्तुमित्यपेरर्थः यतोऽहं चिराय बहुकालमेव चित्ते मनसि अर्पितः पतित्वेन वृतो नैषधेश्वरो नलो यया तादृशी पातिव्रत्यभङ्गभिया विचारयितुमपि नोत्सहे इत्यर्थः अयं च मम पतिर्नलो मनस्येव वर्त्तते विचारोऽपि मानसव्यापारस्तस्मात्तत्करणमात्र इव बिभेमीत्यर्थः ननु विचारे का बाधेत्यत आह किल यस्मात् मृणालतन्तुवच्छिदुरा भिदुरा सती स्थितिः पतिव्रतामर्य्यादा लवादपि अल्पादपि चापलात् मानसव्यभिचारात् त्रुट्यति नश्यति यथा मृणालतन्तुः स्पर्शमात्रादपि छिद्यते तथा

ममाशयः स्वप्नदशाश्रयापि वा
नलं विलङ्घ्येतरमस्पृशद्यदि ।
कुतः पुनस्तत्र समस्तसाक्षिणी
निजैव बुद्धिर्विबुधैर्न्न पृच्छ्यते । ३२ ॥
अपि स्वमस्वप्नमसूषुपन्नमी
परस्य दारानवैतुमेव मां ।

अन्यविषयकथयापि सतीक्षितिर्भवत इत्यर्थः पतिं या नाभिचरति मनोवाक्कायकर्म्मभिरित्यादिस्मृतेर्म्मानसव्यभिचारमात्रमपि विचारयितुमपि बिभेमीति भावः ॥ ३१ ॥

अथेन्द्रादीनामपि विवेचना नास्तीत्याह ॥ ममेति । मम आशयोऽभिप्रायः स्वप्नदशायाः स्वप्नावस्थाया आश्रयापि वशगापि वा यदि नलं विलङ्घ्य त्यक्त्वा इतरं पुरुषं अस्पृशत् विषयीचकार तर्हि विबुधैर्देवैरिन्द्रादिभिः अथ च विशेषेण बुद्ध्यन्तीति विबुधैः पण्डितैस्तैस्तत्र तस्मिन् विषये समस्तसाक्षिणी निखिललोकवृत्तसाक्षिणी निजैव आत्मीयैव बुद्धिः कुतः कस्माद्धेतोः पुनर्न पृच्छ्यते अपि तु पृच्छ्यतामित्यर्थः स्वप्नावस्थायामपि नाहं नलादन्यं चिन्तयामीति सर्व्वज्ञत्वाज्ज्ञानद्भिरपि देवैः कथं तथात्र नियोगः कृत इति भावः ॥ ३२ ॥

देवानुपहसन्त्याह ॥ अपीति ॥ अमी देवा मां परस्य दारान् स्त्रियं अवैतुं ज्ञातुमेव अस्वप्नमपि स्वभावतः स्वप्नशून्यमपि स्वमात्मानं असूषुपन् निद्रापयामासुः जागरणावस्थायां इयं परस्य दारा इति ज्ञातुं शक्नुवन्तस्तद्दर्शनार्थैव असुप्ता अपि स्वप्नमङ्गीचक्रुरित्यर्थः अपि सम्भावनायां वा एतदर्थमेव स्वप्नमङ्गीचक्रुरिति सम्भावयामीत्यर्थः अत्रान्यथानुपपत्तिं प्रमाणयति अन्यथा स्वयमात्मनैव दुष्टोऽध्वा इरध्वः परदार

स्वयं दुरध्वार्णवनाविकाः कथं
स्पृशन्तु विज्ञाय हृदापि तादृशीं ॥ ३३ ॥
अनुग्रहः केवल एष मादृशे
मनुष्यजन्मन्यपि यन्मनोजने ।
स चेद्विधेयस्तदमी तमेव मे
प्रसद्य भिक्षां वितरीतुमीशताम् ॥ ३४ ॥
अपि द्रढीयः शृणु मे प्रतिश्रुतं
समीड़येत् पाणिमिमं न चेन्नृपः ।

प्रार्थमभार्गः स एव अर्णवः समुद्रस्तत्र नाविकास्तमुत्तारयितुं कर्णधार अमी देवा मां तादृशीं परदारान् विज्ञाय हृदापि मनसापि कथं स्पृशन्तु अभिलषन्तु अपि तु न कथमपि कुपथप्रस्थाननिवारकाणामेत दनुचितमित्यर्थः अतः स्वप्नेऽप्यादेव मां ते प्रार्थयन्तीति भावः एवं विधा अपि परदारानभिलषन्तीत्युपहासः । अस्पृशन्निति णिङन्तात् स्पिते र्लङ् अन् स्पः स्पृशनमीस्मेति सुपादेशः ॥ ३३ ॥

स्तुवन्त्याह ॥ अनुग्रह इति ॥ मनुष्यजन्मन्यपि मनुष्यात् जन्म यस्य तथाविधेऽपि मादृशे मल्लक्षणे जने यत् एषां मनोऽनुरक्तमिति शेषः एष केवलोऽनुग्रहोऽनुकम्पैव नतु दोषायेत्यर्थः चेद्यदि सोऽनुग्रहोऽवि धेयः कर्त्तव्यस्तर्हि अमी देवाः प्रसद्य प्रसन्ना भूत्वा मे मह्यं तमेव नल मेव भिक्षां वितरीतुं दातुं ईशतां प्रभवन्तु देवैः प्रसन्नीभूय नल एव दीयतां नत्वभिलाषः कर्त्तव्य इत्यर्थः । वितरीतुमिति इडन्तात् वृतामित्या दिना ईड् ॥ ३४ ॥

नलस्याप्राप्तौ न जीविष्यामीत्याह ॥ अपीति ॥ अपि किञ्च हे दूत द्रढीयो दृढतरं केनाप्यनिवार्य्यं मे मम प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातं शृणु तदेवाह

हुताशनोद्बन्धनवारिवारितां
निजायुषस्तां करवै स्ववैरितां ॥ ३५ ॥
निषिद्धमप्याचरणीयमापदि
क्रिया सती नावति यत्र सर्व्वथा ।
घनाम्बुना राजपथे हि पिच्छिले
क्वचिद्बुधैरप्यपथेन गम्यते ॥ ३६ ॥
स्त्रिया मया वाग्मिषु तेषु शक्यते
न जातु सम्यग्वितरीतुमुत्तरं ।

स नृपो नलश्चेद्यदि इमं मदीयं पाणिं न पीडयेत् इन्द्राद्युपरोधात् न गृह्णीयात् तत्तदा हुताशनेन वह्निदाहेन उद्बन्धनेन गलरज्ज्वादिना वारिणा जलप्रवेशेन च वारितां निवारितां धर्म्मशास्त्रादौ निषिद्धामपि निजायुषः स्वजीवनकालस्य स्ववैरितां स्वेनैव शत्रुतां करवै करिष्यामि नलाप्राप्तौ निषिद्धमपि आत्मघातयत्नं करिष्यामीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

नन्वात्मघातोऽनुचित इत्यत्राह ॥ निषिद्धमिति ॥ यत्र यस्यां आपदि सती शोभना श्रुत्यादौ विहिता क्रिया सर्व्वथा सर्व्वप्रकारेणापि न अवति न रक्षति आत्मानमित्यर्थात् तत्र आपदि सत्यां निषिद्धमपि श्रुत्यादौ प्रतिषिद्धमपि कर्म्म आचरणीयं अनुष्ठेयं गत्यन्तराभावात् इदमेवार्थान्तरन्यासेन द्रढयति हि यस्मात् घनाम्बुना मेघजलेन निविडजलेन वा राजपथे राजमार्गे पिच्छिले पङ्किले सति बुधैरपि न केवलं मूर्खैः पण्डितैरपि क्वचित् किञ्चिदुद्दिश्य अपथेन कुमार्गेण गम्यते तस्मान्नलाप्राप्तौ ममात्मघातोऽपि न दोषाय भविष्यतीति भावः । अपथेनेति नञः पथो वेति पक्षेऽतेसमासान्तः ॥ ३६ ॥

बहुजल्पनेनालमेतावतैवात्र निरस्तो भवेत्युपसंहरन्त्याह ॥ स्त्रियेति ॥

तदत्र मद्भाषितसूत्रपद्धतौ
प्रबन्धृतास्तु प्रतिबन्धृता न ते ॥ २७ ॥
निरस्य दूतः स्म तथा विसर्ज्जितः
प्रियोक्तिरप्याह कटुष्णमक्षरं ।
कुतूहलेनेव मुहुः कुहूरवं
विडम्ब्य डिम्भेन पिकः प्रकोपितः ॥ २८ ॥

त्वया श्रोत्रवादत्वमतिकया मया वाग्मिन् तेषु देवेषु सम्यक् समीचीनं उत्तरं प्रतिरोद्धुं दातुं जातु कदाचिदपि न शक्यते तत्तस्मात्त्वास्यां मम भाषितमेव संक्षिप्तत्वात् सूत्रं तस्य पद्धतीरचना तस्यां विषये ते तव प्रबन्धृता प्रबन्धकर्तृत्वं टीकाकारत्वं अस्तु भवतु नतु प्रतिबन्धृता प्रतिकूलत्वं अस्तु अन्यत्रापि एकस्य सूत्रोपरि अपरेण प्रबन्धः क्रियते संक्षेपेणैव मया उक्तं अत्र मदभिप्रायं ज्ञात्वा इदमेव स्वकल्पितैर्विवरणपदैर्विस्तारीकृत्य देवा बोधनीया न पुनर्मद्वचनोपरि दोषारोपेण देवानां समीपे प्रतिकूलत्वमाचरणीयमित्यर्थः । इदमेव तत्प्रश्नस्योत्तरं मन्तव्यं नैतावन्मिति भावः ॥ २७ ॥

अथ नलः किञ्चिज्जातरोष इव कथयति श्लोकेनाह ॥ निरस्येति ॥ तथा तेन पूर्वोक्तप्रकारेण निरस्य निराकृत्य विसर्ज्जितः प्रस्थापितो दूतो नलः प्रियोक्तिरपि मधुरवचनोऽपि कटुष्णं सन्तापकरं परुषं अक्षरं वचनं आह स्म यथा प्रियोक्तिरपि कटुष्णं अक्षरं आह स्म तथा निरस्य विसर्जित इति वा योजना अत्रोपमिनोति डिम्भेन मनुष्यबालकेन कुतूहलेन कौतुकेन मुहुर्वारम्वारं कुहूरवं कुहू इति शब्दं विडम्ब्य अनुकृत्य प्रकोपितः क्रोधितः पिकः कोकिल इव यथा प्रियोक्तिरपि कोकिलः प्रकोपितः सन् परुषं रौति तथेत्यर्थः ॥ २८ ॥

अहो मनस्त्वामनु तेऽपि तन्वते
त्वमप्यमीभ्योविमुखीतिकौतुकं ।
क वा निधिर्निर्धनमेति किञ्च तं
स वाम्यवाटं घटयन्निरस्यति ॥ ३८ ॥
सहाखिलस्त्रीषु वहेऽवहेलया
महेन्द्ररागाद्गुरुमादरं त्वयि ।

परुषवचनमेवाह ॥ अहो इति ॥ अहो आश्चर्य्यं हे भैमि तेऽपि देवा अपि मानुषीं त्वां अनुरक्तीकृत्य मनो मनोरथं तन्वते विस्तारयन्ति देवा अपि मानुषीमभिलषन्तीत्याश्चर्य्यमित्यर्थः आस्तां तावत् तत् त्वमपि मानुष्यपि त्वं अमीभ्योऽभिलषद्भ्यो देवेभ्योऽपि विमुखी पराङ्मुखीत्यहो कौतुकं महदाश्चर्य्यं उत्तमा अपि अधमं कामयन्त इत्याश्चर्य्यं तत्रापि अधमस्यानङ्गीकार इति महदाश्चर्य्यं अत्रासम्भवे दृष्टान्तमाह निधिः पद्मशङ्खादिर्निर्द्धनं दरिद्रं एति दैवादागच्छति किञ्चान्यच्च स वा दरिद्रो मा तं निधिं यागेव त्वया नात्रागन्तव्यमिति निषेधवचनमेव प्रतिबन्धकत्वात् कवाटं तत् घटयन् योजयन् सन् निरस्यति निराकरोतीति क वा कुत्र वा दृष्टमिति शेषः अपि तु न कुत्रापि दृष्टं एतद्द्वयमतीवासम्भवमित्यर्थः इदं परुषवचनं ॥ ३८ ॥

नेदं त्वया सम्यगाचरितमित्याह ॥ सहेति ॥ हे चन्द्रमुखि चन्द्रवदने भैमि त्वयि महेन्द्रस्य रागाद् अन्या स्त्रियो विहाय त्वय्येवानुरक्तत्वाद्धेतोः अखिलस्त्रीषु त्वदितरासु शचीप्रभृतिरमणीषु अवहेलया अनादरेण सह त्वयि गुरुं महान्तं आदरं सम्मानं वहे धारये त्वय्येव महेन्द्रस्यानुरागात् त्वदितरा न बहु मन्ये त्वामेव बहुमन्ये इत्यर्थः इहापि एवं विधे सम्मुखेऽपि स्वयमागन्तुमुन्मुखेऽपि महेन्द्रानुरागरूपे श्रेयसि अभ्यु-

त्वमीदृशि श्रेयसि संमुखेऽपि तं
पराङ्मुखी चन्द्रमुखि न्यवीवृतः ॥ ४० ॥
दिवौकसं कामयते न मानवी
नवीनमश्रावि तवाननादिदं ।
कथं न वा दुर्ग्रहदोष एष ते
हितेन सम्यग्गुरुणापि शाम्यते ॥ ४१ ॥
अनुग्रहादेव दिवौकसां नरो
निरस्य मानुष्यकमेति दिव्यतां ।

दृये विषये त्वं पराङ्मुखी तदनङ्गीकुर्व्वाणा सती तं आदरं न्यवीवृतः निवर्त्तितवती स्वयमेव नाश्रितवती तमित्यत्र किमिति पाठे किं किमर्थं न्यवीवृतः आदरमित्यर्थात् अतस्त्वत्सदृशी कापि निर्व्वुद्धिर्नास्तीति भावः ॥ ४० ॥

अश्रुतपूर्व्वञ्चेदमित्याह ॥ दिवौकसमिति ॥ मानवी मानुषी दिवौकसं देवं न कामयते नाभिलषति इतीदं नवीनं नूतनं तवाननात् तव मुखात् मया अश्रावि श्रुतं उत्तमस्यानभिलाषादिदमाश्चर्य्यमित्यर्थः एष ते तव दुर्ग्रहदोषः दुष्टाभिनिवेशरूपो दोषः सम्यगतितरां हितेन आप्तेन गुरुणापि पित्रादिनापि कथं वा न शाम्यते नापनीयते अपि तु तेनापनेतुं युज्यते अपत्यहितनिरता पिता त्वापत्यदुराग्रहः केनाप्युपायेनापनीयते तव तु नेत्याश्चर्य्यमित्यर्थः अथ च दुष्टग्रहा मङ्गलादयस्तज्जनितो दोषोऽरिष्टं सम्यगुहितेन केन्द्रस्थानस्थितत्वादनुकूलतरेण गुरुणा बृहस्पतिना शाम्यत एव न शाम्यत इत्याश्चर्य्यं किं कुर्व्वन्ति ग्रहाः सर्व्वे यस्य केन्द्री बृहस्पतिरिति ज्योतिषं सर्व्वथा दुर्ग्रहं परित्यज्य इन्द्रादिषु मध्ये यं कमपि देवं वृणीष्वेति भावः ॥ ४१ ॥

अयोऽधिकारे स्वरितत्वमिष्यते
कुतोऽयसां सिद्धरसस्पृशामपि ॥ ४२ ॥
हरिं परित्यज्य नलाभिलाषुका
न लज्जसे वा विदुषीब्रुवा कथम् ॥

देवानुग्रहेण किं न भविष्यतीत्याह । अनुग्रहादिति ॥ नरो मनुष्योऽदिवौकसां देवानामनुग्रहादेव मानुष्यकं मनुष्यत्वं निरस्य विहाय दिव्यतां देवत्वं एति प्राप्नोति अतस्त्वं देवपत्नी भव तदनुग्रहात् देवत्वं प्राप्स्यसीतिभावः ननु देवपत्नीत्वाज्जातेऽपि देवत्वे मानवशरीरवत्त्वान्मानवीमध्ये गणनीया भविष्यामि नतु देवीमध्ये इत्याशङ्कामपनयन्नाह सिद्धरसस्पृशां औषधसाधितपारदसम्पर्केण सुवर्णभूतानां अयसां लौहानामपि अयोऽधिकारे लौहप्रस्तावे कुतः कस्मात् स्वरितत्वं आक्षिप्तत्वं इष्यते अपि तु न कुतोऽपि अयोविकारे इति पाठे अयोविकारे लौहविकारमध्ये इत्यर्थः सिद्धपारदस्पर्शेन सुवर्णभूतानां लौहानां लौहमध्ये गणना न क्रियते किन्तु सुवर्णमध्यएव तथा मानव्यास्तवापि देवपत्नीत्वाद्देवतामध्यएव गणना भविष्यतीत्यर्थः । स्वरितत्वमिति स्वरआक्षेपे इति चौरादिकात् क्तः स्पृशामिति स्पृशोऽनुदके क्विपीति क्विप् ॥ ४२ ॥

याह्याग्राह्यविवेचनाविधुरासीत्याह ॥ हरिमिति ॥ हे भैमि विदुषीब्रुवा आत्मानं विदुषीं पण्डितां ब्रुवाणा पण्डितम्मन्या त्वं हरिमिन्द्रं परित्यज्य नलाभिलाषुका नलनामकं राजानं अथच तृणविशेषं अभिलषन्ती सती कथम्वा न लज्जसे अपितु त्वया लज्जितुं युक्तं अहमेव बुद्धिमतीत्यभिमन्यसे इन्द्रं परित्यज्य तृणतुल्यं नरञ्च प्रियमिच्छसीत्यतीवनिर्लज्जासीत्यर्थः त्वादृशी मूर्खा निर्लज्जाच न काप्यस्तीतिभावः ।

उपेक्षितेऽश्वोः करभाच्छमीरता
दुरुं वदे त्वां करभोरु भोरिति ॥४२॥
विहाय हा सर्व्वसुपर्व्वनायकं
त्वया धृतः किं नरसाधिमभ्रमः ।

भोः करभोरु हे करिकर तुल्योरुयुगेकंसुखं राति ददाति या सा करा तादृशो भा दप्तिर्ययोस्तादृशौ ऊरू यस्याः तथाविधे वा इति पूर्व्वार्द्धे। कान्तातोऽश्वां उपेक्षितस्य ऋदच्छुर्य्येन तादृशात् शमीरतात् शमीकण्टक सम्पटात् करभात् उष्ट्रादपि उरुं महतीं वदे ज्ञानपूर्व्वकं वदामि उष्ट्रस्यापि कदाचित्तारतम्यज्ञानं भवति तस्य तु तन्नास्त्येवेति उष्ट्रादपेक्षयापि त्वमतिनिर्बुद्धिरित्यर्थः। वदे इति ज्ञानेइत्यात्मनेपदं केचित्तु करभाद्दुष्ट्राद्दुरुं महतीं त्वां भोः करभोरु इतिवदे सम्बोधयामि उष्ट्राधिक्यं न करभादुरुरितिव्युत्पत्त्या करभोरु इति सम्बोधयामि नतु करिकरस्य करवहिर्भागस्य वा सदृशावूरू यस्या इति व्युत्पत्त्या इतिव्याचख्याते तत्र सम्बुद्धौ गुणाभावे उपायान्तरं चिन्तनीयं। करभः करिहस्ते स्यात् करभः करिशावके। करभोमणिबन्धादिकनिष्ठान्तोष्ट्रतत्सुते इति वचः॥ ४२॥

सर्व्वथा भ्रान्तासीत्याह ॥विहायेति॥ हे भैमि त्वया सर्व्वेषां सुपर्व्वणां देवानां नायकं प्रभुमिन्द्रं विहाय त्यक्त्वा हा कष्टं नरे मनुष्यमात्रे साधिमभ्रमः साधुत्वभ्रान्तिः किं धृतः वृथैव धृत इत्यर्थः अथच रलयोरैक्यात् नलएव साधुरिति भ्रमोवृथैव धृतः उक्तमर्थं लोकोक्त्या समर्थयति श्वसितस्य निश्वासानिलस्य धारया परम्परया कर्त्र्या मुखं विमुच्य अनायासगमनोपायभूतं मुखमार्गं विहाय नासापथेन नासिकामार्गेण धावनं शीघ्रगमनं तत्र श्रमः प्रयासो वृथैव भ्रियते यथा निश्वासानिलधारया ऋजुमार्गं मुखं त्यक्त्वा नासिकारूपेण वक्रमार्गेण

मुखं विमुच्य श्वासमनस्य धारया
वृथैव नासापथधावनश्रमः ॥४४॥

तपोऽनले जुह्वति सूरयस्तनू-
र्दिवे फलायान्यजनुर्भविष्णवे ।
करे पुनः कर्षति सैव विह्वला
बलादिव त्वां बलसे न वालिशे ॥ ४५ ॥

यदि स्वमुद्बन्धुमना विना नलं
भवेर्भवन्तीं हरिरन्तरिक्षगाम् ।

वृथैव गम्यते तथा त्वयेत्यर्थः। अथवा त्वया इन्द्रं विहाय किंनरे कस्मिंश्चित मनुष्ये साधुत्वभ्रमोऽकृतः हा कष्टं एतदनुचितमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

मूर्खैवासीत्याह ॥ तपइति ॥ सूरयः पण्डिता अन्यजनुषि जन्मान्तरे भविष्णवे भाविने दिवे स्वर्गलक्षणाय फलाय तपएव शरीरशोषकत्वाद नलस्तस्मिन् चान्द्रायणादौ तनूःशरीराणि जुह्वति क्षिपन्ति यदर्थं शरीरपीडामङ्गीकृत्य तपःकुर्व्वन्ति सैव द्यौरेव विह्वला त्वदुपलम्भाय व्याकुला सती बलादिव बलात्कारेणेव पुनस्त्वां करे धृत्वा कर्षति नेतुमिच्छति हे वालिशे मूर्खे त्वं पुनर्न बलसे नोन्मुखीभवसि पण्डिता जन्मान्तरप्राप्यं यत्फलमुद्दिश्य शरीरमपि पीडयन्ति तत्फलं स्वयमेवास्मिन्नेव जन्मनि विना शरीरक्लेशदानं त्वां प्राप्तुमिच्छति त्वन्तु तन्नाङ्गीकरोषीति मूर्खतरासीति वालिशपदसम्बोधनेन सूचितं ॥ ४५ ॥

कृताशनोद्बन्धनेत्यादि यदुक्तं तच्छ्लोकत्रयेण दूषयति ॥ यदीति ॥ हे भैमि त्वं यदि नलं विना स्वं आत्मानं उद्बन्धुं उद्बन्धनविषयतां नेतुं मनोयस्यास्तादृशो भवेः उद्बन्धनेन मर्त्तुमना यदि भविष्यसीत्यर्थः तत स्तर्हि अन्तरिक्षगां उद्बन्धनार्थमाकाशस्थां भवन्तीं त्वा हरिरिन्द्रोहरि

दिविस्थितानां प्रथितः पतिस्ततो
हरिष्यति न्यायमुपेक्षते हि कः ॥४६॥
निवेक्ष्यसे यद्यनले नलोज्झिता
सुरे तदस्मिन्महती दया धृता।
चिराद्नेनार्थितयापि दुर्लभं
स्वयं त्वयैवाङ्ग यदङ्गमर्प्यते ॥ ४७ ॥
जितं जितं तत्खलु पाशपाणिना
विना नलं वारि यदि प्रवेक्ष्यसि।

ष्यतिनेष्यति यस्मात्स दिविस्थितानां अन्तरिक्षस्थानां पतिः प्रभुःप्रथितः ख्यातः युक्तश्चैतत् हि यतो न्याय्यं न्यायादनपेतं स्वीयं भागं कोजन उपेक्षते,तुच्छत्वेन परिगृह्णाति अपितु सर्व्वएव स्वांशं बहु मत्वा गृह्णाति इन्द्रस्य अन्तरिक्षपतित्वादुद्दन्धनार्थमन्तरिक्षस्थायास्तव हरणं न्याय्यं एतावतापि तस्य हस्तगता भविष्यसि तस्मादधुना स्वयमेव तं वृणीष्वेतिभावः ॥ ४६ ॥

निवेक्ष्यसे इति ॥ नलेन उज्झिता त्यक्ता सती यदि त्वं अनले वह्नौ निवेक्ष्यसे प्रवेक्ष्यसि तदा त्वया अस्मिन् सुरे देवेऽनले महती दया धृता कृता कुतइत्याह यद्यस्मात् अङ्ग हे भैमि अनेन अनलेन चिरात् बहुकालं व्याप्य अर्थितयापि प्रार्थनयापि दुर्लभं दुष्प्रापं अङ्गं त्वया स्वयमेव अर्प्यते अनलाय दीयते यच्चिरकालं याचितमपि दुष्प्रापमासीत् तत् यदि स्वयमेव दात्रा दीयते तत्र दयैव निमित्तमिति ज्ञायते एतावता वह्निप्रवेशोऽपि त्वया कर्त्तुं न शक्यते इति भावःअङ्गेति सोपहाससम्बोधने कस्मिन् कृते किं भविष्यतीति न जानासीत्युपहासः ॥ ४७ ॥

जितमिति ॥ हे भैमि त्वं नलं विना पूर्व्वोक्ताद्धेतोर्नलप्रवेशं विना वा यदि वारि जलं प्रवेक्ष्यसि तत्तर्हि खलुनिश्चितं पाशपाणिना वरु

तदा त्वदाख्यान् बहिरप्यसूनसौ
पयःपतिर्वक्षसि वक्ष्यतेतराम् ॥ ४८ ॥
करिष्यसे यद्यतएव दूषणा
दुपायमन्यं विदुषी स्वमृत्यवे ।
प्रियातिथिः स्वेन गता स्वहान् कथं
न धर्म्मराजं चरितार्थयिष्यसि ॥ ४९ ॥
निषेधवेषोविधिरेष तेऽथवा
तवैव युक्ता खलु वाचि वक्रता ।

येन जितं जितं अतिशयेन जितं चिरमीप्सितायाः अतिदुर्लभायाश्च तव अनायासेन लाभात् सर्व्वोत्कृष्टत्वेन वृत्तमित्यर्थः कुतइत्याह यत तदा त्वयि वारिप्रविष्टायां सत्यां असौ पयःपतिर्वरुणस्त्वदाख्यान् त्वन्नामकान् असून् प्राणान् प्राणसमां त्वामित्यर्थः बहिरपि वक्षसि हृदयोपर्य्यपि वक्ष्यतेतरां अतिशयेन धारयिष्यति इदानीमन्तःकरणे धारयति तदानीन्तु आलिङ्गनवशाद्वहिरपि धारयिष्यति अतस्तेनातितरां जितमित्यर्थः पयस्यपि प्रवेष्टुं नार्हसि तथात्वे पयसः पत्युर्हस्तगता भविष्यसीति भावः ॥ ४८ ॥

अन्यमपि मरणोपायं कर्त्तुं नार्हसीत्याह ॥ करिष्यसइति ॥ हे भैमि अतएव पूर्व्वोक्तादेव दूषणात् उद्बन्धनादिना मरणेऽपि इन्द्रादिहस्तगता भविष्यसीत्येवंरूपात् दोषात् यदि स्वमृत्यवे स्वमरणाय विदुषी पण्डिता त्वं अन्यं विषपानादिरूपं उपायं करिष्यसे तर्हि स्वेन स्वयमेव स्वहान् गता प्रिया प्राणेश्वरी अतिथिरभ्यागता त्वं धर्म्मराजं यमं कथं न चरितार्थयिष्यसि कृतार्थं न करिष्यसि अपितु चरितार्थयिष्यस्येव येन केनाप्युपायेन त्वया मर्त्तव्यं सर्व्वथा यमस्याधीना भविष्यस्येवेत्यर्थः तस्मान्मरणोपायान्तरमपि कर्त्तुं नार्हसीति भावः ॥ ४९ ॥

विजृम्भितं यस्य किल ध्वनेरिदं
विदग्धनारीवदनं तदाकरः ॥ ५० ॥
भ्रमामि ते भैमि सरस्वतीरस
प्रवाहचक्रेषु निपत्य कत्यदः ।

इन्द्रादिवरणे सम्मतापि वा मामेवं प्रतारयसीत्याह ॥ निषेधेति । हे भैमि अथवा ते तव एषः अहमिन्द्रादीन् न वरीष्यामीति निषेधो वेषोरूपं यस्य तादृशोविधिरेव इन्द्राद्यन्यतममेव वरीष्याम्येतद्रूप एव यथाश्रुतार्थग्राहिणा मया पूर्व्वं निषेधएव ज्ञातः अधुनातु इन्द्रादीनपि का नाङ्गीकरोतीति परमपर्य्यालोचनया विधिरेव ज्ञात इत्यर्थः कथं सरलायाः स्त्रियावचनमेवं सम्भावयसीत्याशङ्क्याह खलु यस्मात् विदग्धायास्तवैव वाचि वक्रता युक्ता वक्रता त्वादृशवचनविषयैव युक्तं इत्यर्थः एतदपि कथमित्याह किल यस्मात् यस्य ध्वनेरुत्तमकाव्यस्य इदं निषेधस्य विधिरूपतया पर्य्यवसानलक्षणं विजृम्भितं विलसितं तस्य ध्वनेराकारउत्पत्तिस्थानं विदग्धनारीवदनं चतुरवनितामुखमेव विदग्धनारीवदनादेव वक्रोक्तिरूपं काव्यं निःसरतीत्यर्थः इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद्ध्वनिर्बुधैः कथित इति काव्यप्रकाशः विदग्धनारीप्रतिपादितं काव्यं हि विधिरूपं सत् क्वचिन्निषेधरूपतया पर्य्यवस्यति क्वचिच्च निषेधरूपं विधिरूपतया यथा वापीं स्नातुमितोगतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकमित्यादि अत्र तदन्तिकमेव रन्तुं गतासीति निषेधस्य विधिरूपतया पर्य्यवसानं । भम धम्मिअ वीसत्थो सो सुणहो अज्ज मारिओ देण इत्यादिच अत्र भ्रमेतिविधेर्न भ्रमेतिनिषेधरूपतया पर्य्यवसानं अत्र विदग्धनायिकैव प्रतिपादिका ॥ ५० ॥

इन्द्राद्यन्यतमः कश्चित्त्वया मनसि धृतएव लज्जां परित्यज्य स कथ्यतामित्याह ॥ भ्रमामीति ॥ हे भैमि ते तव सरस्वत्या वाण्या योरसोमाधुर्य्यं [illegible] प्रवाहोधारा तस्य चक्रेषु वक्रोक्त्यादिरूपचक्राकारावर्त्तेषु नि

त्रपामनादृत्य मनाक् कुरु स्फुटं
कृतार्थनीयः कतमः सुरोत्तमः ॥५१॥
मतः किमैरावतकुम्भकैतव
प्रगल्भपीनस्तनदिग्धवस्तव।
सहस्रनेत्रान्न पृथक् मते मम
त्वदङ्गलक्ष्मीमवगाहितुं क्षमः ॥५२॥
प्रसीद तस्मिन् दमयन्ति सन्ततं
त्वदङ्गसङ्गप्रभवैर्जगत्प्रभुः।

यत्र अहं कति कियन्तं कालं कतिवारान् वा अट एवप्रकारं भ्रमामि भ्रान्तो भवामि निषेधरूपेण विधिरूपेण वा कथयसि निश्चयाभावात् कियन्तं कालं मया भ्रमितव्यमित्यर्थः अथच अन्याऽपि सरस्वतीनाम नदीजलप्रवाहावर्त्तेषु निपत्य बहुकालं भ्राम्यति तस्मात्त्वया त्रपां लज्जां मनाक् ईषत् अनादृत्य निराकृत्य इन्द्रादिषु मध्ये कतमः सुरोत्तमो दिक्पालत्वात् देवश्रेष्ठः कृतार्थनीय कृतार्थः कर्त्तव्य इति स्फुटं व्यक्तं कुरु कोदेवश्रेष्ठस्त्वया स्वीकर्त्तव्यस्तं वदेत्यर्थः मनाक् स्फुटं कुर्व्विति वा यद्यपि लज्जावशात्त्वया अभिप्रेतं पतिं व्यक्तीकर्त्तुं न शक्यते तर्हि कयाचिद्भङ्ग्या वक्तव्यं मया सर्वं बोद्धुं शक्यत इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

इन्द्रमेव वा त्वमङ्गीकृतवतीत्याह ॥ मत इति ॥ किल सम्भावनायां ऐरावतस्य कुम्भयोः कैतवेन छलेन ऐरावतकुम्भावेव प्रगल्भौ प्रौढौ पीनौ स्तनौ यस्यास्तादृशी या दिक् पूर्व्वा दिक् तस्याधवः स्वामी इन्द्रस्तव मतोऽभिप्रेतः प्रायेणैवं त्वया विचारितं स्यादित्यर्थः युक्तमेवैतत् यत त्वदङ्गलक्ष्मीं तव शरीरशोभां अवगाहितुं साकल्येन द्रष्टुं सहस्रनेत्रादिन्द्रात् पृथक् अन्यो हिनेत्रो मम मते ज्ञाने न क्षमोन योग्यः नेत्रद्वयेन सर्व्वं तव शरीरसौन्दर्य्यं द्रष्टुं न शक्यते सहस्रनेत्रत्वादिन्द्र एव तद्दर्शन योग्य इति मयाप्येतत् सम्भावितमित्यर्थः ॥ ५२ ॥

पुलोमजालोचनतीक्ष्णकण्टकै-
स्तनुं घनामातनुतां स कण्टकैः ॥ ५३ ॥
असंशयं रज्यसि जातवेदसि
स्वयं खलु क्षत्रियगोत्रजन्मनः।
विना तमोजस्विनमन्यतः कथं
मनोरथस्ते वलते विलासिनि ॥५४॥
त्वयैकसत्या तनुतापशङ्कया
ततोनिवर्त्यं न मनः कथञ्चन।

तमर्थमेव द्रढयन्नाह ॥ प्रसीदेति ॥ हे दमयन्ति त्वं तस्मै इन्द्राय प्रसीद प्रसन्ना भव तं वृणीष्वेत्यर्थः अनन्तरं त्वदङ्गसङ्गात् प्रभवदुत्पत्ति-र्येषां तादृशैः कण्टकै रोमाञ्चैः करणैः स जगत्प्रभुरिन्द्रस्तनुं शरीरं घनां निविडां सन्ततं आतनुतां करोतु किम्भूतैः पुलोमजायाः शच्या लोचनयोर्नयनयोस्तीक्ष्णकण्टकैः अत्यर्थं पीडकत्वात् तीक्ष्णाग्रदारुणावयवविशेषतुल्यैः इन्द्रस्त्वया वृतश्चेत् इन्द्राणीं परित्यज्य त्वय्येवानुरक्तो भविष्यतीति भावः ॥ ५३ ॥

वह्निरेव वा त्वया मनसा वृत इत्याह ॥ असंशयमिति हे भैमि त्वमसंशयं निश्चितमेव जातवेदसि वह्नौ स्वयं आत्मबुद्ध्यैव विचार्य रज्यसि अनुरक्ता भवसि खलु यस्मात् हे विलासिनी क्षत्रियगोत्रे क्षत्रियवंशे जन्म यस्यास्तथाविधाया तव मनोरथः ओजस्विनं तेजस्विनं तं वह्निं विना त्यक्त्वा अन्यतः अन्यस्मिन् पुरुषे कथं वलते धावति अपि तु नैव वलते सदृशं सदृशेनैव युज्यते त्वं हि क्षत्रियवंशोद्भवत्वात्तेजस्विनी वह्निरपि स्वभावतस्तेजस्वी अतस्तस्मिंस्तव मनोरथो युज्यत एवेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

हिमोपमा तस्य परीक्षणक्षणे
सतीषु वृत्तिः शतशो निरूपिता ॥ ५५ ॥

स धर्म्मराजः खलु धर्म्मशीलया
त्वयास्ति चिन्तातिथितामवापितः ।
ममापि साधुः प्रतिभात्ययं क्रम
स्तकास्ति योग्येन हि योग्यसङ्गमः ॥ ५६ ॥

अजातविच्छेदलवैः स्मरोत्सवै
रगस्त्यभासा दिशि निर्म्मलत्विषि ।

ननु वह्निरत्यन्तसन्तापजनकस्तत्कथं तद्वरणं सम्भाव्यत इत्याशङ्कयाह ॥ त्वयेति ॥ हे भैमि एकसत्या अद्वितीयपतिव्रतया त्वया तनुतापशङ्कया देहतापसम्भावनया अतनुरतिमहान् यस्तापस्तच्छङ्कया वा ततो वन्हेः सकाशात् कथञ्चन कथमपि मनो न निवर्त्त्यं न निवर्त्तनीयं कुत इत्याह सतीषु पतिव्रतासु स्त्रीषु यत् परीक्षणं पातिव्रत्यपरीक्षा तत्क्षणे तत्समये तस्य वह्नेर्वृत्तिः स्थितिर्हिमोपमा हिमतुल्या शतशो बहुशो निरूपिता रामायणादौ सीतापरीक्षणादिसमये वाल्मीकादिभिर्वर्णिता ततः पतिव्रतायास्तव वह्निजनितसन्तापाशङ्का नास्तीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

यमोऽथ त्वया मनसि वृत इत्याह ॥ स इति ॥ खलु सम्भावनायां हे भैमि स प्रसिद्धो धर्म्मराजो यमस्त्वया चिन्तातिथितां मनोरथविषयतां अवापितः प्रापितोऽस्ति त्वया यमो मनसि वृत इति सम्भावयामीत्यर्थः हेतुगर्भविशेषणमाह किम्भूतया त्वया धर्म्मशीलया धर्म्मसाधनं शीलं स्वभावो यस्याः सा तथा एवंभूतया अयं साधुः समीचीनः क्रमः धर्म्मशीला धर्म्मशोलएवानुरज्यते इति परिपाटी ममापि प्रतिभाति एतन्ममापि सम्मतमित्यर्थः, हि यतः योग्येन सदृशेन सह योग्यस्य सदृशस्य सङ्गमस्सकास्ति शोभते तस्माद्धर्म्मराजेन सह धर्म्मशीलायास्तव सङ्गमो युक्त इति भावः ॥ ५६ ॥

ध्रुतावधिं कालमभृत्युशङ्किता
निमेषवत्तेन नयस्व केलिभिः ॥ ५७ ॥
शिरीषमृद्वी वरुणं किमीहसे
पयः प्रकृत्या मृदुवर्गवासवं ।
विहाय सर्व्वान् वृणुते स्म किन्नसा
निशापि शीतांशुमनेन हेतुना ॥ ५८ ॥
असेवि यस्त्वग्रकृदिवा दिवानिशं
श्रियः प्रियेणानणुरामणीयकः ।

अजातेति ॥ हे भैमि अगस्त्यभासा दक्षिणदिक्स्थितागस्त्यनक्षत्र कान्त्या निर्म्मला त्विट् कान्तिर्यस्यास्तथाविधायां दक्षिणस्यां दिशि अमृत्युशङ्किता यमस्य पत्नीत्वात् मृत्युशङ्काशून्या सती त्वं तेन यमेन सह अजातोविच्छेदस्य लवोलेशोऽपि यत्र तथाविधैःस्मरोत्सवैः कामोत्सवरूपाभिः केलिभिः क्रीडाभिः कृत्वा ध्रुतावधिं अनवधिं आचन्द्रार्कं कालं निमेषवत् बहुकालस्य सुखेनाल्पतया भासमानत्वात् निमिषमिव नयस्व अतिवाहय अन्यवरणे विच्छेदः सम्भाव्यतेएतद्वरणे मरणाभावात् आचन्द्रार्कं कालं कामसुखमनुभवेतिभावः ॥ ५७ ॥

वरुणोवा त्वया मनसा वृतइत्याह ॥ शिरीषमृद्वीति ॥ हे भैमि शिरीषमृद्वी शिरीषपुष्पवदतिकोमला त्वं पयःप्रकृत्या जलस्वभावेन पयोलक्षणया प्रकृत्या उपादानकारणेन वा मृदुवर्गाणां कोमलवस्तुसमूहानां वासवं इन्द्रं अतिकोमलं वरुणं किं ईहसे इच्छसि त्वं मृद्वी वरुणोऽपि मृदुतरस्तस्मात्त्वं किं मनसा प्रार्थयसीत्यर्थः, युक्तञ्चैतदमिति दृष्टान्तेनाह सा मृदुतरतायां प्रसिद्धा निशापि रात्रिरपि अनेन हेतुना मृदुना मृदुसंयोगोयुक्त इति कारणेन सर्व्वान् देवान् विहाय शीतांशुं चन्द्रं किं नहि वृ तेस्म अपितुएतेनैव कारणेन वृतवतीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

सहामुना तत्र पयः पयोनिधौ
कृशोदरि क्रीड़ यथामनोरथं ॥ ५९ ॥

इतिस्फुटं तद्वचसस्तयादरात्
सुरस्पृहारोपविड़म्बनादपि ।
कराङ्कसुप्तैककपोलकर्णया
श्रुतञ्च तद्भाषितमश्रुतञ्च तत् ॥६०॥

चिरादनध्यायमवाङ्मुखी मुखे
ततः स्म सा वासयते दमस्वसा ।

असेवीति ॥ त्यक्ता द्यौः स्वर्गो येन तादृशेन श्रियो लक्ष्म्याः प्रियेण स्वामिना नारायणेन अनणु महत् रामणीयकं सौन्दर्य्यं यस्य तादृशो यो वरुणो दिवानिशं रात्रिन्दिवं असेवि सेवितः नारायणोऽपि स्वर्गं त्यक्त्वा सौहार्द्दात् यमुपास्थितेत्यर्थः हे कृशोदरि भैमि अमुना वरुणेन सह तत्र पयसो दुग्धस्य पयोनिधौ समुद्रे यथामनोरथं यथेच्छं क्रीड़ विहर स्वर्गं परित्यज्य नारायणेनाश्रितत्वात् क्षीरसमुद्रः स्वर्गापेक्षयापि रमणीयः वरुणोऽपि नारायणाश्रितत्वादितरदेवापेक्षयाऽभ्यर्हितस्तस्मात्तेनैव सार्द्धं विहरेत्यर्थः श्रियः प्रियेणेत्यनेन श्रीरपि तव प्रतिवेशिनी भविष्यतीति सूचितं ॥ ५९ ॥

इत्थं नलवचनं श्रुत्वा करतलनिहितैककपोलतया भैमी विषण्णा आसीत् तत्र कविरुत्प्रेक्षते ॥ इतीति ॥ स्फुटं उत्प्रेक्षे कराङ्के करमध्ये सुप्तं स्थितं एकं कपोलकर्णं यस्यास्तथाभूतया तया भैम्या तत् इति पूर्व्वोक्तं तद्भाषितं नलवचनं श्रुतञ्च अश्रुतञ्च एकतरकर्णस्यानावरणात् श्रुतं अन्यतरस्यावरणादश्रुतमित्यर्थः श्रवणे कारणमाह तद्वचसो नलवचनस्य आदरात् गौरवात् श्रुतं अश्रवणे कारणमाह सुरेषु इन्द्रादिषु स्पृहारोपोऽभिलाषाय प्रलोभनं तद्रूपात् विडम्बनात् दूषणात् पतिव्रतायाः परपुरुषाभिलाषारोपवचनं दुष्टमिति न श्रुतमिति भावः ॥६०॥

कृतायतश्वासविमोक्षणाथ तं
क्षणाद्बभाषे करुणं विचक्षणा ॥ ६१ ॥
विभिन्दता दुष्कृतिनीं मम श्रुतिं
दिगिन्द्रदुर्व्वाचिकसूचिसञ्चयैः ।
प्रयातजीवामिव मां प्रतिस्फुटं
कृतं त्वयाप्यन्तकदूततोचितं ॥ ६२ ॥

भैमी बहुक्षणं मौनमवलम्ब्य दीर्घं निश्वस्य च नलं प्रत्युवाचेत्याह ॥ चिरादिति ॥ ततोऽनन्तरं सा दमस्वसा भैमी चिरात् बहुक्षणं अवाङ्मुखी अधोमुखी सतीअनध्यायं वचनाभावं मौनं मुखे वासयतेस्म स्थापयामास बहुक्षणमधोमुखीभूत्वा चिन्तयन्ती किञ्चिन्नोवाचेत्यर्थः अथानन्तरं विचक्षणाऽतिचतुरा सा कृतमायतस्य दीर्घस्य श्वासस्य निश्वासस्य विमोक्षणं परित्यागो यया तादृशी सती तं नलं क्षणात् मुहूर्त्तादनन्तरं अकरुणं कठोरं बभाषे उवाच करुणं करुणरसप्रधानं वचो बभाषे इत्यपरे विचक्षणेति उत्तरदाने हेतुः अविचक्षणा हि अत्यन्तानिष्टविषये मौनमवलम्ब्यैव तिष्ठन्ति नतु किमपि वक्तुं शक्नुवन्ति अनयातु विचक्षणत्वात् प्रत्युत्तरं दत्तमिति भावः चिरान्मौनमवलम्ब्य दीर्घं च निश्वस्य कथनं सचिन्तानां स्वभावः । वासयत इति अकर्म्मकाण्णिजन्ताद्वसतेश्चेतनप्रयोज्यकत्वाभावेन बुधादित्वाभावाण्णिङ्गोऽबुधादेरित्यात्मनेपदं ॥ ६१ ॥

अकरुणवचनमेवाह ॥ विभिन्दतेति ॥ हे दूत दिगिन्द्राणां दिक्पालानां दुर्व्वाचिकान्येव दुष्टसन्देशवचनान्येव सूचयो लौहशलाकास्तासां सञ्चयैः समूहैः कृत्वा दुष्कृतिनीं परपुरुषप्रलोभनवाक्यश्रवणात् पापकारिणीं मम श्रुतिं कर्णं विभिन्दता विशेषेण विदारयता त्वयापि अति सुन्दरेण नलसदृशाकारेणापि भवता अतएव प्रयातजीवामिव मृतप्रायां मां प्रति लक्षीकृत्य स्फुटं सुव्यक्तं अन्तकस्य दूततायां दौत्ये उचितं युक्तं कर्म्म कृतं चतुर्णां दूतत्वेऽपि यमदौत्योचितं कर्म्माचरितमित्यर्थः दुष्कृति-

त्वदास्यनिर्यन्मदलीकदुर्यशो
मसीमयं सल्लिपिरूपभागिव ।
श्रुतिं ममाविश्य भवद्दुरक्षरं
सृजत्यदः कीटवदुत्कटारुजः ॥ ६३ ॥
तमालिरूचेऽथ विदर्भजेरिता
प्रगाढमौनव्रतयैकया सखी ।

र्नीं मामिति वा यमदूतोऽहि परपुरुषप्रलोभनवचनं श्रुतवत्याः पापिन्या मृतायाः स्त्रियाः कर्णौ लौहशलाकाभिर्भिनत्ति त्वयापि तथाकरणाद्य मदूततोचितं कृतमित्यर्थः अतिसुन्दरस्य विशेषतोनल सदृशस्य तव मां प्रतिपीड़कत्वमयुक्तमित्यपिकारेण सूचितं ॥ ६२ ॥

त्वद्वचनं केवलं मम दुःखायैव जातमित्याह । त्वदास्येति ॥ अदइदं भवद्दुरक्षरं भवता उक्तं दुष्टमक्षरं मम श्रुतिं कर्णं आविश्य प्रविश्य कीटवत् कर्णकीटइव उत्कटा दुःसहा रुजः पीड़ाः सृजति जनयति किम्भूतं त्वदास्यात् तव मुखात् निर्यन्निर्गच्छत् यन्मम अलीकं असत्यं दुर्यशइन्द्राद्यनुरागरूपं मिथ्यापयशस्तदेव मसी कज्जलं तन्मयं तत्प्रचुरं सत् भवत् अतएव लिपिरूपभागिव लेखनस्वरूपं भजमानमिव अन्यदप्यक्षरं मसोभाजननिर्गच्छन्त्या मस्या लिख्यते यथा कर्णकीटःकर्णं प्रविश्य पीड़यतो तथा तव वचनं श्रूयमाणं सत्पीड़यतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

तमिति ॥ अथानन्तरं विदर्भजया भैम्या ईरिता मदभिप्रायं त्वमेव प्रकाशयेति प्रेरिता आलिर्भैमीसखी तं ऊचे उवाच किमूचे इत्याह हे देव दूत इयं सखी भैमी प्रगाढ़ं दृढ़तरं मौनव्रतं यस्यास्तथाविधया एकया स्वस्य रसनया जिह्वया त्रपां लज्जां समाराधयति सम्यक्सेवते अन्यया अपरया स्वरसज्ञया स्वकीयजिह्वास्वरूपयाअयच स्वस्य रसमभिप्रायं जानातीति तादृश्या मया भवन्तं त्वामाह वदति इयं लज्जावशात् स्वाभिप्रायं न कथयति अतोऽहमेवैतदीरिता एतदभिप्रायं कथयामि अय-

त्वयां समाराधयतीयमन्यया
भवन्तमाह स्वरसञ्ज्ञया मया ॥ ६४ ॥

तमर्च्चितुं संवरणस्रजा नृपं
स्वयम्बरः सम्भविता परेद्यवि ।
ममासुभिर्गन्तुमनाः पुरःसरै
स्तदन्तरायः पुनरेष वासरः ॥ ६५ ॥

तदद्य विश्रम्य दयालुरेधि मे
दिनं निनीषामि भवद्विलोकिनी ।
नखैः किलाख्यायि विलिख्य पत्रिणा
तवैव रूपेण समः स मत्प्रियः ॥ ६६ ॥

त्वामित्यर्थः अन्येऽपि मौनी भूत्वा देवतामाराधयति । अकारप्रश्लेषेण अप्रगाढ़मौनव्रतयेति मयेत्यस्यापि विशेषणमिति केचित् ॥ ६४ ॥

किमाहेत्याह ॥ तमिति ॥ संवरणस्रजा वरणमालया तं नृपं नलमर्च्चितुं परेद्यवि परस्मिन्नहनि स्वयम्बरः संभविता सम्यक् भविष्यति एष वासरो दिवसः पुनस्तस्य स्वयम्बरस्य अन्तरायोऽविघ्नः एतावानेव विलम्बोऽस्तीत्यर्थः किम्भूतः पुरःसरैरेतद्दिवसात् पूर्व्वमेव गन्तुकामैर्मम असुभिः प्राणैः सह गन्तुमनाः प्रयातुमिच्छुः नललाभे केवलमेतद्दिवसमात्रं विलम्बोवर्त्तते औत्सुक्यात्तदपि सोढुं न शक्नोमि एतावता इन्द्रादिषु न्द्रिदृश्यते मम यावानादरोवर्त्तते विवेचनीयइति भावः ॥ ६५ ॥

तदद्येति ॥ यस्मादेतद्दिवसमतिवाहयितुमशक्यं तत्तस्मात् अद्य अत्र विश्रम्य विश्रामं कृत्वा मे मम दयालुरेधि कृपावान् भव यतोभवद्विलोकिनी भवन्तमालोकयन्ती सती अहं दिनं वर्त्तमानं दिवसं निनीषामि अतिवाहयितुमिच्छामि कथं पतिव्रतायास्ते परपुरुषदर्शनलालसेत्याशङ्क्याह किल यस्मात् स मत्प्रियो मम पतिर्नलः पत्रिणा हंसेन नखैः करजैः पद्मिनीपत्रे विलिख्य विशेषेण लिखित्वा रूपेण सौन्दर्य्येण तवैव

दृशोर्द्वयी ते विधिनास्ति वञ्चिता
मुखस्य लक्ष्मीं तव यन्न वीक्षते ।
असावपि श्वस्त्दिनां नलानने
विलोक्य साफल्यमुपैतु जन्मनः ॥ ६७ ॥
ममैव पाणीकरणेऽग्निसाक्षिकं
प्रसङ्गसम्पादितमङ्ग सङ्गतं ।

समस्तुल्य आख्यायि दर्शितः तस्मात् नलवद्रूपा तत्सदृशस्य तव दर्शनान्मे पतिव्रतात्वव्याघात इति भावः ॥ ६६ ॥

अद्यात्रावस्थाने तवापि महत् कार्य्यं भवेदित्याह ॥ दृशोरिति ॥ ते तव दृशोर्द्वयी चक्षुर्द्वयं विधिना वञ्चिता विफलीकृता अस्ति भवति यद्यस्मात् तव मुखस्य लक्ष्मीं शोभां न वीक्षते साक्षान्न पश्यति दर्पणादौ मुखप्रतिबिम्बस्य दर्शने जातेऽपि साक्षाद्दर्शनाभावाद्विधिना प्रतारितेत्यर्थः तत्तस्मात् असावपि नेत्रद्वय्यपि श्वो भाविदिने नलानने नलस्य वदने इमां एतत्सजातीयां लक्ष्मीं विलोक्य जन्मनः साफल्यं सफलत्वं उपैतु प्राप्नोतु तव नलतुल्यत्वान्नलमुखे एतावतीं शोभां विलोक्य कृतार्था भविष्यति अतः स्वकार्य्यार्थमपि अद्य त्वया स्थातव्यमित्यर्थः अथच नलसदृशैव त्वमिन्द्रादीन् त्यौषि अद्यात्र स्थित्वा श्वो नलो द्रष्टव्यः पश्चात् इन्द्रादयो मया वरणीया नलोवेति त्वया विवेचनीयमिति भावः ॥ ६७ ॥

मम नलवरणे तत्रापि सहायता भवितुमुचितेत्याह ॥ ममैवेति ॥ अङ्ग हे इन्द्रादिदूत पाणीकरणएव विवाहसमयएव अग्निसाक्षिकं वह्निसमक्षं अतएव अजय्यं अविनाशि मम आर्य्यपुत्रीयं आर्य्यस्य अति मान्यस्य वीरसेनस्य पुत्रो नलस्तन्निष्ठं सङ्गतं प्रेम अर्जितुं संपादयितुं कथं तव स्पृहा वाञ्छा न भवति अपितु भवितुं युज्यते इन्द्रादिवरणार्थमेव भवता यत्नः क्रियते नलवरणार्थन्तु किमर्थं नक्रियतऽइत्यर्थः नन्विन्द्रादयो देवास्तेषामर्थे यत्नः कर्त्तुं युज्यते नलेन सार्द्धं विशिष्टसम्बन्धाभावात्

न हा सहाधीतवतः स्पृहा कथं
तवार्य्यपुत्रीयमजर्य्यमर्जितुं ॥ ६८ ॥
दिगीश्वरार्थं न कथञ्चन त्वया
कदर्थनीयास्मि कृतोऽयमञ्जलिः ।
प्रसद्यतां नाद्य निगाद्यमीदृशं
दृशे दृशौ वाष्परयास्पदे भृशं ॥ ६९ ॥

कथं तदर्थं यतनीयमित्याशङ्क्याह तव किम्भूतस्य हा खेदे सहाधीतवतः समपाठिनः सौन्दर्य्यादिभिर्नलसदृशस्य साहश्यसम्बन्धादेव नलस्तव सुहृत् अतस्तदर्थमपि त्वया यतनीयमित्यर्थः भवतु अन्यार्थमागतेन मया किमर्थ-मन्यस्मिन् एतावान् प्रयासः कर्त्तव्य इत्याशङ्क्याह किम्भूतं सङ्गतं प्रसङ्गेन नतु बहुतरप्रयासेन सम्पादितं सम्पाद्यं आवयोर्मेलनं जातप्रायमेव त्वया केवलं निमित्तमात्रेण भवितव्यमित्यर्थः अतोऽद्य स्थित्वा श्वोमम नलेन सह पाणिग्रहणे किञ्चिदानुकूल्यं भजस्वेति भावः आर्य्यपुत्रः स्वामीति वा अथवा मम पाणीकरणएव अग्निसाक्षिकं अग्निसाक्षिकत्वाद् दृढतरं प्रसङ्गसम्पादितं अजर्य्यं आर्य्यपुत्रीयं सङ्गतं नलेन सार्द्धं स्वस्य मैत्रीमर्जितुं सहाधीतवतः सदृशस्य तव कथं न स्पृहाभवति अन्यार्थमागतेनापि त्वयाद्यात्र स्थितेन प्रासङ्गिकी नलेन सह मैत्र्यपि सम्पादिता स्यात् तस्मादत्र स्थातव्यमितिभावः। पाणीशब्दः सम्प्रम्यन्तप्रतिरूपकोऽव्ययः अजर्य्यमिति जिरश्च सङ्गमे कर्त्तरीति यङ् सङ्गतंप्रेम्नि युक्तं चेतियलः॥६८॥

पुनः कथनावकाशनिरासायाह ॥ दिगिति ॥ हे दूत त्वया दिगीश्व-रार्थं इन्द्राद्यर्थं कथञ्चन केनापि प्रकारेण उपरुध्य अस्मि अहं नकदर्थ-नीयान पीडनीया अयं अञ्जलिः कृतोबद्धः प्रसद्यतां मयि प्रसन्नेन भूयतां अद्य ईदृशं एवंविधं इन्द्रादिवरणविषयकं किमपि न निगाद्यं न कथ-नीयं तथात्वे किं करिष्यसीत्याह दृशौ चक्षुषी भृशं अतितरां वाष्परय-

वृणे दिगीशानिति का कथा तया
त्वयीति नेच्छे नलभामपीहया ।
सतीव्रतेऽग्नौ तृणयामि जीवितं
स्मरस्तु किं वस्तु तदस्तु भस्म यः ॥ ७० ॥

न्यवेशि रत्नत्रितये जिनेन यः
सधर्मचिन्तामणिरुज्झितो यया ।
कपालिकोपानलभस्मनः कृते
तदेव भस्म स्वकुले स्तृतं तया ॥ ७१ ॥

स्य अश्रुवेगस्य आस्पदे स्थाने दधे करिष्यामि । पुनरुक्तौ अतिशयं रोदिष्यामीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

स्वस्य पातिव्रत्यप्रकटनेन च पुनर्वचनावकाशं निरस्यति । वृणे इति । अहं दिगीशान् दिक्पालान् इन्द्रादीन् वृणे वरिष्यामि इति कथा का अपितु ईदृक् कथापि न युज्यते । याहं त्वयि वर्त्तमानां तया हंसोक्तेन संवदमानां इति इमां नलभामपि नलकान्तिमपि ईहया कटाक्षविक्षेपादिचेष्टयापि नेच्छे साभिलाषं न पश्यामि । पातिव्रत्यभङ्गभिया नलकान्तितुल्यां त्वत्कान्तिमपि न पश्यामि इन्द्रादीन् वरीष्यामीति का कथेत्यर्थः । ननु यदि इन्द्राद्युपरोधात् नलस्त्वां न ग्रहीष्यति तर्हि कामानलेन दग्धा भविष्यसीत्याशङ्क्याह । अहं सतीव्रते पतिव्रताव्रतरूपेऽग्नौ अथच तीव्रतया सह वर्त्तमानेऽतितीक्ष्णेऽग्नौ जीवितं प्राणानपि तृणयामि तृणवत् गणयामि सतीव्रतरक्षार्थं जीवनादरमपि न करोमीत्यर्थः । स्मरस्तु कामः पुनः किं वस्तु अस्तु भवतु अपितु न किमपि यः स्मरस्तत्प्रसिद्धं हरनेत्रानलजनितं भस्म हरनेत्रानलजनितभस्मीभूतत्वान्निःसारः कामः पतिव्रताया मम किमपि न कर्त्तुं शक्नोतीत्यर्थः । मां ईदृशीं पतिव्रतां ज्ञात्वा इन्द्रादिवरणप्रस्तावाद्विरमेति भावः ॥ ७० ॥

कामहन्तारं पातिव्रत्यं मैव त्याज्यमित्याह । न्यवेशीति । जिनेन धर्म-

सदा तदाशामधितिष्ठतः करं
वरं प्रदातुं बलिताद्बलादपि ।
मुनेरगस्त्याद्वृणुते स धर्मराड्
यदि त्वदाप्तिं भण का तदा गतिः ॥ ७६ ॥

क्रतोः कृते जाग्रति वेत्ति कः कति
प्रभोरपां वेश्मनि कामधेनवः ।
त्वदर्थमेकामपि याचते स चेत्
प्रचेतसः पाणिगतैव वर्त्तसे ॥ ७७ ॥

मिथ्या असत्योऽस्तु अपितु सत्यएव भविष्यतीत्यर्थः । अन्येनानुष्ठितोयज्ञः सर्व्वान् कामान् ददाति किंपुनः स्वयं वह्निनानुष्ठितः तस्माद्वह्निना त्वमसुलभा न भविष्यसीति भावः ॥ ७५ ॥

यमोऽपि त्वामनायासेन लब्धुमर्हतीत्याह । सदेति । स प्रसिद्धो धर्म्मराड्यमोयदि अगस्त्यान्मुनेः सकाशात् त्वदाप्तिं भैमी मह्यं दीयतामिति त्वल्लाभं वृणुते तदा का गतिः क उपायः भण कथय अपितु न कापि गतिरस्तीत्यर्थः । किम्भूतात् सदा तदाशां तस्य यमस्य दिशं अधितिष्ठतः अध्यासीनात् तथा अतएव बलादपि बलेनापि अनिच्छतेऽपि यमाय वरं वरलक्षणं करं राजग्राह्यं भागं प्रदातुं बलितात् स्वयमेव प्रवृत्तात् । यमस्याधिकारे वसामि तदस्मै राजभागोऽवश्यं देयइति विचार्य्य मुनित्वात् वररूपं राजभागं स्वयमेव दातुमुत्सुकादित्यर्थः । यमेनापि त्वमसुलभा न भविष्यसीति भावः ॥ ७६ ॥

वरुणोऽपि त्वामनायासेन लब्धुमर्हतीत्याह । क्रतोरिति । हे भैमि अपां प्रभोर्वरुणस्य वेश्मनि गृहे क्रतोः कृते यज्ञहविरर्थं कतिसंख्यकाः कामधेनवो जाग्रति विद्यन्ते इति को वेत्ति जानाति अपितु न कोऽपि बह्व्यस्तिष्ठन्तीत्यर्थः एतदहमेव निगूढं जानामीति भावः तेन किमत आह स वरुणश्चेत् यदि तासु मध्ये एकामपि कामधेनुं मह्यं भैमी दीयतामिति त्वदर्थं त्वल्लक्षणं वस्तु याचते तर्हि त्वं प्रचेतसोवरुणस्य पाणिगतैव हस्तप्राप्तैव वर्त्तसे भविष्यसि ।

न सन्निधात्री यदि विघ्नसिद्धये
पतिव्रता पत्युरनिच्छया शची
स एव राजव्रजवैशसात् कुतः
परस्परस्पर्द्धिवरः स्वयंवरः ॥ ७८ ॥

निजस्य वृत्तान्तमजानतां मिथो
मुखस्य रोषात् परुषाणि जल्पतः ।
मृधं किमच्छ्रुनकदण्डताण्डवं
भुजाभुजि क्षोणिभुजां दिदृक्षसे ॥ ७९ ॥

योऽपि यद्वस्तु कामधेनुं याचते सा तद्वस्तु तत्क्षणादेव तस्मै ददाति तस्मात् वरुणेन याचिता सा अवश्यमेव त्वामस्मै दास्यतीत्यर्थः तस्मादधुनैव एतत् सर्व्वं विचार्य्य इन्द्राद्यन्यतमं वृणीष्वेति भावः ॥ ७७ ॥

भीषयन्नप्याह । नेति । भर्त्तुरन्यासक्तत्वेऽपि पतिव्रता सती इन्द्राणी पत्युरिन्द्रस्य अनिच्छया अननुमत्या हेतुना विघ्नसिद्धये मदनागमनात् स्वयंवरे विघ्नो जायतामिति विघ्नोत्पादाय यदि न सन्निधात्री सन्निहिता न भविष्यति स्वयंवरे न गमिष्यति तर्हि राजव्रजानां नृपतिसमूहानां वैशसात् परस्परकलहाद्धेतोः स स्वयंवर एव कुतः कस्मात् अपितु न कुतोऽपि मङ्गलप्राप्तिर्दूरे तिष्ठतु स्वयंवरएव न भविष्यतीत्यर्थः किम्भूतः परस्परमन्योऽन्यं स्पर्द्धिनोवरा वरयितारो यत्र स तथा तादृशः । शच्याः सान्निध्याभावात् वराणामहमहमिकया कलहरूपः स्वयंवरस्य विघ्नो भविष्यतीत्यर्थः । शची पूजिता सती सन्निधाय स्वयंवरस्य विघ्नं नाशयतीति वार्त्ता अतएव कालिदासः "सान्निध्ययोगात् किल तत्र शच्याः" इत्यादि विवाहादौ षोडश-मातृकामध्ये च शची पूज्यते यथाच 'गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया' इत्यादि ॥ ७८ ॥

तमर्थमेव दृढयति । निजस्येति । हे भैमि त्वं शच्याः सान्निध्याभावात् क्षोणि-भुजां राज्ञां भुजैव प्रहृत्य इदं युद्धं प्रवृत्तमिति भुजाभुजि इत्याद्युक्ति मृधं युद्धं

अपार्थयन् याजकफुत्कृतिश्रमं
ज्वलेद्रुषा चेद्वपुषा तु नानलः ।
अलं नलः कर्त्तुमनग्निसाक्षिकं
विधिं विवाहे तव सारसाक्षि कम् ॥ ८० ॥

पतिंवरायाः कुलजं वरस्य वा
यमः कमप्याचरितातिथिं यदि ।
कथं न गन्ता विफलीभविष्णुतां
स्वयंवरः साध्वि समृद्धिमानपि ॥ ८१ ॥

किं दिदृक्षसे द्रष्टुमिच्छसि । किम्भूतं रुषं अच्छत्रकदण्डताण्डवं स्वयंवरेऽस्मा-न्तरसमवधानाभावात् अच्छत्रकाश्छत्रशून्यीकृता ये दण्डास्तेषां ताण्डवं नृत्यं यत्र तादृशम् । किम्भूतानां क्षौणिभुजां रोषात् क्रोधात् मिथोऽन्योऽन्यं परुषाणि कथाणि जल्पतो निजस्य स्वीयस्य सुखस्य वृत्तान्तं व्यापारं अजानतां कं प्रति किमहं कथयामीत्यविदुषां अतीव क्रोधान्धानामित्यर्थः प्रायेण त्वं राजसमूह-युद्धदर्शनार्थिनी नतु स्वयंवराकाङ्क्षिणीत्यर्थः । शचीसान्निध्याभावेन राज्ञां पर-स्परविरोधात् तव स्वयंवरोदुर्घटो भविष्यतीति भावः । 'ताण्डवं नटनं नाट्यम्' इत्यमरः ॥ ७९ ॥

वह्निरपि क्रुद्धा स्वयंवरे प्रतिकूलतामाचरिष्यतीत्याह । अपार्थयन्निति । अनलोवह्निश्चेत् यदि त्वया नाहतत्वात् रुषा क्रोधेन ज्वलेत् अति क्रुद्धो भवेत् तु पुनर्याजकानां पुरोधसां फुत्कृतिश्रमं निर्व्वाणवह्निसन्धुक्षणार्थं फुत्कारायासं अपार्थयन् विफलीकुर्व्वन् सन् वपुषा ज्वालारूपेण शरीरेण न ज्वलेत् हे सारसाक्षि कमलनयने भैमि तर्हि नलस्तव विवाहे विषये अग्निः साक्षी यत्र स तथा तद्व्यतिरिक्तं कं विधिं वैवाहिकानुष्ठानं कर्त्तुं अलं समर्थो भवेत् अपितु न कमपि । अग्निज्वलनं विना वैवाहिकहोमाभावेन विशिष्टसंस्कारभङ्गलक्षणं दोषमवेक्ष्य नलोऽपि न त्वां परिनेष्यतीति भावः । 'सारसं सरसीरुहम्' इत्यमरः ॥ ८० ॥

अपः प्रति स्वामितया परः सुरः
स तान्निषिधेद्यदि नैषधक्रुधा ।
नलाय लोभातनपाणयेऽपि तत्
पिता कथं त्वां वद स प्रदास्यति ॥ ८२ ॥
इदं महत्तेऽभिहितं हितं मया
विहाय मोहं दमयन्ति चिन्तय ।

यमोऽपि तथा कर्तुं शक्नोतीत्याह । पतिंवराया इति । यमो यदि पतिंवरायाः पतिवरणार्थमुद्यतायाः कन्यायास्तव वरस्य वा जामातुर्नलस्य वा कर्मापि कुलजं सपिण्डं अतिथिं स्वगृहागतं स्वाचरिता करिष्यति त्वया माहतत्वात् क्रोधेन यमो यदि तव नलस्य वा कर्माणि सपिण्डं कारयिष्यतीत्यर्थः तर्हि हे साध्वि पतिव्रते भैमि सम्बन्धिमात्रमपि अतिसम्बन्धोऽपि स्वयंवरो विफली-भविष्णुतां निष्फलत्वं कथं न गन्ता न गमिष्यति अपितु सपिण्डमरणेनाशौचात् स्वयंवरोऽपि विफलो भविष्यतीत्यर्थः । पतिंवरेति सञ्ज्ञादेः संज्ञायामिति खच् ॥ ८१ ॥

वरुणोऽपि प्रतिबन्धको भवितुं शक्नोतीत्याह । अप इति । परः एते-भ्योऽन्यः स प्रसिद्धः सुरोदेवो वरुणः अपोजलं प्रति स्वीकृत्य स्वामितया प्रभुत्वेन यदि नैषधक्रुधा नलं प्रति क्रोधेन ताः अपो निषेधेत् मा भवतीभिस्तत्र गन्तव्यमिति प्रतिषेधेत् तर्हि ते तव पिता भीमः लोभेन आततः प्रसारितः पाणिर्येन स तथा एवंविधायापि नलाय त्वां कथं केन प्रकारेण संप्रदा-स्यति वद कथय अपितु जलं विना कथमुत्सर्गो भवेदिति विविच्य नैव दास्य-तीत्यर्थः यद्यप्यतिसुन्दर्यां त्वयि लुब्धत्वात् जलरूपाङ्गासम्भवधानप्रयुक्तवैधोत्सर्ग-वैगुण्यमङ्गीकृत्यापि नलोऽस्त्वां प्रसार्य्य याचेत तथाप्यतिधार्म्मिकस्तव पिता त्वां न दास्यतीत्यपिना सूचितम् । अपं प्रतीति स्वामिशब्दयोगात् षष्ठीसप्तम्योः प्राप्तावपि द्वितीयावर्ज्जं नान्या विभक्तिः प्रत्यादाविति निषेधात् लक्षणेऽभिप्रतीत्यादिना द्वितीया ॥ ८२ ॥

सुरेषु विघ्नैकपरेषु कोनरः
करस्थमप्यर्थमवाप्तुमीश्वरः ॥ ८३ ॥

इमागिरस्तस्य विचिन्त्य चेतसा
तथेति संप्रत्ययमाससाद सा ।
निवारितावग्रहनीरनिर्झरे
नभोनभस्यत्वमलम्भयद्दृशौ ॥ ८४ ॥

स्फुटोत्पलाभ्यामलिदम्पतीव तत्
विलोचनाभ्यां कुचकुड्मलाग्रया ।
निपत्य बिन्दू हृदि कज्जलाविलौ
मणीव नीलौ तरलौ विलेसतुः ॥ ८५ ॥

इत्थं देवानां प्रातिकूल्यप्रकारमुक्त्वा उपसंहरन्नाह । इदमिति । हे दमयन्ति मया ते तव तुभ्यं वा इदं महत् हितं अभिहितं उक्तं त्वं मोहं अज्ञानं विहाय त्यक्त्वा चिन्तय अनेनेदं हितमुक्तमहितं वेति विचारय । अत्र प्रतीकारोपायोऽपि नास्तीत्याह सुरेषु देवेषु विघ्नैकपरेषु केवलं विघ्नं कर्त्तुमिच्छत्सु सत्सु कोनरोमनुष्यः करस्थमपि हस्तस्थितमप्यर्थं वस्तु अवाप्तुं लब्धुं ईश्वरः प्रभुर्भवेत् अपितु न कोऽपि । देवेषु रुष्टेषु हस्तस्थमपि वस्तु दुष्प्रापं किं पुनर्मनोरथमात्रविषयोऽतिदूरस्थोनल इत्यपेरर्थः तस्मादधुनैव सर्व्वं विचारयेति भावः ॥८३॥

इत्थं भीषिता भैमी नलोक्तिं सत्यत्वेनाङ्गीकृत्य रुरोदेत्याह । इमाइति । सा भैमी तस्य नलस्य इमाः पूर्व्वोक्तागिरश्चेतसा विचिन्त्य विचार्य्य तथेति संप्रत्ययं यदयं वदति तत्सत्यमिति सम्यक् प्रतीतिं आससाद प्राप ततश्च दृशौ चक्षुषी नभोनभस्यत्वं बहुस्रुजलत्वात् श्रावणभाद्रमासतुल्यत्वं अलम्भयत् प्रापयामास । किम्भूते दृशौ निवारितो निरस्तोऽवग्रहोवृष्टिप्रतिबन्धो यस्य एवंविधोनीरनिर्झरो जलप्रवाहो ययोस्तादृश्यौ अतिशयं रुरोदेत्यर्थः । 'आषाढे श्रावणस्तु स्यान्नभाः श्रावणिकश्च सः । स्युर्नभस्यप्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः समा' इत्यमरः 'वृष्टिर्वर्षं तद्विघातेऽवग्राहावग्रहौ समौ' इति च । ८४ ।

धुता पतत्पुष्पशिलीमुखाशुगैः कामः

शुचेस्तदासीत् सरसो रसस्य सा ।

रयाय बद्धादरयाश्रुधारया

सनालनीलोत्पलनीललोचना ॥ ८६ ॥

रोदनमेव विशिष्याह । स्फुटोत्पलेति । अलिदम्पतीव भ्रमरस्त्री पुंसा-विव बिन्दू अश्रुजलबिन्दुद्वयं स्फुटोत्पलाभ्यां प्रफुल्लनीलोत्पलतुल्याभ्यां तस्या भैम्या विलोचनाभ्यां नेत्रयोः सकाशात् कुचौ स्तनौ कुड्मलौ कलिके इवेति कुचकुड्मलौ तयोराशया प्राप्तीच्छयेव हृदि वक्षसि निपत्य मणीव इन्द्रनीलाविव विलेसतुः शोभितवन्तौ, किम्भूतौ कज्जलाविलौ कज्जलेन कलुषौ अतएव नीलौ नीलवर्णौ तथा तरलौ चञ्चलौ भ्रमरावपि नीलौ तरलौ च भवतः इन्द्रनील-मणी अपि नीलौ तरलौ हारमध्यगौ च भवतः । अत्र चक्षुषी परित्यज्य कुचयोः पततोर्बिन्द्वोर्भ्रमरमिथुनसादृश्यं भ्रमरमिथुनं हि विकसितकमलं बडुशस्तदुपभुज्य किञ्चिद्विरक्तीभूय नवीनमध्वाशया विकसिष्यत्कमलकोरके निप-तति । अनन्तरञ्च वक्षसि पतितयोस्तयोर्मणिसादृश्यं मणी हि हारमध्यगौ भूत्वा वक्षसि तिष्ठतः । दम्पतीवेत्यत्र मणीवेत्यत्रच मणीवादेर्व्वेत्यनेन सन्धिनिषेधस्य पाक्षिकत्वात् सन्धिः ॥ ८५ ॥

धुतेति । सा दमयन्ती तदा तस्मिन् समये शुचेरसस्य विप्रलम्भशृङ्गारस्य सरसी सरइव आसीत् अधिकतरं विप्रलम्भं बभारेत्यर्थः । किम्भूता आपतन्त आगच्छन्तो ये पुष्पशिलीमुखस्य कामस्य आशुगा वाणास्तैर्धुता कम्पिता अतशयं पीडितेत्यर्थः पुनः किम्भूता रयाय वेगाय बद्धादरया कृताभिनिवेशया अधि-कतरयेत्यर्थः अश्रुधारया सनालं नालसहितं यत् नीलोत्पलं तद्वन्नीलं लोचनं यस्याः सा अत्यर्थं रुदतीत्यर्थः अथच शुचेर्ग्रीष्मसम्बन्धिनी रसस्य जलस्य सरसी आसीत् शुचेर्निर्मलस्य जलस्य सरसीति वा किम्भूता सरसी पतन्ति स्खलन्त्यात् निष्पतन्ति पुष्पाणि येस्ताडया ये शिलीमुखा भ्रमरा आशुगा वायवश्च तैर्धुता कम्पिता यद्वा पतद्भिः पक्षिभिर्हंसादिभिः पुष्पेषु स्थितैः शिलीमुखैर्भ्रमरैः आशुगेन

अथोद्भ्रमन्ती रुदती गतक्षमा
ससम्भ्रमा लुप्तरतिः स्खलन्मतिः ।
व्यधात् प्रियप्राप्तिविघातनिश्चया-
न्मृदूनि दूना परिदेवितानि सा ॥ ८७ ॥

त्वरस्व पञ्चेषुहुताशनात्मन
स्तनुष्व मद्भस्ममयं यशश्चयम् ।
विधे परेहाफलभक्षणव्रती
पताद्य तृप्यन्नसुभिर्ममाफलैः ॥ ८८ ॥

वायुना च धुता तथा ग्रीष्मसमये जलस्याल्पत्वाद्दृश्यमाननालर्न लोत्पला भवति शुचेः शोकस्य सरसी बभूवेति वा । 'शुचिः शुद्धेऽनपहते शृङ्गाराषाढयोः स्मृतः । ग्रीष्मे हुतवहेऽपि' इति विश्वः । शोकपक्षे शुचधातोर्मुञ्जादेरिरिति भावे इः ॥ ८६ ॥

इत्थमत्यर्थं रुदती भैमी विललापेत्याह । अथेति । अथानन्तरं सा भैमी प्रियस्य नलस्य प्राप्तेर्विघातस्य निश्चयात् नलप्राप्तिः सर्वथा न भविष्यतीति निर्णयाद्धेतोर्दूना उत्तप्ता सती मृदूनि कोमलः कारुण्यजनकानि परिदेवितानि विलापवचनानि व्यधात् कृतवती किम्भूता उद्भ्रमन्ती उन्मादवती तथा रुदती रोदनं कुर्वती गतक्षमा गतधैर्य्या ससम्भ्रमा सभया लुप्तरतिर्नष्टानुरागा स्खलन्मतिर्मोहं गच्छन्ती ॥ ८७ ॥

परिदेवितान्येवाह । त्वरस्वेति । हे पञ्चेषुहुताशन कामानल त्वं त्वरस्व सत्वरोभव, कस्मिन् कर्म्मणीत्याह मां दग्ध्वा मद्भस्ममयं आत्मनो निजस्य यशश्चयं कीर्त्तिसमूहं तनुष्व विस्तारय अन्योऽपि हुताशनः काष्ठादिकं दग्ध्वा भस्म करोति । हे विधे हे विधातः परस्य ईहाया वाञ्छायाः फलस्य यद्भक्षणं विनाशनं तल्लक्षणं व्रतं अवश्यनिर्वाह्यं विद्यते यस्य तादृशस्त्वं अफलैर्नलालाभान्निष्प्रयोजनैर्मम असुभिः प्राणैस्तृप्यन् तृप्तः सन् पत पतितोभव अनपराधां मां मारयित्वा पतितोभवेत्यर्थः अन्योऽपि अन्यफलभक्षणव्रती पतितो भवति ॥ ८८ ॥

अयं वियोगानलताप्यमान किं
विलीयसे न त्वमयोमयं यदि ।
स्मरेषुभिर्भेद्य न वज्रमप्यसि
ब्रवीषि न स्वान्त कथं न दीर्य्यसे ॥ ८९ ॥
विलम्बसे जीवित किं द्रव द्रुतं
ज्वलत्यदस्ते हृदयं निकेतनम् ।
जहासि नाद्यापि मृषासुखासिका-
मपूर्वमालस्यमहो तवेदृशम् ॥ ९० ॥

अयमिति । हे अयमत्यर्थं वियोगानलताप्यमान विरहाग्निना दह्यमान स्वान्त मनस्त्वं यदि अयोमयं लोहमयं तर्हि किं कथं न विलीयसे न द्रवीभवसि अयोहि अनलताप्यमानं सत् द्रवीभवति त्वत्तु तदभावात् अयसोऽप्यतिकठिनमसीत्यर्थः तथा हे स्मरेषुभिः कामवाणैर्भेद्य स्वान्त वज्रमपि नासि स्मरस्य पुष्पमयैरपि वाणैर्भेद्यत्वात्त्वं वज्रमित्यपि वक्तुं न शक्यसइत्यर्थः तर्हि कथं न दीर्य्यसे स्वयमेव विदीर्णं न भवसि न ब्रवीषि न कथयसि अपितु विदाराभावकारणं कथयेत्यर्थः ॥ ८९ ॥

विलम्बसइति । हे जीवित किं किमर्थं विलम्बसे विलम्बं करोषि द्रुतं शीघ्रं द्रव पलायस्व यतस्ते तव अद एतत् हृदयं निकेतनं हृदयलक्षणं वासस्थलं ज्वलति कामाग्निना दह्यते अद्यापि निकेतने दह्यमानेऽपि मृषा मिथ्या सुखासिकां सुखावस्थानं न जहासि न त्यजसि अपितु शीघ्रं त्यज अहो आश्चर्यं तव ईदृशं निकेतने दह्यमानेऽपि सुखावस्थानलक्षणं आलस्यं अलसत्वं अपूर्वं लोकोत्तरं अन्योहि अलसोनिकेतने दह्यमाने सुखावस्थानं त्यक्त्वा झटिति तस्मात् पलायते त्वन्तु ज्वलत्यपि गृहे तन्मध्ये एव तिष्ठसि तस्मात्तव लोकोत्तरमाश्चर्य्यजनकमालस्यमित्यर्थः। त्वं शीघ्रं निर्गच्छ तथासति मम एतादृदुःखं न भविष्यतीति भावः ॥ ९० ॥

दृशौ मृषा पातकिनोमनोरथाः
कथं पृथू वामपि विप्रलेभिरे ।
प्रियश्रियः प्रेचणघाति पातकं
स्वमश्रुभिः चालयतं शतं समाः ॥ ८१ ॥

प्रियं न मृत्युं न लभे त्वदीप्सितं
तदेव न स्यान्मम यत्त्वमिच्छसि ।
वियोगमेवेच्छ मनः प्रियेण मे
तव प्रसादान्न भवत्यसावपि ॥ ८२ ॥

न काकुवाक्यैरतिवाममङ्गजं
द्विषत्सु याचे पवनन्तु दक्षिणम् ।

दृशाविति । हे दृशौ चक्षुषी मृषा मिथ्याभयाः पातकिनः परस्य प्रतारकत्वात् पातकयुक्ता मनोरथाः पृथू अपि अतिविशाले अपि वां युवां विप्रलेभिरे प्रतारयन्ति स्म मनसोऽणुत्वात् तैः प्रतारणा युज्यते युवान्तु पृथू तद्युवयोरपि यत्तैः प्रतारणं कृतं तदाश्चर्यमित्यर्थः अथच पृथुरतिमहान् जनो हि प्रतार्यो न भवति संप्रति युवां प्रियश्रियो नलशोभायाः प्रेक्षणघाति दर्शनप्रतिबन्धकं स्वं स्वीयं पातकं शतं समाः शतवत्सरान् व्याप्य यावज्जीवमित्यर्थः अश्रुभिः करणैः चालयतं संमार्जयतं युवयोरपि नलशोभादर्शनप्रतिबन्धकं दुरदृष्टं वर्त्तते तद्यावत्तावन्नलशोभादर्शनं न भवतीति तदेव तावन्निराकुरुतमित्यर्थः अन्यदपि मलिनं जलेन चालयति नलदर्शनाभावाद्यावज्जीवमपि रोदनं युवयोः प्राप्तमिति भावः ॥ ८१ ॥

प्रियमिति । हे मनस्त्वदीप्सितं त्वया लब्धुमिष्टं प्रियं नलं तदभावे मृत्युञ्च द्वयमपि अहं न लभे न प्राप्नोमि कुतइत्याह त्वं यत् इच्छसि मम तदेव न स्यात् न भवेत् संप्रति प्रियेण नलेन सह मे मम वियोगमेव इच्छ अभिलष तव प्रसादात् असावपि वियोगोऽपि मम न भवतु त्वया वियोगे प्रार्थिते तद्विपरीतः प्रियलाभो भविष्यतीतिभावः ॥ ८२ ॥

दिशापि मद्भस्म किरत्वयं तया
प्रियो यया वैरविधिर्वधावधिः ॥ ९३ ॥

अमूनि गच्छन्ति युगानि न क्षणः
कियत् सहिष्ये नहि मृत्युरस्ति मे ।
स मां न कान्तः स्फुटमन्तरुज्झिता
न तं मनस्तच्च न कायवायवः ॥ ९४ ॥

नेति । अहं द्विषत्सु विरहिशत्रुषु चन्द्रचन्दनरोलम्बादिषु मध्ये काकुवाक्यैः दैन्यवचनैः कृत्वा अङ्गजं कामं न याचे न किमपि प्रार्थये किम्भूतं यतोऽतिवामं विरहिषु अतिप्रतिकूलं विरहिप्रतिकूलत्वादेव कामो न याचितुं योग्य इत्यर्थः अथच अतिक्रान्ता वामाः स्त्रियो येन तादृशं स्त्रीणां वचनाकारिणमित्यर्थः अथच रतौ प्रीतौ वामं वक्रं विरहिप्रीतिविरोधिनमित्यर्थः तस्मात् कामं न याचे तु किन्तु पवनं काकुवचनैर्याचे वक्ष्यमाणं प्रार्थये यतोदक्षिणं अवामं अथच दाक्षिणात्यं अवामत्वात् दाक्षिणात्यतया उत्तरदिगवस्थितनलराजधान्यभिगामित्वाच्च पवन एव याचितुं योग्य इत्यर्थः अथच अङ्गजः पुत्रोऽपि अतिवक्रत्वान्न याचितुमर्हः द्विषन्नपि अवामत्वात् याचितुमर्हः याच्यमानमर्थमेवाह अयं पवनो, यया दिशा उपलक्षितः प्रियो नलः यस्यां दिशि मम प्रियो नलो वर्त्तते तया दिशोपलक्षितं तस्यां दिशि मद्भस्म अपि किरतु विक्षिपतु दक्षिणानिलः कुण्डिनपुरादुत्तरस्यां दिशि वर्त्तमानां नलराजधानीं प्रति मद्भस्म नयतु तथात्वे मम भस्मनोऽपि नलसम्बन्धो भवेदित्यर्थः । ननु मलयानिलोऽपि विरहिणां वैरी तत्कथं विरहिण्यास्तव वचनं स करिष्यतीत्याशङ्क्याह यतोवैरविधिर्वैरकरणं वधावधिः मारणपर्य्यन्तः एतच्च कारणं सर्व्वत्र साधारणं वैरत्वन्तु असाधारणमिति बोध्यं वैरिणामनेकत्वेऽपि प्राधान्यात् कामपवनयोरेव याच्यत्वायाच्यत्वाभ्यामुल्लेखः कृतः ॥ ९३ ॥

अमूनीति । अमूनि युगानि सुखमया बहुसङ्ख्यकाः कालविशेषा गच्छन्ति क्षणोदुःखमयोऽल्पोऽपि कालो न गच्छति दुःखमयो ह्यल्पकालोऽपि बहुयुगतुल्यो

मदुग्रतापव्ययशक्तशीकरः
सुराः स वः केन पपे कृपार्णवः ।
उदेति कोटिर्न मुदे मदुत्तमा
किमाशु सङ्कल्पलवश्रमेण वः ॥ ९५ ॥

ममैव वार्हर्दिवमश्रुदुर्दिनैः
प्रसह्य वर्षासु ऋतौ प्रसज्जिते ।
कथं नु शृण्वन्तु सुषुप्य देवता
भवन्त्वरण्ये रुदितं न मे गिरः ॥ ९६ ॥

भवतीति भावः । कियत् किं परिमाणं दुःखमहं सहिष्ये अनुभविष्यामि जीवनावध्येव सहनीयमेतदित्याह यतो मे मम मृत्युर्नास्ति मृत्योरभावादेव अनवधिकालमेतत् सहनीयमित्यर्थः मरणाभावः कथमित्यतआह स्फुटं यतोऽन्तर्मनसि स्थितः स कान्तो नलः मां न उज्झिता न त्यक्ष्यति कायशायवश्च प्राणाश्च तत् मनो नोज्झितारः मनैतत्स्थूलशरीरनाशेऽपि लिङ्गशरीरं स्थास्यति तत्रापि अन्तःकरणादयः परस्परशृङ्खलाबद्धाइव स्थास्यन्ति नलस्तु लिङ्गशरीरस्यमप्यन्तःकरणं नैव त्यक्ष्यति तस्मान्मरणाभावान्ममैतावद्दुःखं चिरसहनीयमिति भावः ॥९४॥

मदुग्रेति । हे सुरा इन्द्रादयः स प्रसिद्धो वो युष्माकं कृपार्णवः कारुण्यसमुद्रः केन पपे पीतः किम्भूतः मम य उग्रतापो मत्तविरहजनितसन्तापः तस्य व्यये नाशे शक्तोयोग्यः शीकरः कणमात्रं यस्य तादृशः अन्योजलसमुद्रोऽगस्त्येन पीतः अयं केन पीतः यूयं ईदृशा निष्कृपाः कथं भवथ कथयतेत्यर्थः । ननु त्वदभिलाषादेवैवं क्रियते इत्याशङ्क्याह, वोयुष्माकं सङ्कल्पलवश्रमेण इच्छालेशमात्ररूपेणैव श्रमेण मदुत्तमा मत्त उत्कृष्टा अर्थात् स्त्रीणां कोटिर्मुदे युष्माकं प्रीतये आशु शीघ्रं किं न उदेति नोत्पद्यते अपितु युष्माकं इच्छामात्रेणैव मदपेक्षयातिसुन्दर्यो जायन्ते तत्किमर्थं मदभिलाषविडम्बनया मयि निष्कृपा भवथेत्यर्थः ॥ ९५ ॥

ममैवेति । वा अथवा अहर्दिवं दिवानिशं ममैव अश्रूण्येव दुर्दिनानि

इयं न ते नैषध दृक्पथातिथि-
स्त्वदेकतानस्य जनस्य यातना ।
ह्रदे ह्रदे हा न कियद्गवेषितः
स वेधसागोपि खगोऽपि वक्ति यः ॥ ९७ ॥

ममापि किं नो दयसे दयाधन
त्वदङ्घ्रिमग्नं यदि वेत्थ मे मनः ।
निमज्जयन् सन्तमसे पराशयं
विधिस्तु वाच्यः क्व तवागसः कथा ॥ ९८ ॥

मेघच्छन्नदिनजा दृष्टयस्तैः कृत्वा प्रसह्य अकस्मात् वर्षासु ऋतौ प्रसञ्जिते प्रवर्त्तिते सति देवता इन्द्रादयो देवाः सुषुप्य अस्माकं शयनकालोऽयमिति ज्ञात्वा सुखेन सुप्ताः कथं नु शृण्वन्तु मत्परिदेवनगिर इत्यर्थात् तस्मात् मे मम गिरः परिदेवनवचनानि अरण्ये रुदितं न भवन्तु अरण्यरुदितवन्निष्फलतां न व्रजन्तु इतः परं देवानुद्दिश्य वृथाविलापं न करिष्यामीत्यर्थः अरण्ये रुदितं न भवन्तु अपितु अरण्ये रुदितमेव भवन्त्विति वाद्वः । वर्षास्विति आपोदारा इत्यादिना एकत्वे बहुवचनम् ॥ ९६ ॥

चतुर्भिः श्लोकैर्नलमुद्दिश्य विलपति । इयमिति । हे नैषध नल त्वदेकतानस्य त्वदनन्यवृत्तेस्त्वय्येव बद्धभावस्य मल्लक्षणस्य जनस्य इयं यातना तीव्रवेदना ते तव दृक्पथातिथिर्न नयनविषयो न भवति ईदृशीं यातनां त्वं न पश्यसीत्यर्थः । ननु दूतद्वारा नलः कथं न विज्ञाप्यत इत्यत आह । हा कष्टं यो वक्ति नलसमीपं गत्वा यातनां विज्ञापयति स खगोऽपि हंसोऽपि वेधसा ब्रह्मणा आगोपि गोपितः कुतो गोपनं ज्ञातमित्यत आह ह्रदे ह्रदे प्रतिह्रदं कियत् कतिवारं न गवेषितोऽन्विष्टः अपितु बहुवारमेवान्विष्टः किन्तु ब्रह्मणा गोपितत्वान्न दृष्ट इत्यर्थः ॥ ९७ ॥

ममापीति । हे दयाधन कृपानिधे नल यदि त्वं मे मम मनस्त्वदङ्घ्रिमग्नं तवैव चरणे बद्धभावं वेत्थ जानासि तर्हि ममापि किं किमर्थं नोदयसे मां

कथावशेषं तव सा कृते गते-
त्युपैष्यति श्रोत्रपथं कथं न ते ।
दयाणुना मां समनुग्रहीष्यसे
तदापि तावद्यदि नाथ नाधुना ॥ ९९ ॥

ममादरीदं विदरीतुमान्तरं
तदर्थिकल्पद्रुम किञ्चिदर्थये ।
भिदां हृदि द्वारमवाप्य मैव मे
हृतासुभिः प्राणसमः समङ्गमः ॥ १०० ॥

प्रति दयां न कुरुषे भक्तजनोपरि दयितुं युज्यते । किंवा तवात्र दोषो नास्तीत्याह अथवा परस्य आशयम् अन्तःकरणं सन्तमसे मोहे निमज्जयन् क्षिपन् सम्मोहयन् विधिस्तु दैवमेव विधातैव वा वाच्योगर्हणीयो भवति तव आगसोऽपराधस्य कथा क कुत्र मदीयदुरदृष्टस्य इन्द्राद्यनुरोधाद्ब्रह्मणो वा अत्रापराध इत्यर्थः । ममेति दयधातुयोगे कर्म्मणोरा दयादेरिति कर्म्मणि षष्ठी ॥ ९८ ॥

कथेति । सा भैमी तव कृते त्वदनुरक्ता सती त्वामलब्ध्वा कथावशेषं गता मृता इति ते तव श्रोत्रपथं श्रुतिविषयतां कथं न उपैष्यति अपितु जनमुखात् त्वमप्येतत् श्रोष्यस्येवेत्यर्थः ननु तदानीं श्रवणेऽपि कस्तेलाभ इत्याशङ्क्याह हे नाथ प्राणेश यदि अधुना नानुग्रहीष्यसि तर्हि तदापि मन्मरणवार्त्ताश्रवणसमयेऽपि तावत् दयाणुना कृपालेशेनापि मां समनुग्रहीष्यसे हा भैमी मदर्थं मृतेति किञ्चिद्दयालुर्मयि भविष्यस्येवेत्यर्थः तेनैव कृपालेशेनाप्यहं धन्या भविष्यामीति भावः समनुग्रहीष्यसे इति स्वरितेत्त्वादात्मनेपदं ग्रहेरोङ् ङितिग्रहेश्चेति ग्रहेर्लिटीड् इतीङ् ॥ ९९ ॥

ममेति । हे अर्थिनां याचकानां कल्पद्रुम अभीष्टदातृत्वात् कल्पवृक्षतुल्य यस्मात् मम इदं आन्तरं हृदयं विदरीतुं विदीर्णीभवितुं आदरि आदरयुक्तं तत्तस्मात् त्वां किञ्चित् अर्थये याचे कल्पवृक्षतुल्यत्वात् त्वया तद्दातव्यमित्यर्थः किन्तदित्याह मम हृदि भिदां विदारणमेव द्वारं अवाप्य हृतासु-

इति प्रियाकाकुभिरुन्मिषन् भृशं
दिगीशदूत्येन हृदि स्थिरीकृतः ।
नृपं स योगेऽपि वियोगमन्मथः
क्षणं तमुद्भ्रान्तमजीजनत् पुनः ॥ १०१ ॥
महेन्द्रदूत्यादि समस्तमात्मन
स्ततः स विस्मृत्य मनोरथस्थितेः ।
क्रियाः प्रियाया ललितैः करम्बिता
विकल्पयन्नित्थमलीकमालपत् ॥ १०२ ॥

भिरनोप्सितप्राणैः समं सह प्राणसमः प्राणतुल्यस्त्वं मैव गमः; नैव याहि मम प्राणाहृदयाद्गच्छन्तु त्वं मा याहि जन्मान्तरेऽपि मम त्वय्येवानुरागो भवेदिति भावः । प्राणतुल्यत्वात् प्राणैः सह गमने शङ्केयम् । भिदरीतुमिति हङन्तज-क्षताभित्यादिना ईङ् आन्तरमिति स्वार्थे टण् ॥ १०० ॥

इत्थं भैमीवचनमाकर्ण्य नलस्य विप्रलम्भाधिक्यं जातमित्याह । इतीति । स पूर्वसम्भृतो वियोगमन्मथो विरहजनितकामो योगेऽपि भैमीसान्निध्ये सत्यपि तं नृपं नलं क्षणं व्याप्य पुनरुद्भ्रान्तं उन्मत्तं अजीजनत् कृतवान् । पूर्वमप्यनेकवारं कृतवान् इति पुनःपदार्थः किम्भूतः, दिगीशानाम् इन्द्रादीनां दूत्येन हृदि मनसि स्थिरीकृतः अत्रापिकारो बोध्यः इन्द्रादिदूततया स्थिरीकृतोऽपि नियन्त्रितोऽपि दौत्याङ्गीकारेण भैम्यां निराशत्वात् लुप्तप्रायोऽपि इति पूर्वोक्तरूपैः प्रियाया भैम्याः काकुभिर्दैन्यभाषणैः भृशमत्यर्थं उन्मिषन् बहुलीभवन् । उन्मादवशान्नलोऽपि प्रलपतिस्मेति भावः ॥ १०१ ॥

तदेव विशिष्याह, महेन्द्रेति । स नलस्ततोऽनन्तरं आत्मनः समस्तं महेन्द्र-दूत्यादि आदिना वह्निदूत्यादिकञ्च विस्मृत्य मनोरथस्थितेः पूर्वं मनोरथ-कल्पितैर्ललितैः भैमीविलासैः करम्बिता मिश्रिताः प्रियाया भैम्याः क्रिया विलापादिरूपा विकल्पयन् तर्कयन् सम्भावयन्निति यावत् इत्थं वक्ष्यमाण-प्रकारं अलीकं अबुद्धिपूर्वकं आलपत् उक्तवान् । यथा पूर्वं विप्रलम्भावस्थायां

अयि प्रिये कस्य कृते विलप्यते
विलिप्यते हा मुखमस्रुविन्दुभिः ।
पुरस्त्वयालोकि नमन्नयन्न किं
तिरश्चलल्लोचनशीलया नलः ॥ १०३ ॥

चकास्ति विन्दुच्युतकातिचातुरी
घनास्रुविन्दुस्रुतिकैतवात्तव ।
मसारताराक्षि मसारमात्मना
तनोषि संसारमसंशयं यतः ॥ १०४ ॥

भैमीं मानिनीत्वेन मनसि कल्पयित्वा तदभिमानवचनोचितमलीकमुक्तवान्, तथा उक्तविलापवचनमपि प्रणयकलहवचनत्वेन सम्भाव्य उक्तवानित्यर्थः ॥१०२॥

यदालपत् तदाह । अयीति । अयीति सानुनयसम्बोधने अयि प्रिये भैमि त्वया कस्य कृते निमित्तं विलप्यते विलापः क्रियते हा कष्टं कस्य कृते च अस्रुविन्दुभिः करणैर्मुखं विलिप्यते विशेषेण लिप्तं क्रियते अतिशयं रुद्यत इत्यर्थः एतदुभयममङ्गलत्वान्नैव कर्त्तव्यमित्यर्थः । तिरश्चलन्ती तिर्य्यग्गामिनी वक्रे लोचनशीले चक्षुःस्वभावौ यस्याः सा तथा तथाभूतया वक्रलोचनया वक्रस्वभावया चेत्यर्थः, लोचनलीलयेति पाठे तिरश्चलतोर्लोचनयोर्लीलया विलासेन कटाक्षेणेत्यर्थः, त्वया पुरोऽग्रे नमन् त्वच्चरणयोः पतितुमुद्यमं कुर्वन् अयं नलः किं नालोकि न दृष्टः । तव लोचनमिव स्वभावोऽपि वक्रः कथमन्यथा चरणपतनाय कृतोद्यममपि मामदृष्ट्वैव रोदिषि, संप्रति प्रणयकलहं परित्यज्य चरणपतनोद्यतं मामवलोकनेनानुगृहाण, रोदनं माकार्षीरिति भावः । अत्र उन्मादवशात् रोदनं प्रणयकोपजनितत्वेन सम्भावितम् ॥१०३॥

चकास्तीति । मसाराविन्द्रनीलाविव तारे कनीनिके ययोस्तादृशी अक्षिणी चक्षुषी यस्याः सा तथा हे तथाविधे प्रिये तव घना निबिडा येऽस्रुविन्दवस्तेषां स्रुतिः क्षरणं तस्याः कैतवाद्व्याजात् विन्दुच्युतके प्राचीनोक्तशब्दालङ्कारविशेषेऽतिचातुरी अतिनैपुण्यं चकास्ति भाति त्वं विन्दुच्युतकालङ्कारं

अपास्तपाथोरुहि शायितं करे
करोषि लीलानलिनं किमाननम् ।
तनोषि हारं कियदस्रुणः स्रवै-
रदोषनिर्व्वासितभूषणे हृदि ॥ १०५ ॥
दृशोरमङ्गल्यमिदं मिलज्जलं
करेण तावत् परिमार्ज्जयामि ते ।

सम्यग् जानासीत्यर्थः । अथच विन्दुनां च्युतमेव च्युतकं तत्रातिचातुरी शोभते त्वं सम्यगलीकरोदनं कर्त्तुं जानासीत्यर्थः यतस्त्वं असंशयं निश्चितं संसारं सकलं जगत् आत्मना ससारं श्रेष्ठवस्तुयुक्तां तनोषि करोषि अस्मिन् संसारे त्वादृशी कापि कुशला नास्ति यतस्त्वं रोदनेऽप्यतितरां शोभसे इत्यर्थः । अथच विन्दोरनुस्वारस्य च्यवनचातुर्य्यात् सानुस्वारसंसारशब्दं विन्दुच्यवनेन ससारं तनोषि । अनुस्वारच्यवनाद्यत्र अर्थान्तरं भवति तद्विन्दुच्युतकम् यथा "काले तडिल्लता जाले घनपीनपयोधरे । कान्तः सर्व्वगुणोपेतो वालेन्दुः खेन लभ्यते" इति अत्र । वालेन्दुर्नवीनचन्द्रः खे आकाशे न लभ्यते पक्षेऽनुस्वारच्यवनेन हे वाले कान्तो दुःखेन लभ्यत इत्यर्थः । 'नीलमणिर्मसारः स्यात्' इति हारावली ॥ १०४ ॥

अपास्तेति । हे प्रिये अपास्तं परित्यक्तं पाथोरुट् लीलापद्मं यस्मात् तादृशे करे पाणौ शायितं स्थापितं आननं मुखं किं किमर्थं लीलानलिनं लीलापद्मं करोषि लीलापद्मस्थाने मुखं किमर्थं करोषीत्यर्थः अपितु तन्मा कुरु लीलापद्मं गृहाण चिन्तां माकार्षीरिति भावः । तथा अदोषेण वैधव्यादि-दोषाभावेन अथच मदीयापराधं विना निर्वासितान्यपनीतानि भूषणानि हारादीनि यस्मात् तादृशे हृदि वक्षसि कियदस्रुणः स्रवैः अश्रुभिरस्रुविन्दु-भिर्हारं मुक्तावलीं किं तनोषि । किमित्यत्रापि सम्बध्यते यद्वा कियदिति क्रियाविशेषणं हारस्थानेऽस्रुविन्दून् किमर्थं करोषीत्यर्थः हृदि हारं धारय रोदनं माकार्षीरिति भावः ॥ १०५ ॥

दृशोरिति । हे प्रिये ते तव दृशोश्चक्षुषोर्मिलत् सञ्चरमानं इदं जलं

अथापराधं भवदङ्घ्रिपङ्कज-
द्वयीरजोभिः सममात्ममौलिना ॥ १०६ ॥

मम त्वदच्छाङ्घ्रिनखामृतद्युतेः
किरीटमाणिक्यमयूखमञ्जरी ।
उपासनामस्य करोतु रोहिणी
त्यजत्यजाकारणरोषणे रुषम् ॥ १०७ ॥

तनोषि मानं मयि चेन्मनागपि
त्वयि प्रिये तद्बहुमानमानतः ।
विनम्य वक्त्रं यदि वर्त्तसे क्रिय-
न्नमामि ते चण्डि तदा पदावधि ॥ १०८ ॥

अस्वरूपं तावत् प्रथमं करेण निजपाणिना परिमार्जयामि प्रोञ्छामि यतोऽ-मङ्गल्यं मङ्गलार्हं न भवति। अथ पश्चात् भवत्यास्तव अङ्घ्रिपङ्कजद्वय्याश्चरणकमल-द्वयस्य रजोभिर्धूलीभिः समं सह अपराधं निजदोषं आत्ममौलिना स्वकीय-मस्तकेन परिमार्जयामि । यदि मदीयमपराधं सम्भाव्य अश्रुजलं परित्यजसि तर्हि अमङ्गल्यं तत् प्रथमं प्रोञ्छामि पश्चात् त्वच्चरणे पतित्वा स्वापराधम-पनयामीत्यर्थः । परिमार्जयामीति वर्त्तमान सामीप्ये लट् ॥ १०६ ॥

ममेति । हे प्रिये मम रोहिणी लोहितवर्णा किरीटमाणिक्यस्य किरीट-स्थितपद्मरागमणेर्मयूखमञ्जरी दीर्घाकारत्वात् किरणरूपा वल्लरी अस्य पुरो-वर्त्तिनः तव यतोऽच्छोतिर्मलोऽङ्घ्रिश्चरणस्य नखः स एव अमृतद्युतिश्चन्द्रस्तस्य उपासनां सेवां करोतु हे अकारणरोषणे अकारणं कारणं विना रोषणं कोपो यस्याः सा तथा हे एवंविधे रुषं कोपं त्यज त्यज मुञ्च मुञ्च एषोऽहं तव चरणे प्रणतो भवामि कोपं मुञ्च मुञ्चेत्यर्थः। अथच रोहिणी चन्द्रप्रिया तारकाविशेष-श्चन्द्रस्य उपासनां समीपेऽवस्थानं करोति । "रोहिणी कटुरोहिण्यां रोहिणी लोहिताश्वयोः । कण्ठरोगान्तरेभे च" इति विश्वः ॥ १०७ ॥

तनोषीति । हे प्रिये चेद्यदि त्वं मयि मनागपि स्वल्पमपि मानं प्रणय-

प्रभुत्वभूम्नानुगृहाण वा नवा
प्रणाममात्राधिगमेऽपि कः श्रमः ।
क्व याचतां कल्पलतासि मां प्रति
क्व दृष्टिदाने तव बद्धमुष्टिता ॥ १०९ ॥
स्मरेषुमाथं सहसे मृदुः कथं
हृदि द्रढीयःकुचसंहते तव ।

कोपं ईर्ष्याकोपं वा तनोषि कुरुषे तर्हि अहं आनतः सन् त्वयि बहुमानं बह्वादरं श्रये कुर्व्वे। तथा हे चण्डि कोपने भैमि यदि त्वं कियत् किञ्चित् वक्त्रं मुखं विनम्य नमयित्वा वर्त्तसे तदा अहं पदावधि चरणपर्य्यन्तं ते तुभ्यं नमामि दण्डवत्प्रणामेन तव कोपमपनयामीत्यर्थः बहुमानेन अल्पं मानं बहुना नमनेनाल्पं नमनञ्च अपनेष्यामीति भावः। विनम्येति अन्तर्भूतण्यर्थो नमिर्बोध्यः। "मानः कोपः स तु द्वेधा प्रणयेर्ष्यासमुद्भवः" इति साहित्यदर्पणः ॥ १०८ ॥

प्रभुत्वेति। हे प्रिये त्वं मम प्राणेश्वरीत्वात् प्रभुत्वभूम्ना प्रभुत्वशक्तिबाहुल्येन मां अनुगृहाण या मां प्रति अनुग्रहं वा कुरु वा किंवा नानुगृहाण अत्र न कापि विप्रतिपत्तिरस्तीत्यर्थः किन्तु प्रणाममात्राधिगमेऽपि केवलं मदीयप्रणामाङ्गीकारेऽपि तव कः श्रमः प्रयासः प्रभवो हि स्वतन्त्रत्वात् कदाचित् सेवकमनुगृह्णन्ति नानुगृह्णन्ति वा किन्तु तत्प्रणाममङ्गीकुर्वन्त्येव त्वन्तु तदपि न करोषीति मया किमपराद्धमिति कथयेति भावः। अतएव याचतां प्रार्थयमानानां कल्पलतासि अभीष्टप्रदानसामर्थ्यात् कल्पलतातुल्या त्वं क्व तथा मां प्रति दृष्टिदानेऽपि अवलोकनमात्रेऽपि तव बद्धमुष्टिता कृपणता क्व अपितु कल्पलतात्वकृपणत्वयोरतीवासामानाधिकरण्यमस्तीत्यर्थः। नाहं बहुतरं याचे किन्तु कटाक्षावलोकनमात्रेणापि मामनुगृहाणेति भावः ॥ १०९ ॥

स्मरेष्विति। हे प्रिये मृदुरतिकोमला त्वं स्मरेषुभिर्माथं विलोडनं कामबाणजनितव्यथां कथं सहसे अङ्गीकरोषि मृदूनां कामबाणव्यथा असह्यैव

निपत्य वैसारिणकेतनस्य वा
व्रजन्ति बाणा विमुखोत्पतिष्णुताम् ॥ ११० ॥

स्मितस्य संभावय सृक्कणा कणान्
विधेहि लीलाचलमञ्चलं भ्रुवः ।
अपाङ्गरथ्यापथिकीश्च हेलया
प्रसद्य सन्धेहि दृशं ममोपरि ॥ १११ ॥

समापय प्रावृषमश्रुविप्रुषां
स्मितेन विश्राणय कौमुदीमुदः ।
दृशावितः खेलतु खञ्जनद्वयी
विकाशिपङ्केरुहमस्तु ते मुखम् ॥ ११२ ॥

तत् कथं मानमाश्रित्य तां स्वीकरोषीत्यर्थः । वेति पूर्वापरितोषे अथवा वैसारिणकेतनस्य मीनकेतनस्य कामस्य बाणा द्रढीयोभ्यां कठिनतराभ्यां कुचाभ्यां संवृते पिहिते हृदि वक्षसि निपत्य लगित्वा तत्रानिमज्ज्यैव विमुखोत्पतिष्णुतां पराङ्मुखीभूय उत्पतनशीलतां व्रजन्ति प्राप्नुवन्ति । यथा कठिनवस्तुनि पाषाणादौ बाणादयो निपत्य अनिमज्ज्यैव पराङ्मुखीभूय उत्पतन्ति तथेत्यर्थः अतः कामबाणपीडा तव न जायते इति मानमाश्रयसीति भावः । 'मीनो वैसारिणोऽण्डजः' इत्यमरः ॥ ११० ॥

स्मितस्येति । हे प्रिये सृक्कणा ओष्ठप्रान्तेन स्मितस्य कणान् लेशान् सम्भावय कृतार्थान् कुरु ईषद्धसनं किञ्चित् कुर्वित्यर्थः तथा भ्रुवोऽञ्चलं प्रान्तं लीलया विलासेन चलं चञ्चलं विधेहि कुरु भ्रूभङ्गमपि किञ्चित्कुर्वित्यर्थः । तथा अपाङ्गो नेत्रप्रान्त एव रथ्या प्रतोली तत्र पथिकीं अध्वन्यां दृशं दृष्टिञ्च प्रसद्य प्रसन्नीभूय हेलया अनादरेणापि विलासेनेति वा ममोपरि सन्धेहि प्रक्षिप किञ्चित् कटाक्षेण मां विलोकयेत्यर्थः । प्रसद्येत्यत्र प्रसीदेति क्वचित् पाठः । 'प्रान्तावोष्ठस्य सृक्कणी' इत्यमरः ॥ १११ ॥

समापयेति । हे प्रिये त्वं अश्रुविप्रुषां नयनजलबिन्दूनां प्रावृषं वर्षणं अथवा

सुधारसोद्वेलनकेलिमक्षर-
स्रजा स्रजान्तर्मम कर्णकूपयोः ।
दृशौ मदीये मदिराक्षि कारय
स्मितश्रिया पायसपारणामपि ॥ ११३ ॥

ममासनार्द्धं भव मण्डनं न न
प्रिये मदुत्सङ्गविभूषणं भव ।
भ्रमाद्भ्रमादालपमङ्ग मृष्यतां
विना ममोरः कतमत्तवासनम् ॥ ११४ ॥

वर्षाकालं समापय शान्तिं नय रोदनं माकार्षीरित्यर्थः तथा स्मितेन ईषद्धसनेन कौमुदीमुदो ज्योत्स्नाजन्यहर्षान् विश्राणय मह्यं वितर ईषद्धास्येनापि मां तोषयेत्यर्थः तथा तव दृशौ चक्षुषी एव खञ्जनद्वयं खञ्जनपक्षियुगलं इतोऽस्मिन् मल्लक्षणे जने खेलतु क्रीडतु कटाक्षेण मां विलोकयेत्यर्थः तथा ते तव मुखं विकाशिपङ्केरुहं प्रफुल्लकमलतुल्यं अस्तु भवतु मुखं प्रसन्नं कुर्वित्यर्थः । अथच वर्षाकालेऽतीते कौमुदी खञ्जनक्रीडा कमलविकाशश्च भवति ॥ ११२ ॥

सुधेति। हे प्रिये त्वं मम कर्णावेव कूपौ तयोरन्तर्मध्ये अक्षरस्रजा वर्णश्रेण्या सुधारसस्य उद्वेलनं वेलां तीरमतिक्रम्य वर्त्तनं वर्द्धनमिति यावत् तदेव केलिः क्रीडितं तां सृज कुरु मम कर्णसुखदं किमपि कथयेत्यर्थः । तथा हे मदिराक्षि मदिरोमत्तखञ्जनः तद्वत् अक्षिणी यस्याः सा तथा तत्सम्बुद्धिः हे अतिचञ्चलनयने इत्यर्थः मदीये दृशौ चक्षुषी स्मितश्रिया ईषद्धसनशोभया पायसेन परमान्नेन या पारणा उपवासानन्तरभोजनं तामपि कारय । यथा उपोषितस्य पायसपारणया तृप्तिर्भवति तथा तवादर्शनेन उपोषिततुल्ययोर्मम नयनयोस्त्वत्स्मितशोभादर्शनेन तृप्तिर्भवत्वित्यर्थः, स्मितपूर्वं किमपि ब्रूहीति भावः ॥ ११३ ॥

ममेति। हे प्रिये त्वं मम आसनार्द्धं मण्डनं अर्थात् आसनस्य भूषणं भव ममासनार्द्धे वसेत्यर्थः। न न एवं मया अनुचितमेवोक्तं हे प्रिये मदुत्सङ्गस्य मम

अधीतपञ्चाशुगबाणवञ्चने
स्थिता मदन्तर्यदि हि बहिरपि चेदुरः ।
स्मराशुगेभ्यो हृदयं बिभेतु न
प्रविश्य तत्त्वन्मयसंपुटे मम ॥ ११५ ॥

परिष्वजस्वानवकाशबाणता
स्मरस्य लग्ने हृदयद्वयेऽस्तु नौ ।
दृढा मम त्वत्कुचयोः कठोरयो-
रुरस्तटीयं परिचारिकोचिता ॥ ११६ ॥

क्रोडस्य विभूषणं भव आसनार्थापेक्षया क्रोडस्योत्कृष्टत्वात् तव चातिप्रियत्वात् तत्रैव वसेत्यर्थः । एतदपि मया समीचीनं नोक्तमित्यभिप्रेत्याह, अङ्ग हे प्रिये अहं भ्रमात् आलापं एतदपि भ्रान्त्या उक्तवानस्मि स्पृश्यतां भ्रमेणोच्चरितत्वात् क्षम्यतां तर्हि किं वक्तव्यं ब्रूहीत्याह हे प्रिये मम उरोवक्षःस्थलं विना कतमत् वस्तु मध्ये श्रेष्ठं किं तव आसनं भवेत् अपितु न किमप्युत्सङ्गादि उत्सङ्गापेक्षयापि वक्षसः श्रेष्ठत्वात् तत्रैव वसेत्यर्थः । न नेति भ्रमाद्भ्रमादिति च सम्भ्रमे द्विरुक्तिः । अङ्गेति सानुनयसम्बोधने ॥ ११४ ॥

अधीतेति । हे अधीतपञ्चाशुगबाणवञ्चने अधीता शिक्षिता पञ्चाशुगबाणानां कामशराणां वञ्चना प्रतारणा यया सा तथा हे एवंविधे भैमि मदन्तर्मम मनसि स्थिता त्वं चेद्यदि बहिर्वर्तमानं उरोवक्षः एषि आगच्छसि तत् तर्हि मम हृदयं त्वन्मयसंपुटे प्रविश्य तव बहिरन्तश्चोभयत्र वर्तमानत्वात् त्वल्लक्षणसंपुटे तिरोभूय स्मराशुगेभ्यः कामबाणेभ्यो न बिभेतु भयं न प्राप्नोतु त्वं बहुकालं मनसि तिष्ठस्येव अधुना तु यदि वक्षसि तिष्ठेस्तदा कामज्वरः शान्तिं गच्छेदित्यर्थः । अन्योऽपि बाणधारकजनद्वयमध्यस्थितो बाणभीतिं न प्राप्नोति ॥ ११५ ॥

परिष्वजस्वेति । हे प्रिये त्वं परिष्वजस्व आलिङ्गय तथा सति नौ आवयोर्हृदयद्वये लग्ने गाढालिङ्गनवशान्निरन्तरं मिथो मिलिते सति स्मरस्य कामस्य अनवकाशोऽप्राप्तलक्ष्यप्रदेशो बाणो यस्य स तथा तस्य भावस्तत्ता निष्फलशरता

तवाधराय स्पृहयामि यन्मधु-
स्रवैः श्रवःसाक्षिकमाक्षिकागिरः ।
अधित्यकासु स्तनयोस्तनोतु ते
ममेन्दुलेखाभ्युदयाद्भुतं नखः ॥ ११७ ॥

न वर्त्तसे मन्मथनाटिका कथं
प्रकाशरोमावलिसूत्रधारिणी ।
तवाङ्ग हारे रुचिमेति नायकः
शिखामणिश्च द्विजराड्विदूषकः ॥ ११८ ॥

अस्तु भवतु कामबाणोहि विरहिणां हृदयएव पतति गाढालिङ्गनेन निरन्तरे आवयोर्हृदये तु स कामेन प्रक्षिप्तोऽप्यवकाशमपि न प्राप्नोति तस्माद्दृढतरमालिङ्गयेति भावः । ममैव हृदयं तवालिङ्गनयोग्यमित्याह मम धीरत्वात् दृढ़ा अतिकठोरा इयं उरस्तटी वक्षस्थली कठोरयोस्तव कुचयोरुचिता योग्या परिचारिका सेविका, कठिनमेव कठिनस्य योग्यं परिचारकं भवतीति मदीयहृदयमेव तवालिङ्गनयोग्यमित्यर्थः ॥ ११६ ॥

तवेति । हे प्रिये अहं तव तस्मै अधराय चोष्ठाय स्पृहयामि तमधरं चुम्बितुमिच्छामि यस्य अधरस्य मधुस्रवैः मधुक्षरणैरेव गिरोवाक्यः श्रवःसाक्षिकमाक्षिका श्रवसी कर्णौ साक्षिणी याक्षिके यस्य तच्छ्रवःसाक्षिकं माक्षिकं मधु यासु तादृश्यो भवन्ति अधरस्यामृतमयत्वात् तदुत्पन्ना वाचः कर्णयोरमृतरूपा भवन्तीत्यर्थः । तथा मम नखः ते तव स्तनयोरधित्यकासु ऊर्द्धभागेषु इन्दुलेखाया चन्द्रकलाया अभ्युदयेन प्रकाशेन जनितं अद्भुतं आश्चर्य्यं तनोतु सखीनां जनयतु। इन्दुलेखापि उदयशैलस्याधित्यकायां उदिता सती जनानामाश्चर्य्यं तनोति, एतेन कुचयोरुन्नत्वं सूचितम्। तव अधरं पातुं कुचौ च करेण पीडयितुमिच्छामीति भावः। अधरायेति ईप्सितादि स्पृहादेरिति संप्रदानसंज्ञायां चतुर्थी ॥ ११७ ॥

नेति । हे प्रिये त्वं मन्मथं कामं नाटयति वर्द्धयतीति तादृशी कथं न

गिरानुकम्पस्व दयस्व चुम्बनैः
प्रसीद शुश्रूषयितुं मया कुचौ ।
निशेव चान्द्रस्य करोत्करस्य य-
न्मम त्वमेकासि नलस्य जीवितम् ॥ ११९ ॥
मुनिर्यथात्मानमथ प्रबोधवान्
प्रकाशयन्तं स्वमसाववुध्यत ।

वर्त्तसे अपितु कामोद्दीपिकैव भवसि । किम्भूता यतः प्रकाशते शोभत इति प्रकाशा या रोमावलिः सैव सूत्रं नीलतन्तुः तद्धारयितुं शीलमस्या इति तादृशी तथा आङ्गहे भैमि तव हारे नायकोमध्यमणिः रुचिं दीप्तिं एति प्राप्नोति तथा तव शिखामणिः शिरस्थितमणिर्द्विजराजं चन्द्रं विशेषेण दूषयति निन्दयतीति तादृशः चन्द्रादप्युत्कृष्ट इत्यर्थः ईदृशीं त्वां विलोक्य मम कामोवर्द्धत इति भावः । अथच त्वं मन्मथस्य नाटिका उपरूपकविशेष इव क्वापि सूत्रधारः पूर्व्वरङ्गप्रयोक्ता प्रधाननटस्तद्वती भवति तथा तस्यां नायकः प्रधानपात्रं अङ्गहारे अङ्गविक्षेपे रुचिं एति, एवं शिखायां मणिर्यस्य तादृशोद्विजराट् ब्राह्मणश्रेष्ठोविदूषकः प्रधानपात्रानुचरो भवति । 'कुसुमवसन्ताद्यभिधः कर्म्मवपुर्वेशभाषाद्यैः हास्यकरः । कलहरतिर्विदूषकः स्यात् स्वकर्म्मज्ञः' इति साहित्यदर्पणः । 'अङ्गहारोऽङ्ग विक्षेपः' इत्यमरः ॥ ११८ ॥

गिरेति । हे प्रिये त्वं गिरा वाक्येन अनुकम्पस्व मयि अनुकम्पां कुरु कृपया किमपि कथयेत्यर्थः, तथा चुम्बनैर्दयस्व दयया चुम्बनानि देहीत्यर्थः मया प्रयोज्येन कुचौ शुश्रूषयितुं पत्रावलीलिखनादिना सेवयितुं प्रसीद प्रसन्ना भव । यद्यस्मात् त्वं एका केवला नलस्य मम जीवितं असि भवसि त्वदन्या न कापि मे प्रियतमास्तीत्यर्थः । उपमिनोति चान्द्रस्य चन्द्रसम्बन्धिनः करोत्करस्य किरणसमूहस्य निशेव रात्रिरिव यथा एका रात्रिश्चन्द्रसम्बन्धिकिरणसमूहस्य जीवितं तथा ममापि त्वमित्यर्थः । त्वदधीनजीवितं मां वचनादिना अनुगृहाणेति भावः ॥ ११९ ॥

अपि प्रपन्नां प्रकृतिं विलोक्य ता-
मवाप्तसंस्कारतयाऽसृजद्गिरः ॥ १२० ॥

अये मयात्मा किमनिह्नुतीकृतः
किमत्र मन्ता स तु मां शतक्रतुः ।
पुरः स्वभक्त्याथ नमन् ह्रियाविलो
विलोकिताहे न तदिङ्गितान्यपि ॥ १२१ ॥

मल इत्थं मोहात् प्रलप्य मोहापगमेन प्रकाशितमात्मानमुपलभ्य निर्व्विन्न इव पुनः किञ्चिदुवाचेत्याह । मुनिरिति । अथानन्तरं प्रबोधवान् विगतमोहोऽसौ नलः स्वं आत्मानं प्रकाशयन्तं नलोऽहमिति नलत्वेन व्यक्तीकुर्वन्तं आत्मानं अबुध्यत, आत्मानं कथयता मया दूतधर्म्मः परित्यक्त एतदनुचितं कृतमिति ज्ञातवानित्यर्थः । तथा अवाप्तसंस्कारतयापि मोहापगमेन दूतोऽहमिति उद्बुद्धदूत्यसंस्कारतया च तां भैमीं प्रकृतिं प्रपन्नां नलोऽयमिति ज्ञात्वा रोदनात् पूर्वावस्थां प्राप्तां विलोक्य गिरो वक्ष्यमाणप्रकारवचनानि असृजत् उवाच त्यक्तरोदनां भैमीं दृष्ट्वा स्वात्मानमेवोद्दिश्य दूतधर्म्मौचितमाह स्मेत्यर्थः । उपमिनोति मुनिर्यथा मुनिर्मननशीलो यतिरिव सोऽपि प्रबोधवान् शमदमादिना जाततत्त्वज्ञानः सन् स्वं प्रकाशयन्तं स्वप्रकाशं आत्मानं प्रकृतिभिन्नतया बुध्यति तथा तां प्रसिद्धां संसारजनिकां प्रकृतिं गुणत्रयसाम्यावस्थारूपां प्रकर्षेण आपन्नां प्रथितां विलोक्य आत्मभिन्नत्वेन ज्ञात्वा अवाप्तसंस्कारतया उद्बुद्धपूर्वपूर्वजन्मान्तरीणसंस्कारतया अनयाहमेवमेवं कृत इति पूर्वजन्मवृत्तान्तमनुस्मृत्य वागादिव्यवहारानपि सृजति मुञ्चति ॥ १२० ॥

यदुवाच तदाह । अये इति । अये विषादे मया किं किमर्थं आत्मा अनिह्नुतीकृतः नलोऽहमिति किमर्थं प्रकाशितः एतदनुचितमेव कृतमित्यर्थः स तु स पुनः शतक्रतुरिन्द्रः मां किं कीदृशं कुत्सितं वा मन्ता ज्ञास्यति असाधुरेवायमिति ज्ञास्यतीत्यर्थः । तथा आविलो गर्हिताचरणेन कलुषितोऽहं पुरः प्रथमं स्वभक्त्या नमन् अथानन्तरं ह्रिया लज्जया नमन् सन् तस्य शतक्र-

स्वनाम यन्नाम मुधाभ्यधामहं
महेन्द्रकार्य्यं महदेतदुज्झितम् ।
हनूमदाद्यैर्यशसा मया पुन
र्द्विषां हसैर्दूतपथः सितीकृतः ॥ १२२ ॥

धियात्मनस्तावदचारु नाचरं
परस्तु यद्वेद स तद्वदिष्यति ।
जनावनायोद्यमिनं जनार्दनं
त्वये जगज्जीवपिवं वदन् शिवम् ॥ १२३ ॥

तोरिङ्गितान्यपि भ्रूभङ्गादिकोपचिह्नान्यपि न विलोकिताह्वे नम्रमुखहेतुत्वात् न विलोकयिष्यामि क्रोधेङ्गितानां दर्शनाभावेन क्रोधमार्जनासम्भावनापि नास्तीत्यर्थः । 'अये क्रोधे विषादे च सम्भ्रमे स्मरणेऽपि च' इति मेदिनी ॥ १२१ ॥

स्वनामेति । नाम खेदे अहं मुधा मिथ्या स्वनाम नलोऽहमिति निजसंज्ञां यत् अभ्यधां अवोचं तत् एतत् महत् महेन्द्रकार्य्यं दूत्यरूपं उज्झितं त्यक्तं विनाशितमित्यर्थः । एतेन च मम निन्दा भविष्यतीत्याह हनुमदाद्यैः रामादिदूतैः प्रभुकार्य्यनिर्वाहकत्वात् यशसा दूतपथः दूतानां मार्गः सितीकृतः मया पुनरिन्द्रादिदूतेन द्विषां शत्रूणां हसैर्हास्यैः सितीकृतः हनूमदादिभिर्यशो लब्धं मयात्तु वैरिहास्यं लब्धमित्यर्थः । अत्र उपमानादुपमेयस्य न्यूनत्वरूपो व्यतिरेकः ॥ १२२ ॥

धियेति । अहं आत्मनो धिया आत्मबुद्ध्या अचारु अशोभनं स्वनामकथनरूपेन्द्रादिप्रतिकूलं तावत् नाचरं न कृतवान् किन्तु उन्मादादेव तत् कृतवानित्यर्थः परस्तु अन्योजनः पुनर्यद्वेद यथाश्रुतं यत् ज्ञास्यति स तत्तथा वदिष्यति अन्योजनो हि एतद्बुद्धिपूर्व्वकमबुद्धिपूर्वम्वेति अविविच्यैव यथाश्रुतं वक्ष्यतीत्यर्थः यद्वा तु पुनः सुप्रसिद्धः परोऽन्यो दुर्ज्जनो यद्वदिष्यति तदहं वेद जाने दुर्जनोहि यथावृत्तं न वदति किन्तु विपरीतमेव वदतीति जाने इत्यर्थः। तदेव विशेषणेनाह किम्भूतः परः जनानां अवनाय रक्षणाय उद्यमिनं कृतोद्यमं

स्फुटत्यदः किं हृदयं त्रपाभरात्
यदस्य शुद्धिर्विबुधैर्विबुध्यतां ।
विदन्तु ते तत्त्वमिदन्तु दन्तुरं
जनानने कः करमर्पयिष्यति ॥ १२४ ॥

मम श्रमश्चेतनयानया फली
बलीयसालोपि च सैव वेधसा ।
न वस्तु दैवस्वरसाद्विनश्वरं
महेश्वरोऽपि प्रतिकर्त्तुमीश्वरः ॥ १२५ ॥

विष्णुं जनार्दनं जनानां पीडकं वदन् तथा क्षये प्रलये जगज्जीवपिवं जगतां जीवापहारकं हरं शिवं मङ्गलं वदन्, निरङ्कुशाः खलु दुर्जना इति भावः । 'विष्णुः प्रजाः पालयति हरः संहरति क्षये' इति पुराणवार्त्ता ॥१२३॥

स्फुटतीति । त्रपाभरात् आत्मप्रकाशनेन कार्यासम्पादनेन च अदो हृदयं किं किमर्थं स्फुटति विपन्नं भवति यद्यस्मात् अस्य हृदयस्य शुद्धिर्निर्दोषता विबुधैः देवैः विबुध्यतां ज्ञायताम् । अत्राप्यपरितोषेणाह ते देवास्तत्त्वं यथार्थं विदन्तु जानन्तु तु किन्तु इदं दन्तुरं विषमं यत् जनानामानने मुखे कोजनः करं हस्तं अर्पयिष्यति हस्तेन तेषां मुखं पिधास्यति अपितु न कोऽपि त्वयेदं न वक्तव्यमिति तान् वारयिष्यतीत्यर्थः । बुद्धिपूर्वकमेव एतदनेन कृतमिति जनावदिष्यन्त्येवेति भावः ॥ १२४ ॥

ममेति । अनया एतत्काले पुनः उत्पन्नया चेतनया दूतोऽहमिति स्वधर्म्मिकदूतत्वप्रकारकबुद्ध्या मम श्रमो दूत्यायासः फली सफलः स्यात् किन्तु बलीयसा अतिप्रबलतरेण वेधसा दैवेन च सैव चेतनैव अलोपि विनाशिता दैववशादेव मया दूतत्वबुद्धिं त्यक्त्वा स्वनाम कथितमित्यर्थः । ननु चेतनारक्षणे किमिति यत्नोन कृत इत्यत आह दैवस्वरसात् दैववशात् विनश्वरं नाशोन्मुखं वस्तु प्रतिकर्तुं चिकित्सितुं रक्षितुं महेश्वरोऽपि शिवोऽपि न ईश्वरः समर्थो न

इति स्वयं मोहमयोर्म्मिनिर्म्मितं
प्रकाशनं शोचति नैषधे निजम् ।
तथाव्यथामग्नतदुद्दिधीर्षया
दयालुरागाल्लघु हेमहंसराट् ॥ १२६ ॥

नलं स तत्पचरवोर्द्धवीचिषं
सएष पक्षीति भणन्तमभ्यधात् ।
नयादृयेनामति मा निराशता-
मसून् विहातेयमतःपरं परं ॥ १२७ ॥

सुरेषु पश्यन्निजसापराधता
मियत्प्रयस्यापि तदर्थसिद्धये ।

भवति का कथा माहशानामित्यर्थः । दैववशात् अबुद्धिपूर्वकमेव मया आत्मप्रकाशनं कृतमिति भावः ॥ १२५ ॥

इत्थं शोचति नले हंसस्तत्रागतवानित्याह । इतीति । नैषधे नले स्वयमात्मनैव मोहमयोर्म्मिनिर्म्मितं भ्रमवाहुल्यात् कृतं प्रकाशनं स्वनामकथनादिरूपं इति पूर्वोक्तप्रकारेण शोचति तद्विषयमनुतापं कुर्वति सति हेमहंसराट् सुवर्णमयहंसानां राजा दयालुः कृपावान् सन् तथा ताहशी अनुतापरूपा या व्यथा पीडा तस्यां मग्नस्य तस्य नलस्य उद्दिधीर्षया उद्धरणेच्छया लघु झटिति आगात् तत्र आगतवान् । अन्योऽपि नद्यादौ मग्नस्य उद्धरणाय दयालुर्भूत्वा झटित्यागच्छति ॥ १२६ ॥

हंस आगत्य यदुवाच तदाह । नलमिति । तस्य हंसस्य पक्षयोरवेण शब्देन ऊर्द्धवीचिषं ऊर्द्धं दत्तदृष्टिं तथा यो मम पूर्वं दूतत्वं कृतवान् स एष पक्षी हंस इति भणन्तं कथयन्तं नलं स हंसोऽभ्यधात् उवाच किमभ्यधादित्याह हे अदय निष्कृप नल एनां भैमीं अति अत्यन्तं निराशतां नैराश्यं मा नय मा प्रापय यत इयं भैमी परं केवलं अतःपरं असून् प्राणान् विहाता त्यक्ष्यति स्त्रीवधजन्यं पातकं तव भविष्यतीति एवं माकार्षीरिति भावः ॥ १२७ ॥

न कूटसाक्षीभवनोचितोभवान्
सतां हि चेतः शुचितात्मसाक्षिका ॥ १२८ ॥
इतोरिणापृच्छ्य नलं विदर्भजा
मपि प्रयातेन खगेन सान्त्वितः ।
मृदुर्बभाषे भगिनीं दमस्य स
प्रणम्य चित्तेन हरित्पतीन्नृपः ॥ १२९ ॥
ददेऽपि तुभ्यं कियतीः कदर्थनाः
सुरेषु रागप्रसवावकेशिनीः ।

सुरेष्विति । हे नल भवान् तेषां देवानां अर्थसिद्धये प्रयोजनसिद्ध्यर्थं इयत् प्रयस्यापि एतावत् प्रयासं प्राप्यापि निजसापराधतां स्वीयमनुचितकारित्वं पश्यन् सन् कूटसाक्षीभवनोचितः अकूटसाक्षिणः कूटसाक्षिणोभवनं तत्र उचितो योग्योन भवति अत्र कापट्याभावात् कपटसाक्षितयो न भवतीत्यर्थः । हि यतः सतां साधूनां चेतःशुचिता आत्मसाक्षिका आत्मैव साक्षी यत्र तादृशी भवति । मया निष्कपटं दूत्यं कृतमिति त्वं तावत् जानासि देवा अपि सर्वज्ञत्वात् एतत् सर्व्वं ज्ञास्यन्ति तस्माद्विषादेनालमिति भावः ॥ ९२८ ॥

इत्युक्त्वा हंसे गते नलः शिथिलीकृतदौत्योभैमीं पुनरुवाचेत्याह । इतीति । इतोरिणा इत्थं भाषमाणेन तथा नलं विदर्भजामपि भैमीञ्च आपृच्छ्य सम्बोध्य आगच्छामीति विज्ञाप्य प्रयातेन प्रस्थितेन खगेन हंसेन सान्त्वित आश्वासितः स नृपोनलः हरित्पतीन् इन्द्रादीन् दिक्पालान् चित्तेन प्रणम्य अतःपरं मम कर्त्तव्यं किमपि नावशिष्टं क्षम्यतामिति मनसैव नमस्कृत्य मृदुः सदयः सन् दमस्य भगिनीं भैमीं बभाषे उवाच ॥ १२९ ॥

यद्बभाषे तदाह । ददे इति । हे भैमि अहं तुभ्यमपि निर्दयदूत्यकरणात् कियतीः कतिसंख्यकाः कदर्थनाः पीडा ददे किम्भूता यतः सुरेषु इन्द्रादिषु विषये योरागोऽनुरागः सएव प्रसवः फलं तत्र अवकेशिनीः वन्ध्याः अनुरागानुत्पादिका इत्यर्थः यथेच्छं विधेहि इतः परं देवादि विषयं

अदम्भदूत्येन भजन्तु वा दयां
दिशन्तु वा दण्डममी ममागसा ॥ १३० ॥
अयोगजामन्वभवं न वेदनां
हिताय मेऽभूदियमुन्मदिष्णुता ।
उदेति दोषादपि दोषलाघवं
कृशत्वमज्ञानवशादिवैनसः ॥ १३१ ॥
तवेत्ययोगस्मरपावकोऽपि मे
कदर्थनात्यर्थतयागमद्दयां ।

किमपि न वक्ष्यामीति भावः तव कदर्थनादाने ममापि सा भवेदित्यपि शब्दार्थः । एवं सति अमी देवा अदम्भदूत्येन निष्कलदूततया मयि दयां वा भजन्तु भैम्यैव नलानुरक्तत्वात् वयं नाङ्गीकृता अस्तु कोऽपराधइति कृपां वा कुर्वन्तु मम आगसा अस्मदीयकार्य्यमकृत्वा स्वीयं कार्य्यं कृतमित्यपराधेन दण्डं शास्तिं वा दिशन्तु कुर्वन्तु मयि देवास्तुष्टा रुष्टा वा भवन्तु तत् सर्व्वं सहनीयं किन्तु तुभ्यं दुःखदानमसह्यमिति भावः । 'वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च' इत्यमरः ॥१३०॥

अयोगजामिति । मे मम इयं उन्मदिष्णुता उन्मादो हिताय अभूत् यतोऽयोगजां वियोगजनितां वेदनां अहं न अन्वभवं नानुभूतवान् उन्माद-वशात् विरहपीडा मया नानुभूता तस्मात् उन्मादोऽपि मम हितकरो जात इत्यर्थः । इदमर्थान्तरेण द्रढयति दोषादपि दोषभूतादप्येकस्मात् दोषस्य दोष-भूतस्यान्यस्य लाघवं अल्पत्वरूपं गुण उदेति जायते उपमिनोति अज्ञानव-शादिव यथा अज्ञानरूपदोषवशात् एनसः पापरूपदोषस्य कृशत्वं अल्पत्वं उदेति तथा । अज्ञानकृतपापस्य ज्ञानकृतपापापेक्षया अल्पत्वं धर्म्मशास्त्रे प्रायश्चित्ते विवेचितं प्रकृते उन्मादोऽपि दोष एव किन्तु विरहवेदनानुभवस्य प्रतिबन्ध-कत्वात् गुणोत्पादकोऽपि जातइत्यर्थः ॥ १३१ ॥

तवेति । हे भैमि तव अयोगस्मरपावकोऽपि त्वत्सम्बन्धिविरह-जनितकामानलोऽपि कदर्थनात्यर्थतया पीडाधिक्येन अतिपीडाकारित्वेनापि

प्रकाशमुन्माद्य यदद्य कारय-
न्मयात्मनो मामनुकम्पतेस्म सः ॥ १२२ ॥

अमी समीहैकपरास्तवामराः
स्वकिङ्करं मामपि कर्तुमीशिषे।
विचार्य्य कार्यं सृज मा विधाम्मुधा
कृतानुतापस्त्वयि पार्ष्णिविग्रहम् ॥ १२३ ॥

उदासितेनैव मयेदमुद्यसे
भयान्न तेभ्यः स्मरतानवान्न वा।

इति पूर्वोक्तप्रकारेण मे मम दयां अगमत् मयि कृपालुर्जातः यद्यस्मात् स स्मरपावकः अद्य त्वद्विलापसमये उन्माद्य उन्मत्तीकृत्य मया प्रयोज्यभूतेन आत्मनो ममैव प्रकाशं कारयन् नलोऽहमिति मां व्यक्तीकुर्वन् मां अनुकम्पतेस्म अनुगृहीतवान् कामोन्मादं विना अहं दूतधर्म्माच्च कथमपि आत्मप्रकाशनेन विरतोभवेयं अतो विरहानलएव ममातितरामुपकारको जात इत्यर्थः ॥ १२२ ॥

अमी इति। हे भैमि अमी अमरा इन्द्रादयस्तव समीहैकपरास्त्वदभिलाषैकपरायणाः त्वामेवाभिलषन्तीत्यर्थः त्वञ्च मामपि अपिकारादिन्द्रादींश्च स्वकिङ्करं निजदासं कर्तुं ईशिषे समर्था भवसि इन्द्रादिवरणे मम वरणेऽपि उभयत्रापि तव सामर्थ्यं वर्त्तत इत्यर्थः अतोविचार्य्य विचिन्त्य कार्य्यं विधेयं सृज कुरु इन्द्रादिवरणं मद्वरणं वा निजेष्टसाधनं इति अधुनैव विचार्य्य यद्विधेयं तत् कुर्वित्यर्थः। विचारे कारणमाह यतः कृतस्य अनुतापः पश्चात्तापः त्वयि पार्ष्णिविग्रहं पार्ष्णिः पाश्चात्यस्य शत्रोर्विग्रहं कलहं तद्वद्दुःखमिति यावत् मुधा मिथ्या मा विधात् मा कार्षीत् अविचार्य्य इन्द्राद्यन्यतमे वृते किमिति नलमहं नावरिषं तथा मयि वृते किमिति कञ्चन देवं नावरिषमिति पश्चात्तापो भविष्यति स यथा न भवेत् तथा विचार्य्य क्रियतामिति भावः। सन्धिमकृत्वा वहिर्निर्गते विजिगीषौ पार्ष्णिग्राहो वैरायते ॥ १२३ ॥

हितं यदि स्यान्मदसुव्ययेन ते
तदा तव प्रेमणि शुद्धिलब्धये ॥ १२४ ॥
इतीदृशैर्नैषधसूनृतामृतै-
र्विदर्भजन्मा भृशमुल्ललास सा ।
ऋतोरधिश्रीः शिशिरानुजन्मनः
पिकस्वरैर्दूरविकस्वरैर्यथा ॥ १२५ ॥
नलं तदावेत्य तमाशये निजे
घृणां विगानस्य मुमोच भीमजा ।

उदासितेनेवेति । हे भैमि उदासितेनेव उदासीनेनेव मया इदं पूर्वोक्तं त्वं उद्यसे कथ्यसे किन्तु तेभ्योदेवेभ्योभयात् नोद्यसे तथा स्मरतानवात् कामजनितस्वीयकार्श्यात् भयात् उद्यसे अहं देवभीत्या 'असी समीहैकपरास्तथामराः' इति न कथयामि तथा स्वस्य कामपीडाभीत्या 'स्वकिङ्करं मामपि कर्त्तुमीशिषे' इति कथयामि किन्तूदासीनो भूत्वा पूर्वोक्तं सर्व्वं कथयामीत्यर्थः । ननु देवे इतें कामपीडया तव क्षतिरेव स्यादित्यत्र इष्टापत्तिमङ्गीकुर्वन्नाह यदि मदसुव्ययेन मम प्राणापगमेन ते तव हितं स्यात् तदा तव प्रेमणि अनुरागे विषये शुद्धिलब्धये आन्तरत्वलाभाय स्यात् प्राणत्यजनमेवेति शेषः तव हिताय प्राणानपि त्यजामीत्यर्थः ॥ १२४ ॥

इत्थं नलवचनमाकर्ण्य भैमी अत्यर्थं तुतोषेत्याह । इतीति । ईदृशैः पूर्वोक्तैः 'ददेऽपि तुभ्यम्' इत्यादिरूपैः नैषधस्य नलस्य सूनृतानि प्रियसत्यवचनानि अमृतानीवेति तैः कृत्वा सा विदर्भजन्मा भैमी इति वक्ष्यमाणप्रकारेण भृशमत्यर्थं उल्ललास हर्षं प्राप । उपमिनोति यथा शिशिरानुजन्मनः शिशिरर्त्तुमनुलक्षीकृत्य जन्म यस्य तादृशस्य वसन्तस्य ऋतोरधिश्रीरधिका श्रीः दूरविकस्वरैरत्यन्तविकाशिभिः पिकानां कोकिलानां स्वरैर्भृशमुल्लसति तथा उल्ललास । कोकिलस्वरसाम्येन नलवचनानामुद्दीपकत्वं सूचितम् ॥ १२५ ॥

उल्लासप्रकारमेवाह । नलमिति । सा भीमजा तदा तस्मिन् समये निजे

जुगुप्समाना हि मनोधृतं तदा
सतीधिया दैवतदूतधावि सा ॥ १२६ ॥

मनोभुवस्ते भविनां मनः पिता
निमज्जयन्नेनसि नैव लज्जसे ।
अमुद्रि सत्पुत्रकथा त्वयेति सा
स्थिता सती मन्मथनिन्दिनी धिया ॥ १२७ ॥

प्रसूनमित्येव तदङ्गवर्णना
न सा विशेषात् कतमत्तदित्यभूत् ।
तदा कदम्बं तदवर्णि रोमभि-
र्मुदश्रुणा प्रावृषि हर्षमागतैः ॥ १२८ ॥

स्वीये आशये मनसि तं नलं अवेत्य सोऽयं नल इति प्रत्यभिज्ञाय एवां नलप्राप्त्यभावनिश्चयात् निजशरीरे जुगुप्सां विगानञ्च परपुरुषसंलापात् निन्दाञ्च मुमोच तत्याज किम्भूता दैवतदूतधावि देवदूताभिलाषि तथा तया सतीधिया पातिव्रत्यबुद्ध्या धृतं नियमितं कथमपि तस्माच्चिवर्त्तितं मनो जुगुप्समाना निन्दन्ती । जुगुप्समाना जुगुप्सां मुमोचेति विरोधाभासः शरीरमनोरूपविषयभेदात्तद्भङ्गः ॥ १२६ ॥

मनोभुव इति । सती पतिव्रता सा भैमी धिया बुद्ध्या इत्थं प्रकारेण मन्मथनिन्दिनी स्थिता कन्दर्पं निन्दितवती इति किं हे मन्मथ मनसो भूरुत्पत्तिर्यस्य तादृशस्य ते तव भविनां जन्तूनां मनोऽन्तःकरणं पिता जनकः तत् मन एनसि पापे निमज्जयन् निमग्नीकुर्वन् न लज्जसे सलज्जोन भवसि अपितु तव लज्जैव युज्यते इति काकुः । अन्यो हि सत्पुत्रः पितरं पुण्यलोकं नयति त्वन्तु पापे प्रक्षिपसीति त्वमतिदुश्चरित्र इत्यर्थः तथा त्वया सती शोभना पुत्रकथा पुत्रेण लोकान् जयतीत्यादिरूपा अमुद्रि विलोपिता इति निन्दितवतीत्यर्थः ॥ १२७ ॥

इत्थं पराङ्गनात्यागस्य हर्षातिशयात् आनन्दाश्रुरोमाञ्चौ जाता-

मयैव संबोध्य नलं व्यलापि यत्
स्वमाह मद्दुक्तमिदं विमृश्य तत्।
असाविति भ्रान्तिमगाहमस्वसु:
स्वभाषितस्वोद्भमविभ्रमक्रम: ॥ १३९ ॥
विदर्भराजप्रभवा तत:परं
त्रपासखी वक्तुमलं न सा नलम्।

मित्याह। प्रसूनमिति। प्रसूनं सौकुमार्य्यातिशयात् पुष्पमित्येव तस्या भैम्या अङ्गवर्णना सामान्याकारेण पूर्वमभूत् परन्तु तत् प्रसूनं कतमत् किंजातीयं इति विशेषाकारेण सा तदङ्गवर्णना नाभूत् तदा तस्मिन् नलत्वनिश्चयसमये मुदश्रुणा आनन्दजनितनयनजलेन प्रावृषि सत्यां वर्षाकाले उपस्थिते सति हर्षे उन्निद्रत्वं आगतैः प्राप्तैः रोमभिः कण्टकैस्तत् भैम्या अङ्गं कदम्बं कदम्बपुष्पं अवर्णितं विशेषेण वर्णितम्। प्रावृट्काले हि कदम्बकुसुमानि जायन्ते तानि च सकण्टकानि भवन्ति भैम्याश्चाङ्गं उन्निद्ररोमभिः कदम्बकुसुमसदृशं जातमित्यर्थः, हर्षातिशयात् सा अश्रूणि मुमोच पुलकिता च जातेति भावः ॥ १३८ ॥

मयैवेति। मयैव नलं सम्बोध्य 'इयं न ते नैषध' इत्यादिश्लोकचतुष्टयेन नलसम्बोधनान्युक्त्वा यद्व्यलापि विलपितं असौ नलस्तदिदं विलपितं विमृश्य विभाव्य मदुक्तं मया ज्ञातं स्वं आत्मानं आह 'अयि प्रिये कस्य कृते विलप्यते' इत्यादिश्लोकैः कथयति स्म इति एवंरूपां दमस्वसुर्दमयन्त्याभ्रान्तिं स्वेन नलेनैव भाषितः 'अये मयात्मा किमनिह्नुतीकृतः' इत्यादिश्लोकैः कथितोयः स्वोद्भमविभ्रमस्य स्वकीयोन्मादरूपविलासस्य क्रमः परिपाटी सः अगात् खण्डितवान् मया ज्ञातमात्मानं बुद्ध्वैव नल आत्मानं प्रकाशितवानिति भैम्या भ्रान्तिरासीत् अनन्तरं 'अये मयात्मा किमनिह्नुतीकृतः' इत्यादिनलवचनं श्रुत्वा सा तां भ्रान्तिं तत्याजेत्यर्थः ॥ १३९ ॥

अथ भैमी लज्जावशात् किमपि नोवाचेत्याह। विदर्भेति। सा विदर्भराज-

पुरस्तमूचेऽभिमुखं यदत्रपा
ममज्ज तेनैव महाह्रदे ह्रिय: ॥ १४० ॥
यदापवार्य्यापि न दातुमुत्तरं
शशाक सख्या: श्रवसि प्रियाय सा ।
विहस्य सख्येव तमब्रवीत्तदा
ह्रियाधुना मौनधना तव प्रिया ॥ १४१ ॥
पदातिथेयाञ्जलिखितस्य ते स्वयं
वितन्वती लोचननिर्झरानियम् ।
जगाद यां सैव मुखान्मम त्वया
प्रसूनबाणोपनिषन्निशम्यताम् ॥ १४२ ॥

अथवा भैमी ततःपरं नलत्वनिश्चयादनन्तरं ततः पूर्वोक्तादन्यदिति केचित् त्रपासखी लज्जासहिता सती नलं वक्तुं किमपि कथयितुं नालं न समर्थाभूत्। लज्जापि कथमित्याह पुरोनलत्वनिश्चयात् पूर्वं अत्रपा निर्लज्जा सती अभिमुखं समक्षं तं नलं यदूचे उक्तवती तेनैव समक्षवचनेनैव हेतुना ह्रियोलज्जाया महाह्रदे लज्जा समुद्रे ममज्ज मग्ना बभूव अतितरां लज्जामापेत्यर्थः । अपरिचितं नायकं समक्षमाभाष्य पश्चात् नायकत्वेन निश्चित्य अधिकतरां लज्जां प्राप्नुवन्तीति स्त्रीणां स्वभावः अथच महाह्रदे निमग्नायाः कथं वचनसामर्थ्यं त्रपासखीति सखीपदेन लज्जा क्षणमपि तां न परित्यजतीति सूचितम् ॥ १४० ॥

अथ भैमीं लज्जया वक्तुमशक्तां दृष्ट्वा तत् सखी नलमुवाचेत्याह । यदेति। सा भैमी यदा अपवार्य्यापि पराहृत्यापि मुखं तिर्य्यग्वलितं कृत्वापीत्यर्थः सख्याः श्रवसि कर्णे लगित्वा प्रियाय नलाय उत्तरं दातुं न शशाक समर्था नाभूत् तदा सख्येव विहस्य तं नलं अब्रवीत् उवाच किमब्रवीदित्याह अधुना इदानीं तव प्रिया भैमी ह्रिया लज्जया मौनधना मौनमेव धनं यस्यास्ताहृशी लज्जावशात् तुभ्यमुत्तरं दातुं न शक्नोतीत्यर्थः ॥ १४१ ॥

किञ्च । पदेति । हे नल इयं भैमी लोचननिर्झरान् नयनजलप्रवाहान्

असंशयं स त्वयि हंसएव मां
शशंस न त्वद्विरहाप्तसंशयाम् ।
क्व चन्द्रवंशस्य वतंस मद्वधा-
नृशंसता संभविनी भवादृशि ॥ १४३ ॥

जितस्त्वयास्येन विधुः स्मरः श्रिया
कृतप्रतिज्ञौ मम तौ वधे कुतः ।
तवेति कृत्वा यदि तज्जितं मया
न मोघसङ्कल्पधराः किलामराः ॥ १४४ ॥

स्वयमात्मनैव लिखितस्य चिन्तितस्य ते तव पदातिथेयान् अतिथिभूतस्य तव चरणप्रक्षालनार्थान् वितन्वती कुर्वती सती यां मद्वनबाणोपनिषदं जगाद उक्तवती सैव मदनबाणस्य कामस्य उपनिषत् कामाद्वैतप्रतिपादकं रहस्यं मम मुखात् त्वया निशम्यतां श्रूयतां कामपीडितया रुदत्या अनया पूर्वं यदुक्तं तत् मयैव उच्यते श्रूयतामित्यर्थः ॥ १४२ ॥

का सा कामोपनिषदित्याह । असंशयमिति । स हंसएव त्वद्विरहेण आप्तः प्राप्तः संशयो जीवनसन्देहो यया तादृशीं मां असंशयं निश्चितमेव त्वयि न शशंस नोक्तवान् । यतः हे चन्द्रवंशस्य वतंस शिरोमणे भवादृशे अतिदयाशालिनि त्वयि मद्वधात् मम मारणात् नृशंसता क्रूरता निर्दयता वा क्व कुतः सम्भविनी सम्भविष्यति अपितु नैव सम्भविनी हंसेनैव ममैतादृगवस्था तव पुरस्तान्नोक्ता तव तु न कोऽप्यपराधो विद्यतइत्यर्थः ॥ १४२ ॥

जितइति । त्वया आस्येन मुखेन विधुश्चन्द्रो जितः श्रिया कान्त्या च स्मरः कामोजितः तौ त्वयैव जितौ विधुस्मरौ अनपराधाया मम वधे कुतः कस्मात् कृतप्रतिज्ञौ भैमीं वधिष्याव एवेति प्रतिज्ञां कृतवन्तौ कथयेत्यर्थात् त्वयैव जितौ तौ त्वामेव पीडयेतां मया तु किमपराद्धं यत्तौ मामपि पीडयत इति त्वं कथयेत्यर्थः । स्वयमेव हेतुमाशङ्क्याह तवेति कृत्वा अहं तव प्रिया इति बुद्ध्वा यदि मद्वधे कृतप्रतिज्ञौ तत्तर्हि मया जितं ताभ्यां पीडितयापि उत्कृष्टया

निजांशुनिर्दग्धमदङ्गभस्मभि-
र्मुधा विधुर्वाञ्छति लाञ्छनोन्मृजाम् ।
त्वदास्यतां यास्यति तावतापि किं
वधूवधेनैव पुनः कलङ्कितः ॥ १४५ ॥

प्रसीद यच्छ स्वशरान् मनोभुवे
स हन्तु मां तैर्धृतकौसुमाशुगः ।
त्वदेकचित्ताहमसून् विमुञ्चती
त्वमेव भूत्वा त्वणवज्जयानि तम् ॥ १४६ ॥

भूतं किल यस्मात् अमरादेवाः मोघसंकल्पधराः विफलसङ्कल्पधारिणोन भवन्ति। देवा यद्यत् मनसि संकल्पयन्ति तत्तत्सत्यमेव भवति देवौ चन्द्रस्मरावपि अहं तव प्रियेति यदि मनसि सङ्कल्पितवन्तौ तर्हि तव प्रियैवाहं भविष्यामीति मया जितमित्यर्थः। अत्र पूर्वार्द्धे प्रत्यनीकालङ्कारः 'प्रत्यनीकमशक्तेन प्रतिकारे रिपोर्यदि। तदीयस्य तिरस्कारस्तस्यैवोत्कर्षसाधकः' इति लक्षणात् ॥१४४॥

निजांश्विति। विधुश्चन्द्रः निजांशुभिः स्वकीयकिरणैर्निर्दग्धं निःशेषेण भस्मीकृतं यत् मदङ्गं मम शरीरं तस्य भस्मभिः कृत्वा मुधा मिथ्या लाञ्छनोन्मृजां स्वकीयकलङ्कप्रोञ्छनं वाञ्छति अभिलषति चन्द्रः कलङ्कित्वात् त्वन्मुखसादृश्यं न प्राप्तवान् अधुना तु तल्लाभाय मदङ्गभस्मना तत् कलङ्कं परिमार्ष्टुमिच्छति तन्मिथ्यैवेत्यर्थः। यतस्तावतापि मदङ्गभस्मना कलङ्कप्रोञ्छनेनापि विधुस्त्वदास्यतां त्वन्मुखतुल्यतां किं यास्यति प्राप्स्यति अपितु नैव यास्यति। कुतः वधूवधेन मल्लक्षणस्त्रीहत्यया पुनः कलङ्कित एव। यद्यपि मदङ्गभस्मना मार्जनया पूर्वसञ्चितः कलङ्को गमिष्यति तथापि वधूवधजनितं पुनरपि कलङ्कान्तरं भविष्यतीति उक्तप्रयासो विफल इत्यर्थः त्वद्विरहाच्चन्द्रोमामतितरां पीडयतीति भावः। अन्यमपि कलङ्कं भस्मना मार्जयति ॥ १४५ ॥

प्रसीदेति। हे नल त्वं प्रसीद मयि प्रसन्नोभव मनोभुवे कामाय स्वशरान् निजलोहमयशरान् यच्छ देहि किमर्थमित्याह धृताः कौसुमाशुगाः पुष्प-